

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

1914–1939

Навчальний посібник
для 10-го класу

4-те видання

*Допущено
Міністерством освіти України*

Київ
“А.С.К.”
2000

ББК 63.3(0)6я721
В84

*Допущено Міністерством освіти України
(Протокол № 16/3-16 від 12.08.97.)*

Рецензенти: **Л. А. Нестеренко** — зав. кафедрою Всесвітньої історії Запорізького державного університету, доцент; **П. Д. Матвієнко** — заст. директора класичного ліцею при ЗДУ, вчитель-методист.

В 84 Всесвітня історія: 1914–1939 рр.: Навч. посібник для 10 кл. серед. загальноосвіт. шк./Авт.-упоряд.: Я.М. Бердичевський, Т.В. Ладиченко — 4-те вид. — К.: А.С.К., 2000. — 415с.

ISBN 966-539-246-8

Особливість даного навчального посібника — у його повній відповідності шкільній програмі 1999/2000 н.р. із всесвітньої історії. Автори-упорядники прагнули зібрати воедино різноманітний фактичний матеріал, документи, запропонувати цікаві запитання, завдання, тести.

Для вчителів та учнів середніх загальноосвітніх закладів, ліцеїв, гімназій і слухачів підготовчих курсів.

ББК 63.3(0)6я721

Навчальне видання

Автори-упорядники

**БЕРДИЧЕВСЬКИЙ Яків Михайлович
ЛАДИЧЕНКО Тетяна В'ячеславівна**

**ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ
1914–1939**

Навчальний посібник для 10-го класу
середньої загальноосвітньої школи

4-те видання

Допущено Міністерством освіти України

Відповідальний за випуск *В. Дмитренко*
Художнє оформлення *В. Волкова*

Підписано до друку 15.07.99. Формат 84x108/32.
Папір друк. Гарнітура "Шкільна". Друк високий.
Умовн.-друк. арк. 21,84. Тираж 50 000. Зам. 0-365.

"А.С.К.", 04112, Київ-112, вул. Шамрила, 26.

Свідоцтво серія ДК № 66 від 29.05.2000 р.

Головне підприємство
республіканського виробничого об'єднання "Поліграфкнига",
03057, Київ-57, вул. Довженка, 3.

ISBN 966-539-246-8

© Я.М.Бердичевський, Т.В. Ладиченко,
упорядкування, 1999.

ВСТУП

1. Визначальні тенденції світового розвитку у 1914-1939 рр.

Внаслідок війни і зростання національно-визвольного руху зникли назавжди імперії в Австро-Угорщині, Туреччині, Німеччині, Росії. На їхніх руїнах інтенсивно йшло утворення нових держав, відбувалася зміна політичного ладу. На зміну Кайзерівській імперії в Німеччині прийшла Веймарська республіка. Незалежність отримали Фінляндія, Латвія, Литва, Естонія, що раніше входили до складу Російської імперії. Поновлення незалежності Польщі, землі якої входили до складу Австро-Угорської, Німецької та Російської імперій, розпочалося восени 1918 р.

Після падіння династії Габсбургів в Австро-Угорщині утворилися нові держави — Австрія, Угорська республіка, Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів та словенців на чолі з династією Карагеоргієвичів.

Визначальними тенденціями світового розвитку були також технічний та інтелектуальний прогрес, національно-визвольні та соціальні рухи, протистояння демократії й тоталітаризму.

Тоталітаризм (від лат. *totalitarius* — всеосяжний) став феноменом ХХ ст. Найбільш яскравим його втіленням були фашистська Італія, нацистська Німеччина й Радянський Союз майже протягом всього часу його існування.

Тоталітаризм як суспільне явище містить такі основні ознаки

1) намагання втілити в життя утопічні ідеї незалежно від того, які б визначальні цілі й принципи не було в них закладено;

2) абсолютний, загальний, нічим не обмежений контроль над життям людей у державі;

3) панування єдиної ідеології, єдиної правлячої партії, яка володіє монополією на політичну діяльність; заборона політичної та іншої опозиції й вільнодумства;

4) нічим не обмежені насильство, диктатура й терор при досягненні мети; сила — головний аргумент, а мета виправдовує засоби;

5) перетворення всієї власності на державну або на власність залежних від держави підприємців; неможливість або надзвичайно ускладнене виявлення особистої ініціативи у господарській діяльності;

6) мілітаризація, централізація та бюрократизація влади;

7) тотальний контроль над духовним життям і творчістю; політичні переслідування, порушення прав та свобод особистості;

8) створення системи всебічного впливу на особистість через школу, сім'ю, засоби масової інформації, державні й суспільні організації, діяльність яких повністю контролюється партійним і державним апаратами;

9) домінуюче прагнення поширювати серед інших народів свої ідеали та порядки;

10) культ особи вождя й перетворення більшості населення на натовп, слухняний його волі.

Тоталітаризм є антиподом демократії й гуманізму, громадянського суспільства й правової держави.

У міжвоєнний період становлення громадянського суспільства, якому притаманні повага до громадян, можливість останніх вільно виявляти свою особистість у всіх сферах життя, маючи при цьому високу відповідальність перед державою, відбувалося у демократичних державах Західної Європи, США та Канаді.

Другим важливим явищем у політичній сфері була національно-визвольна боротьба народів колоніальних та залежних країн Азії та Африки, які прагнули досягти суверенітету й стати повноправними членами світового товариства.

Економічний розвиток у цей період визначався бурхливим технічним прогресом, який став можливим завдяки використанню геніальних наукових відкриттів, зроблених вченими різних країн у галузях природничо-математичних наук. Перш за все кардинальні зміни відбулися в ядерній фізиці: від створення датчанином Нільсом Бором моделі атома, практичного здійснення американцем Енріко Фермі реакції поділу ядер урану й до створення атомної бомби, яка відкрила ядерну еру. Досягнення ядерної фізики дали поштовх розвитку інших наук. Виникли такі наукові напрямки, як біохімія, геофізика, геохімія, використання електрофізіологічних методів діагностики в медицині та ін. На їхній основі було створено нові галузі промисловості, транспортні системи й системи зв'язку, виготовлення синтетичних матеріалів та багато іншого.

В 20-30-ті рр. змінилася якість життя людей в цивілізованих країнах. Автомобіль став не розкішшю, а засобом пересування. До побуту людей увійшли такі речі, як електропраска, пральні машини, пилососи, радіоприймачі. Першу систему телебачення було продемонстровано в

20-ті роки в Англії Джоном Лоджі Бердтом, а вже наприкінці 30-х років у Великій Британії, Німеччині, а потім й у США розпочинаються регулярні телепередачі.

Водночас відбувається модернізація систем озброєння, укріплення військових сил, швидкими темпами здійснюється милітаризація економіки, особливо у тоталітарних країнах, йде підготовка до війни. Таким чином, період всесвітньої історії 1918-1945 рр є одним з найбільш складних, трагічних, суперечливих в історії людства.

2. Періодизація світового розвитку

2.1. *Період Першої світової війни (1914-1918 рр.)*

Війна виникла внаслідок загострення протиріч між провідними державами світу в економічній, політичній та військовій сферах. Їй передувало створення двох військово-політичних блоків — Троїстого союзу та Антанти. Першою розпочала воєнні дії Німеччина, оскільки була більш готова до війни.

Війна розпочалася в Європі, але швидко набула світового характеру, втягнувши у свою орбіту 36 держав з 3/4 населення Землі. Воєнні дії відбувалися на десятку фронтів, але Західний та Східний фронти в Європі залишалися головними.

Війна тривала чотири роки й завдала незчисленних страждань народам світу. За різними оцінками, у цей період загинуло близько 9 млн військових і 10 млн мирних жителів. Матеріальні втрати сягають 180,5 млрд доларів. Було зруйновано тисячі міст і сіл, десятки тисяч житлових будинків, промислових та сільськогосподарських підприємств, мостів, доріг, залізниць. Постраждали безцінні пам'ятки культури.

2.2. *Період повоєнної нестабільності (1919-1923 рр.)*

Цей період характеризується змінами в розстановці сил у світі. Революція в Росії, про справжній зміст якої ще не знали, на деякий час виключила її з ряду великих держав. Германська, Австро-Угорська та Османська імперії, що вчинили поразки у війні, припинили існування. Позиції Великої Британії та Франції, держав-переможниць, виявилися послабленими, якщо зважити на дедалі більший вплив США, імперіалізму Японії та початок зростання антиколоніальних настроїв. Перша світова війна значно вплинула на країни Азії, Африки та Латинської Америки. Економіч-

ний потенціал цих країн зріс під впливом зростлого попиту на сировину та продукти харчування. Істотно змінювалася політична ситуація: почався активний рух за незалежність, розгорнулася боротьба за введення самоврядування та розширення громадянських прав.

Європою прокотилася хвиля революцій. Ліворадикальні сили у Німеччині, Австрії, Угорщині, Фінляндії прагнули захопити владу в своїх країнах і встановити диктатуру пролетаріату, наслідуючи радянську модель. Західні країни, де позиції правлячих партій були досить сталі внаслідок їхньої ролі у переможному завершенні війни, взяли курс на реформи з метою запобігання революційним потрясінням. Курс на ненасильницьке перетворення був характерний для країн, що дотримувалися нейтралітету в роки війни (Скандинавські країни, Іспанія, Голландія, Швейцарія). Характерними рисами цього періоду були економічна криза 1920-1921 рр. і, як наслідок, — загострення соціальних протиріч та зростання робітничого руху. В міжнародних відносинах панували нестабільність і невизначеність, однак Паризька та Вашингтонська конференції схилили шальки терезів на користь США, Великої Британії та Франції у повоєнному устрої світу.

2.3. Період економічної стабілізації (1924-1928 рр.)

Після хаосу та безладдя, спричинених Першою світовою війною та революційним рухом, країни світу починаючи з 1924 р. входять у стан стабілізації. Характерними ознаками періоду 1924-1929 рр. були: спад революційного руху, піднесення економіки, послаблення зовнішньополітичних протиріч, їхня стабілізація на основі Версальсько-Вашингтонської системи та ряду інших міжнародних угод.

Правлячі кола багатьох країн для зменшення соціальної напруженості у суспільстві пішли на співробітництво з соціал-демократичними партіями, політичними організаціями реформаторського напрямку, утворюючи коаліційні уряди, розширюючи свою соціальну базу. Відбулися серйозні зміни в соціальній сфері: запроваджено 8-годинний робочий день, підвищувалася заробітна плата, впроваджувалися соціальне страхування, щорічні відпустки тощо. Зросла активність профспілкових організацій, з якими мусили рахуватися роботодавці, набувало сили робітниче законодавство. Посилювався вплив жіночих, молодіжних організацій. З іншого боку, в деяких країнах посилювались правоекстремістські тенденції. Зароджувався фашистський

рух в Італії, Німеччині, Болгарії, Угорщині, встановлювали диктаторські режими.

1924 р. була ліквідована політична криза, пов'язана з питанням про зовнішні репарації. За планом Дауеса, Німеччина звільнялася від значної частини репарацій та почала отримувати в більших розмірах американські та англійські позики для відновлення економічного потенціалу. Провідна роль в економічному розвитку світу переходить до США — довоєнний боржник стає світовим кредитором. зміцнилася кредитно-грошова система, стабілізувалася валюта. 1929 р. США виробляли промислової продукції на 10% більше, ніж Велика Британія, Франція, Німеччина, Італія та Японія разом узяті.

2.4. Період великої депресії (1929-1933 рр.)

Короткий період відносної економічної стабільності та добробуту змінився 1929 р. кризою. Сама по собі криза не була чимось незвичайним, вони виникали в середньому кожні 10 років. Однак криза, що почалася 1929 р., виявилася великою мірою винятковою. Насамперед — за глибиною. Промислове виробництво не просто скоротилося, його було буквально відкинуто до рівня початку сторіччя. Таке значне скорочення виробництва призвело до такого ж значного безробіття: кількість безробітних лише у країнах Заходу становила майже 30 млн чол., тобто 1/5-1/3 робочої сили. Другою особливістю кризи був її масштаб — вона стала глобальною. Єдиною країною, що уникла удару, був СРСР, де саме у ці роки почалася реалізація першого п'ятирічного плану. Третьою особливістю кризи була її тривалість. Вона почалася 1929 р. і тривала до 1932 р. Однак й після того, як спад припинився і з'явилися ознаки поживлення, економіка так і не відновилася повною мірою аж до початку Другої світової війни. Жодна криза не мала таких масштабних економічних наслідків. Не випадково 30-ті роки увійшли до історії під назвою "Велика Депресія".

2.5. Період назрівання Другої світової війни (1933-1939 рр.)

Налякані розмахом кризи правлячі кола західних країн шлюлися до засобів державного регулювання економіки. Ці роки відзначалися розвитком фашистських тенденцій у багатьох країнах, що було прямим наслідком війни, криз, загострення соціальних проблем. Прихід нацистської партії до влади в Німеччині у січні 1933 р. став потужним стимулом до активізації фашистських рухів в інших держа-

вах. Близько половини фашистських організацій виникло після встановлення гітлерівської диктатури. Фашисти підвели голову у Франції, Великій Британії, США, Ірландії, Данії, Греції, Болгарії, Бразилії. 1936 р. тільки в 20 європейських країнах існувало 40 фашистських партій та угруповань. В Австрії, Угорщині, Румунії, Фінляндії й деяких інших країнах фашизм став впливовою силою.

У другій половині 30-х років на світовій політичній арені виникло нове явище — у Франції, Іспанії, Чилі до влади прийшли уряди Народних фронтів, що представляли ліві політичні партії. Поява самої ідеї Народного фронту — наслідок наступу фашизму та усвідомлення його значною мірою як загрози демократичному рухові. Незважаючи на поразки, уряди Народних фронтів стали помітним явищем у політичному житті своїх країн.

Спробою виходу з кризи, пом'якшення соціальної напруженості в суспільстві стали реформи американського президента Ф. Д. Рузвельта 1933-1941 рр., що увійшли до історії під назвою "новий курс". Ці реформи мали на меті державне регулювання промисловості та сільського господарства, захисну політику щодо підприємців, встановлення державного контролю за випуском цінних паперів, надання можливості брати участь у громадських роботах різноманітного призначення мільйонам трудящих, що залишалися без роботи та засобів до існування, тощо. Даний період визначався створенням блоку агресивних держав — Німеччини, Італії та Японії, з одного боку, а з іншого — безплідними спробами створити систему колективної безпеки для запобігання світовій війні.

Користуючись з неспроможності Ліги Націй впливати на хід міжнародних відносин, з вузькокорисливої політики "невтручання" та "вмиротворення" західних країн, фашистські та милітаристські держави розв'язали собі руки. 1935 р. Італія розпочинає агресію проти Ефіопії. 1936 р. Німеччина та Італія, на підтримку режимові Франко, беруть участь у війні проти республіканської Іспанії. 1937 р. Японія розв'язує великомасштабну війну в Китаї.

З мовчазної згоди Заходу відбулися "аншлюс" Австрії, роздроблення Чехословаччини. Спроби укласти угоду між Великою Британією, Францією та СРСР виявилися марними: переговори 1939 р. були зірвані подвійною позицією західних держав та самого Радянського Союзу:

Натомість, СРСР, прагнучи підпорядкувати своєму впливові Східну Європу й запобігти нападові Німеччини,

1939 р. пішов на укладення безпрецедентних договорів з більшістю державою, що прискорили розв'язання Другої світової війни

? Запитання і завдання

1. На чью користь змінилось співвідношення сил на міжнародній арені після Першої світової війни?
2. Які, з вашої точки зору, уроки можна отримати з наслідків Першої світової війни?
3. Назвіть імперії, що припинили існування після Першої світової війни.
4. Визначте основні ознаки тоталітаризму.
5. Покажіть на карті нові держави, утворені на руїнах колишніх імперій.
6. Яким чином виявлялася нерівномірність розвитку держав у повоєнні (міжвоєнні) роки?
7. Назвіть характерні ознаки періодів світового розвитку 1914-1939 рр.

ТЕМА І

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА 1914-1918 рр.

ПОЧАТОК ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. 1914 р.

1. Липнева криза 1914 р. у міжнародних відносинах

Напередодні Першої світової війни в Європі існувало два військово-політичних союзи: Троїста угода між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією та Антанта, до якої входили Франція, Велика Британія та Росія. Між учасниками союзів існували гострі суперечності в економічній, військовій і колоніальній сферах. Особливо гостре економічне суперництво виникло між Великою Британією та Німеччиною, яка наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. випередила Велику Британію за темпами індустріалізації, а її частка в світовому промисловому виробництві перевищила частку Британії. Якщо останній 1870 р. належало 31,8% світового обсягу промислового виробництва, то 1914 р. — лише 14%; частка Німеччини збільшилася за цей час з 13,2 до 14,3%. Між ними також існувало гостре військово-морське суперництво. Тоннаж військових кораблів Німеччини збільшився з 1880 по 1914 рр. у 15 разів, а Великої Британії — в 4 рази. Німецький флот за всіма показниками став другим у світі після британського, і різниця між ними постійно скорочувалась. За п'ять передвоєнних років (1909-1913 рр.) Німеччина збільшила свої військові витрати майже на 33% і на 1914 р. довела їх до 2 млрд марок, що становило половину всіх бюджетних витрат. На 1914 р. Німеччина разом зі своєю союзницею Австро-Угорщиною мала добре озброєну восьмимільйонну армію. Ще 1900 р. німецький рейхстаг ухвалює нову програму морських озброєнь з метою досягти перемоги над володаркою морів Британією. На 1915 р. Німеччина розраховувала мати 34 лінкори, 45 крейсерів і близько 100 есмінців.

Загострювались протиріччя між цими державами і в колоніальній сфері, особливо у Східній та Південно-Східній Африці, Китаї.

Німеччина мала також територіальні претензії до Франції, прагнула відібрати у неї промислово розвинені північно-східні провінції; у Росії відторгнути Прибалтику, "Донську область", Крим і Кавказ. Правлячі кола Великої

Британії, в свою чергу, хотіли відібрати у Туреччини багаті нафтою Месопотамію і частину Аравійського півострова. Франція розраховувала повернути собі Ельзас і Лотарингю, прислунувати лівий берег Рейну й Саарський вугільний басейн. Австро-Угорщина виношувала експансіоністські плани щодо Росії (Волинь, Поділля) і балканських країн — Сербії, Боснії, Герцеговини.

Росія прагнула приєднати Галичину й оволодіти чорноморськими протоками Босфор і Дарданелли. 1914 р. Італія почала відходити від Австро-Німецького блоку й вступила у переговори з Антантою. Уряди держав Антанти пообіцяли італійському королю значні території (Трентіно, Трієст і Валона) за рахунок Австрії, а також певні території за рахунок Туреччини. Крім того, всі провідні країни світу вже тривалий час готувалися до війни. Військові витрати Німеччини 1913 р. становили більше 2 млрд марок, тобто половину всього державного бюджету. Військові витрати Австро-Угорщини з 1900 по 1913 рр. зросли більше ніж на 70% і досягли 1913 р. 583 млн крон. В Італії військові витрати становили у 1911-1912 рр. 396,1 млн лір. У Франції на військові потреби 1914 р. було виділено 1,5 млрд франків, що становило 38% всіх бюджетних витрат. У Великій Британії військові витрати також досягли величезної суми — 77,1 млн ф. ст. Посилено готувалася до війни і Росія.

Формальним приводом до розв'язання війни стало вбивство 28 червня 1914 р. 19-річним студентом Гаврилою Принципом в столиці Боснії Сараєво наступника австро-угорського престолу ерцгерцога Франца-Фердинанда та його дружини. Гаврилу Принципа було схоплено на місці. Він виявився членом таємної організації "Молода Боснія", до якої входили й вищі офіцери сербської армії. Ця організація боролася за приєднання Боснії до Сербії. Легко зрозуміти, як у монархічній Європі сприйняли цю подію, — австрійці пережили шок. Виникла чергова балканська криза.

✓ 2. Австро-сербський конфлікт

У Сербії існував конфлікт з Австро-Угорщиною з 1908 р., коли остання в жовтні того ж року захопила провінції Боснію та Герцеговину, значну частину населення яких становили серби. В Сербії набув розвитку рух за об'єднання всіх балканських слов'ян в єдину державу під егідою Сербії.

Це призвело до боснійської кризи. Сербія категорично виступила проти цього, її підтримала Росія, яка прагнула

впливу на православне населення Балкан. Розпочалися воєнні приготування, проте Росію в той момент не підтримали її союзники Франція та Велика Британія. Росія змушена була відступити, оскільки не була готова до війни.

1914 р. ситуація була іншою. Сербія зміцнила свої позиції в перебігу балканських воєн 1912-1913 рр., Німеччина й Австро-Угорщина були готові до війни. Вони розраховували, що конфлікт із Сербією не залишиться локальним, до нього обов'язково втрутяться Росія і Франція, які ще не були готові до війни, і це принесе Німеччині та її союзникам легку перемогу.

Напередодні сараєвських подій німецький імператор Вільгельм II зустрічався з Францем-Фердинандом, відомим своєю ворожістю до Сербії. Це сталося 12 червня 1914 р у замку Конопіште. На цій зустрічі узгоджувалися плани війни проти Сербії, створення проти неї коаліції за участю Туреччини, Румунії, Болгарії. Поблизу сербського кордону було призначено військові маневри. Проте життя внесло свої корективи.

Урочистий в'їзд до Сараєво було призначено на день загальнонаціональної жалоби "Видовдан", яку щорічно відмічав сербський народ. Це було розінієно в Сербії й слов'янських землях Австрійської монархії як свідому провокацію з боку Австрії.

На другий день після вбивства Франца-Фердинанда начальник генерального штабу австро угорської армії Конрад заявив міністрові закордонних справ Берхтольду про необхідність приступити до мобілізації армії. На це Берхтольд відповів, що настав час для "вирішення сербського питання".

Розуміючи, що до конфлікту з Сербією може втрутитися Росія, престарілий імператор Франц Йосип надіслав 4 липня особисте послання Вільгельму II і меморандум уряду про балканську політику, які були вручені Вільгельму 5 липня. Вільгельм заявив, що у разі війни Австрії з Росією Німеччина виконає свої зобов'язання перед союзниками.

Отримавши такі запевнення Німеччини, Австрія 23 липня 1914 р. оголосила Сербії ультиматум, який зачіпав суверенітет останньої й означав відверте втручання до її внутрішніх справ. На відповідь давалося лише 48 годин. Неприйняття цього ультиматуму в цілому означало розрив дипломатичних відносин і початок воєнного конфлікту. Час для вручення ультиматуму (6 година вечора) було

оврано не випадково. Цього дня об 11 годині вечора з Петербурга вирушав додому президент Франції Пуанкаре, години перебував у Росії з візитом. Про ультиматум Сербії у Петербурзі мали дізнатися вже після від'їзду гостя, й таким чином союзники — Росія та Франція — не могли б швидко домовитися про спільні дії.

Отримавши ультиматум, сербський уряд в першу чергу звернувся за допомогою до Росії. Водночас розпочалася евакуація Белграда, розташованого на австро-сербському кордоні, а 25 липня в Сербії було підписано указ про мобілізацію. Сербську відповідь на австрійський ультиматум було передано австрійському посланцеві 25 липня о 6 годині 50 хвилин вечора, за десять хвилин до крайнього строку. Сербія приймала всі умови, окрім однієї: вона не погоджувалась на участь австрійської поліції в розслідуванні на території Сербії сараєвських подій, посилаючись на те, що це суперечить сербській конституції. Проте, це було використано як формальний привід для розриву дипломатичних стосунків, і о 6 годині 10 хвилин австрійське посольство у повному складі вирушило на вокзал з метою евакуїрувати Белград. Того ж вечора було підписано наказ про часткову мобілізацію австрійської армії, а 28 липня Австро-Угорщина оголосила Сербії війну.

3. Вступ у війну Німеччини, Австро-Угорщини, Росії, Франції, Великої Британії

Ще 24 липня, як тільки став відомим зміст австрійського ультиматуму, в Росії розпочалися попередні приготування до мобілізаційних заходів. 30 липня військовий міністр, Сазонов та начальник генерального штабу переконали царя Миколу II в необхідності мобілізації. Той погодився. Першим днем мобілізації було призначено 31 липня.

На ці дії німецький уряд ще 29 липня відповів попередженням, що подальші мобілізаційні дії російської армії приведуть до мобілізації в Німеччині. Об 11 годині 40 хвилин 31 липня в Берліні стало відомо про російську мобілізацію. Хоча сама Німеччина у той час була повністю готова до війни, 1 серпня в країні було оголошено загальну мобілізацію. Німецький посол в Росії о 7 годині вечора того ж дня вручив російському міністрові закордонних справ ноту з оголошенням війни, в якій відповідальність за розв'язування війни було покладено на Росію.

1 серпня стало першим днем світової війни. Проте, за німецькими планами, війну треба було розпочинати на

заході, а не на сході. Німецька дипломатія використала штучний привід для оголошення війни Франції. О 6 годині вечора 3 серпня німецький посол в Парижі передав французькому урядові ноту з оголошенням війни. Причина полягала в тому, що нібито французькі літаки порушили нейтралітет Бельгії, літали над німецькими містами Карлсруе та Нюрнберг і скинули бомби на залізничні полотна, а французькі війська в декількох місцях перейшли німецький кордон.

Насправді ж ще 2 серпня німецький уряд направив ультиматум бельгійському урядові з вимогою пропустити війська для ведення воєнних дій з Францією. В разі відмови, говорилося в ультиматумі, Німеччина розглядатиме Бельгію як ворога.

Нейтралітет Бельгії був визнаний міжнародними договорами 1839-го і 1870 рр. і гарантувався іншими європейськими країнами. 3 серпня Бельгія в спеціальній ноті відкинула німецькі вимоги про пропуск військ і звернулася за допомогою до Великої Британії. 4 серпня німецькі війська вдерлися на територію Бельгії. Британський уряд висунув Німеччині ультиматум, в якому ставилася вимога поважати нейтралітет Бельгії. Берлін нічого не відповів на це. Тоді німецькому послу в Лондоні було оголошено про те, що з 11 години вечора 4 серпня 1914 р. Велика Британія вважає себе у стані війни з Німеччиною. Вступ у війну Британії з її колосальними колоніальними володіннями призвів до того, що війна дійсно стала світовою.

6 серпня Австро-Угорщина оголосила війну Росії, а через декілька днів вона опинилася у стані війни з усіма державами, з якими воювала Німеччина. Таким чином, із ворожих військово-політичних блоків лише одна Італія не вступила у війну. За попередні роки вона налагодила стосунки із Францією й втратила зашкавленість у Троїстому союзі, тим більше, що у неї були гострі територіальні розбіжності з Австро-Угорщиною. До того ж Італія була ослаблена війною в Африці і знову втручатися у велику війну просто не мала сил. З цієї причини Італія проголосила нейтралітет, а потім у травні 1915 р., після великих територіальних обіцянок Антанти, вступила у війну на її боці.

Японія скористалася з моменту й оголосила війну Німеччині 23 серпня 1914 р., після чого успішно захопила німецькі колоніальні володіння у Китаї. Таким чином, впродовж чотирьох років у війну включилося ще три десятки держав. Усього в Першій світовій війні брало участь 36 країн.

4. Стратегічні плани противників

Росія як і інші європейські держави, почала розробляти плани війни ще з кінця XIX ст. Мобілізаційний розклад 1890 р. передбачав два варіанти дій, які зумовлювались географічним фактором. Очевидно, в цей час Росія покладала надії на те, що головний удар кайзерівська вояччина спрямує проти Франції. В такому випадку вона планувала вести військові операції, спрямовані головним чином проти Австро-Угорщини.

Проте, 1900 р. було розроблено новий план, згідно з яким всі російські військові сили на випадок війни об'єднувалися у дві групи: Північний фронт проти Німеччини, Південний — проти Австро-Угорщини. Цей план був цікавим тим, що в ньому вперше пропонувалося створення проміжної інстанції управління військами на території воєнних дій — командування фронтами.

На Чорноморський флот покладалася блокада Босфору, а в разі необхідності він мав бути готовим до активних бойових дій.

Французький план війни, який ще з 1872 р. неодноразово зазнавав змін, на перший погляд, хоч і був проникнутий наступальним духом, але насправді носив пасивно-випадковий характер. Зокрема він передбачав взаємодії з англійським флотом. 10 лютого 1913 р. між Британією і Францією було підписано морську угоду, згідно з якою головний тягар бойових операцій на Середземному морі було покладено на французький флот.

Участь Великої Британії у можливій війні проти Німеччини повністю визначилася вже з 1904 р., коли між Британією і Францією було підписано договір. Тривалий час Британія не мала чіткого плану дій сухопутної армії, оскільки її обмежені сили не могли мати вирішального значення у війні на материку. Основним завданням її морських сил на Середземному морі був захист своїх комунікацій, а також допомога союзникам у боротьбі з флотом Троїстого союзу.

Розроблюючи план війни, німецький генеральний штаб насамперед дбав про те, щоб уникнути одночасного ведення її на двох фронтах — проти Росії й проти Франції.

У серпні 1892 р. начальник німецького генерального штабу генерал фон Шліффен, призначений на цю посаду 1891 р., дійшов висновку, що у війні на два фронти спершу варто домогтися швидкої перемоги над Францією. Це стратегічне рішення було покладено в основу нового плану, згідно з яким Німеччина 1914 р. розгорнула свої сили. В меморандумі Шліффена відбилася доктрина "бліцкригу".

Німеччина розраховувала вести війну проти Росії не одна, а спільно із своїм союзником — Австро-Угорщиною. Німецький генеральний штаб покладав також надію на союз з Румунією, яка 1883 р. підписала відповідну таємну конвенцію з Австро-Угорщиною.

Про "план Шліффена" країни Антанти дізналися через свою агентуру ще до війни. Дізнався про нього 1904 р. під час візиту до Берліна й бельгійський король Леопольд II від імператора Вільгельма II. Він настільки розхвилювався, що, від'їжджаючи з Берліна, вирушив на вокзал у касці, вдягненій задом наперед — гербом назад.

Генералітет Німеччини, розроблюючи план війни на Північному морі, виходив з того, що сильніший британський флот здійснюватиме ближню блокаду німецького узбережжя. Це дасть змогу німецькому флоту, ведучи "малу війну", послабити сили ворога, а потім знищити його в генеральній битві. На відміну від плану на суходолі, де з самого початку пропонувалося вести рішучий наступ проти Франції, військово-морському флоту надавалася пасивна роль. Однією з причин обережності німецького морського командування було побоювання можливої загрози з боку російського Балтійського флоту, який у разі ослаблення німців у боротьбі з британськими військово-морськими силами міг перейти до активних наступальних дій.

Австро-Угорщина ще з часу укладання союзного договору з Німеччиною в 1879 р. своїми ворогами вважала Росію, Сербію і Чорногорію. Згідно з остаточним варіантом плану, на Австро-Угорщину покладалось основне завдання боротьби проти Росії. Відповідно до плану сухопутні сили Австро-Угорщини у складі 1 100 батальйонів (до 1,5 млн чол.) розподілялися на три великі групи, що створювало загрозу розгрому їх частинами.

Стратегічний задум Відня проти Росії полягав у тому, щоб частиною сил наступати на північ, а потім повернути на схід і спільно з правим крилом австро-угорського угруповання розбити зосереджені у Проскурові (нині Хмельницький) російські війська. Це б дало змогу відкинути основні сили росіян до Чорного моря або до Києва. При цьому у Відні розраховували на наступ німців із Східної Пруссії.

✓ 5. План Шліффена та його крах

План Шліффена, як уже було сказано, виходив з того, що Німеччина повинна розгорнути головні сили проти Франції, обмежившись на сході невеликим заслоном про-

ни Росії. Конкретно розгортання воєнних сил мало відбутися в обхід укріпленої ділянки кордону від Вердена до Бельфора через Люксембург і Південну Бельгію. Ця ідея стала основою меморандуму Шліффена 1905 р. "Війна проти Франції". Намічалось здійснити наступ на захід від Парижа, притиснути французьку армію до її східних кордонів і швидко розгромити. 1908 р. начальник генерального штабу Мольтке-молодший, який змінив Шліффена, змінив план без змін, зробивши деякі уточнення. Таким чином, Німеччина збиралася розгромити Францію за 6-8 тижнів, використавши широкий наступ через Бельгію в обхід французьких прикордонних укріплень. Проте, ці розрахунки не справдилися.

На початку серпня німецька армія вторглася до Бельгії і натрапила тут на несподіваний для себе жорстокий опір. Одинадцять днів (6-16 серпня) героїчно оборонялися форти міста Льєж; три тижні, набагато повільніше, ніж передбачало командування, німецькі війська просувалися через Бельгію до французького кордону. Залишки бельгійської армії, які 20 серпня мусили здати столицю Брюссель, відійшли до Антверпена, який оборонявся до жовтня.

У Бельгії німці застосували гігантські гармати надзвичайної за своїми руйнівними наслідками сили, які використовувалися при штурмі фортець. На фортецю Льєж 6 серпня вперше було здійснено повітряний наліт, скинуто 13 бомб, які призвели до загибелі 9 мирних жителів. У Бельгії вперше було застосовано найбільш варварські методи ведення війни, — німці брали в заручники мирних жителів і десятками розстрілювали їх. У місті Лувене було знищено міську ратушу і церкву святого Петра — пам'ятки раннього середньовіччя, а також бібліотеку, побудовану 1426 р. "Хто ви, нащадки Гете чи Аттілі?" — запитував у відкритому листі відомий французький письменник Ромен Роллан німецького письменника Г. Гауптмана.

21 серпня німці вийшли на франко-бельгійський кордон і розпочали стрімкий наступ на Париж. На кінець серпня їхні війська опинилися в 25 милях від столиці Франції. Президент і уряд 2 вересня покинули Париж і вирушили до Бордо. Німецькі війська вийшли на річку Марна з метою оточити французів. Тут і відбулася перша битва на Західному театрі воєнних дій, що тривала з 5 по 12 вересня. В ній з обох боків взяло участь 1,5 млн чоловік. Обопільні втрати склали 600 тис. убитими й пораненими.

Німецьке командування виявилось неспроможним координувати дії своїх наступальних сил, що швидко просувалися вперед. Скориставшись із цього, французький головкомандуючий генерал Жоффр стрімко перекинув свіжі сили з інших фронтів і, знайшовши слабке місце в обороні німецьких військ, завдав контрудару. Маючи значну перевагу над німцями, які до того ж були виснажені тривалим наступом, Жоффр змусив їх починаючи з 9 вересня відходити до річки Ена.

Результатом битви на Марні став остаточний провал "блискавичної війни" — основи плану Шліффена.

Воєнні дії на Західному фронті в 1914 р

Ослаблена німецька армія почала зариватися в окопи. Західний фронт, що розтягнувся від Ла-Маншу до швейцарського кордону, на кінець 1914 р. стабілізувався. Армії, що протистояли одна одній, приступили до будівництва земляних та бетонованих укріплень. Широку смугу перед окопами було заміновано й укрито колючим дротом. Війна на Західному театрі всупереч всім планам перетворилася з маневрової на позиційне виснажливе протистояння

6. Східний театр воєнних дій

Інакше розвивалися події на Східному театрі, де сторони застосували тактику швидких маневрових дій. Російська армія була змушена розпочати наступ на Східну Прусію на відчайдушне прохання про допомогу з боку своєї союзниці Франції, коли німецькі війська рвалися до Парижа. Східно-Пруська операція для російських військ виявилася невдалою через неузгодження дій 1-ї та 2-ї російських армій. Новий командувач німецькими військами генерал Гіндербург, використовуючи розгалужену систему залізниць, оточив ударні сили 2-ї російської армії, що примусив її і примусив російські війська в середині вересня залишити Східну Прусію. Наступ російських армій під командуванням генерала Брусилова в Галичині та на Буковині був, напроति, вдалим. Битва в Галичині відбувалася одночасно з битвою у Східній Пруссії у вересні 1914 р. Російські війська в перші дні наступу (битва тривала з 5 серпня по 13 вересня 1914 р.) відкинули австрійські війська від Львова, а потім змусили їх покинути територію Галичини. Австрійці залишили лише сильний гарнізон в обложеному росіянами Перемишлі. Вони втратили 400 тис. чоловік, в тому числі 100 тис. полоненими; російські війська — 230 тис.

✓ 7. Бойові дії на Балканах та на Кавказі

На Балканському фронті бойові дії відбувалися між Австро-Угорщиною та Сербією і Чорногорією. Спочатку тут було 3 австрійські армії — 2, 5, 6-та, але з початком воєнних дій між Росією та Австро-Угорщиною в Галичині остання змушена була терміново перекидати 2-у армію на Російський фронт. Сербія розгорнула свої збройні сили у складі чотирьох армій, на допомогу їй прийшла чорногорська армія. Мужні сербські та чорногорські народи, які прекрасно знали місцеві умови й поєднували боротьбу польових військ з партизанськими методами, могли тривалий час вести війну, навіть не отримуючи допомоги союзників. Так і сталося. Більше року, до осені 1915 р., невеликі сили Сербії та Чорногорії самотійно захищали свої території від австро-угорських військ, незважаючи на гостру нестачу озброєння та боєприпасів.

3 грудня, отримавши від союзників боєприпаси та продовольство, сербські війська перейшли в наступ і вже 15 грудня звільнили Белград. Сербію було звільнено від ворожих військ. Протягом 1914 р. австро-угорська армія

втратила на Сербському фронті 7600 офіцерів і 274 тис. солдатів.

Кавказький фронт виник після вступу у війну Туреччини на боці Німеччини. 2 серпня 1914 р. у глибокій таємниці було підписано німецько-турецький союзний договір. З кінця 1813 р. турецькою армією керували німецькі генерали на чолі з генералом Лиманом фон Сандерсом, які навчали турків за німецьким зразком. Військові дії проти Росії Туреччина розпочала раптово, без оголошення війни. 29 жовтня турецькі міноносці потопили російський канонерський човен "Донець", а 30 жовтня германо-турецький флот розпочав обстріл портів Севастополя, Феодосії, Новоросійська. У відповідь на це російський уряд оголосив Туреччині війну, російська кавказька армія 2 листопада 1914 р. перетнула кордон і вирушила вглиб турецької території. Турецькі війська, в свою чергу, вторглися до Батумської області. Найбільш значною подією цього періоду на Кавказькому фронті була Сарикамишська операція, що відбувалася з 22 грудня 1914 р. по 7 січня 1915 р. Турки прагнули розгромити сарикамишський загін, в якому було зосереджено головні сили російської кавказької армії. Російські війська чинили гідний опір турецьким атакам, а 3 січня перейшли у наступ. Сарикамишська операція скінчилася повним знищенням 3-ої турецької армії.

Таким чином, в цілому воснні дії 1914 р. завершилися на користь Антанті. Німці не досягли Парижа, австрійці зазнали поразки в Сербії та Галичині, турецькі війська — біля Сарикамиша. Японці в Китаї захопили німецькі орендні території. В Африці спільними зусиллями Франції та Британії було захоплено німецькі колонії Того, Камерун та Східну Африку. Отже, плани "блискавичної війни" зазнали краху. Розпочалася затяжна виснажлива боротьба, яка тривала чотири роки.

? Запитання і завдання

1. Які військово-політичні блоки було створено напр. XIX — на поч. XX ст.?
2. Розкажіть про англо-німецьке суперництво у військовій та інших сферах.
3. Схарактеризуйте стратегічні плани противників.
4. У чому, на ваш погляд, криються причини Першої світової війни?
5. Висловіть своє ставлення до червневих 1914 р. подій у Сараєво.

6. Як австро-сербський конфлікт вплинув на подальший розвиток подій?
7. Розкажіть про план Шліффена та його крах.
8. Чому зазнав невдачі наступ російських військ у Східній Пруссії восени 1914 р.?
9. Схарактеризуйте бойові дії на Балканському та Кавказькому фронтах 1914 р.
10. Які події свідчили про те, що війна стала світовою?

Документи і матеріали

1. Зі спогадів німецького генерала Людендорфа про воснні дії в серпні 1914 р. на Східному фронті та їхній вплив на хід війни

"Наприкінці серпня не можна було заперечувати скрутного становища австро-угорських армій, що мали проти себе переважаючу більшість росіян. Начальник австро-угорського генерального штабу генерал фон Конрад зі своєї точки зору був цілком правий, коли вимагав від нас наступу через Нарев. Проте оскільки 8-а німецька армія поступалася Ренненкампфу, це було нездійсненно. Будь-який рух у напрямі на Млаву і Пултуск будь-якого моменту міг бути зупинений наступом Ренненкампфа на лінію Алленштейн – Ельбінг. Нічого іншого не лишалось, як спочатку покінчити з російською німанською армією..

Австро-угорська армія була зовсім розгромлена і відійшла з величезними втратами за ріку Сан. Росіяни йшли за нею; російське вторгнення в Моравію, а потім у Верхню Сілезію стало можливим. Треба було допомогти австро-угорській армії, інакше їй загрозувало знищення... Підкріплення мали підійти ось-ось, і треба було додати їм якомога більшої сили. Західний же фронт зміцнити ми були неспроможні..."

? Запитання до документа

1. Як німецький генерал оцінює операцію у Східній Пруссії?

2. З французького офіційного повідомлення від 12 вересня 1914 р. про поразку німецьких військ на Марні

"З 24 серпня відбувається бій на фронті Париж – Верден.

Від самого початку правий фланг німців під командуванням фон Клука, що просунувся 24 серпня до мосту Провена,

почав відходити, зважаючи на небезпеку бути обійденим нами; йому вдалося уникнути небезпеки, і він кинувся на наш фланг, що обходив його на півночі з боку Марни і з заходу з боку Урка.

Проте франко-англійським військам вдалося завдати ворогові значних втрат і затримати його, скільки це було потрібно для успіху нашого наступу в інших місцях.

Тепер ворог відступає до річок Ен і Уаза, інакше кажучи, він відійшов за чотири дні на 60 — 70 кілометрів...

Таким чином, перший фазис на Марні схиляється на користь союзників, бо правий фланг і центр німців нині відступає .."

? Запитання до документа

1. Чому, на вашу думку, німецькі війська зазнали поразки в битві на Марні?

Запам'ятайте дати:

- 28 червня 1914 р. — вбивство ерцгерцога Франца-Фердинанда в м. Сараєво.
- 23 липня 1914 р. — ультиматум Австро-Угорщини Сербії.
- 1 серпня 1914 р. — оголошення Німеччиною війни Росії, початок Першої світової війни.
- 3 серпня 1914 р. — вступ у війну Франції.
- 4 серпня 1914 р. — вступ у війну Великої Британії.
- 5-12 вересня 1914 р. — битва на Марні.
- 5 серпня —
13 вересня 1914 р. — битва у Східній Пруссії.

КАМПАНІЇ 1915-1916 рр.

✓ I. Австро-німецький наступ на сході

Головні військові дії 1915 р. розгорнулися на Східному фронті.

На Західному фронті боротьба на виснаження продовжувалася. Генерал Жофр, переконаний у тому, що інтенсивні артилерійські обстріли, підтримані масованими фронтальними атаками, зрештою принесуть перемогу, раз по раз посилав свої війська в наступ. Проте ці безглузді атаки суттєво не змінювали лінію фронту, а лише призводили до простаючих людських втрат.

22 квітня 1915 р. під бельгійським містом Іпр німецьке командування вперше використало проти англійців отруйні гази (хлор). Газова атака тривала 5 хвилин, але отруєння дістали 15 тис. солдатів і офіцерів, з яких 5 тис. загинуло.

У січні — березні російська армія, завдавши поразки австро-угорським військам у Карпатах, здобула важливе місто-фортецю — Перемишль. Проте після цього становище змінилося: 2 травня німці прорвали позиції росіян у районі Горлиці.

Співвідношення сил на ділянці Горлиці на травень 1915 р.

Війська	Особистий склад (тис.)	Кулемети (шт.)	Великі міномети (шт.)	Гармати	
				Легкі (шт.)	Важкі (шт.)
Російські	60	100	—	141	4
Австро-німецькі	126	260	96	457	159

Російські армії мали також невеликий запас боєприпасів. Вони не змогли утримати позиції. Німці прорвали фронт на 50 км. 5 місяців точилися жорстокі бої.

Керовані некомпетентними генералами, не маючи достатньої кількості зброї, російські солдати безперервно відступали. Австро-німецькі війська просунулися вглиб російської території подекуди на 300 і більше кілометрів.

Одночасно з наступом під Горлицею німецькі війська розпочали наступ на північній ділянці фронту у напрямку Риги. В липні вони повели наступ на Варшаву, в серпні — на Ковно (Каунас), у вересні — на Вільнюс. На всіх ділянках німецькі війська мали значну перевагу в людях, техніці та боєприпасах.

Російська армія була змушена залишити Галичину, Буковину, частину Волині, Польщу, Литву й Курляндію.

Наприкінці вересня наступ німецьких військ вдалося зупинити.

На Східному фронті — від Ризької затоки на півночі й до Дністра на півдні — теж розпочалася позиційна війна. Хоча Росія за цей час втратила 3 млн чоловік, з них 300 тис. убитими, а також 15 відсотків своєї території, 10 відсотків залізниць, 30 відсотків промислових потужностей, Німеччині не вдалося змусити її капітулювати.

Проте царський режим зазнав такої поразки, від якої вже ніколи не зміг оговтатися.

2. Невдача союзників у Дарданеллах

Водночас союзники прагнули вивести з війни Туреччину — захопити протоки і відкрити морські шляхи до Росії. Оскільки Туреччина 2 листопада 1914 р. приєдналася до центральноевропейських держав, вона автоматично закрила протоки, і Росія виявилася відрізаною від своїх союзників. Все це утруднювало постачання вкрай необхідних Росії матеріалів та озброєння. Для досягнення цієї мети чотирнадцять англійських і чотири французьких дредноутів у супроводі великої кількості кораблів підтримки увійшли 18 березня 1915 р. в протоки, обстрілюючи з гармат великого калібру берегові укріплення. Однак першого ж дня нападу три союзних кораблі було потоплено, а ще два зазнали великих ушкоджень. Цих жорстоких втрат експедиційні сили зазнали переважно від морських мін. Британський адмірал, який командував експедиційними силами, з огляду на такі величезні втрати вирішив припинити наступ і відвів судна.

Цим було завдано непоправного удару спробам союзників радикально змінити хід війни. Тепер вже відомо, що Туреччина, яка зазнала нищівних поразок від російської армії і поступилася значною частиною своєї території, на той час витратила майже все своє озброєння, а також надію протриматися хоч би один день. Представник німецького командування при турецькому штабі передав у Берлін, що якби англійці на ранок наступного дня розпочали новий наступ, турецькі війська були спроможні протриматись лише протягом кількох годин.

Після того як англійський флот відступив, союзники зробили спробу захопити протоки із суші. 25 квітня союзні війська висадилися в районі Галіполі, але змушені були відступити, оскільки турки, діставши допомогу від Німеччини, займали домінуючі висоти над узбережжям. Тривалі

бої на цьому театрі дій закінчилися відведенням з півострова союзницьких військ у січні 1916 р. Цим і завершилась Дарданельська операція. Протоки так і не було захоплено.

✓ 3. Вступ у війну Італії

Відступ російських військ 1915 р. полегшив Німеччині втягнення у війну Болгарії. Незважаючи на гарячі симпатії болгарського народу до слов'янських народів, уряд Болгарії у вересні 1915 р. уклав союзний договір з Німеччиною й Австро-Угорщиною, а 14 жовтня 1915 р. вступив у війну на їхньому боці. Це призвело до різкого погіршення становища Сербії. Коли німецькі, австрійські та болгарські війська перейшли в наступ на Сербію з трьох боків, її хоробрі захисники, що мужньо утримували наступ австрійських військ, змушені були розпочати відступ через Албанські гори в люті морози, зазнаючи страшених втрат. Лише незначна їх частина вийшла на Адріатичне узбережжя й була підібрана союзними кораблями.

Зовсім інакше повела себе Італія. З початком війни (3 серпня 1914 р.) вона оголосила нейтралітет, а потім майже рік торгувалася з Антантою та Німеччиною про умови вступу у війну. Велика Британія, Франція та Росія запропонували Італії значні територіальні надбання за рахунок Австрії та Туреччини. 29 квітня 1915 року Італія підписала таємний (Лондонський) договір з Великою Британією, Францією й Росією про вступ у війну на боці Антанти. Крім того, Британія надала Італії велику позику, й остання 23 травня 1915 р. вступила у війну на боці Антанти. Вступ Італії у війну посилив позиції Антанти, оскільки італійський фронт відтягнув частину австрійських, а потім і німецьких сил. Так, на півно-австрійському кордоні Італія розгорнула чотири армії в складі 35 дивізій, а Австрія протиставила Італії тільки 20 дивізій. *Невдовзі на італійський фронт було перекинуто австрійські дивізії з Сербії та Галичини. Німеччина виділила австрійський корпус (одну дивізію) та важку артилерію.*

Воснні дії на італійському фронті відбувалися протягом 1915-1917 рр.

✓ 4. Бойові дії 1916 р.

Це був третій рік кровопролитної, жорстокої, виснажливої війни. До армій воюючих країн було мобілізовано більше 70 млн чоловік. Бойові дії велися майже на десяти фронтах в різних куточках земної кулі, але головними залишалися Західний і Східний фронти в Європі.

У 1916 р. Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія та Туреччина, які стали називатися Центральними державами, досягли найбільших успіхів на фронтах Першої світової війни. Їхні армії захопили території Бельгії, Північну Францію, Польщу, Сербію, повернули собі значну частину Галичини, завдали поразки союзникам у битві за протоки, хоча нові й нові атаки італійських позицій не давали жодних результатів. Однак попри всі ці досягнення вони не змогли домогтися остаточної перемоги над союзниками. Незважаючи на те, що Центральні держави контролювали увесь Європейський континент і величезні території від Гамбурга до Перської затоки, вони не змогли примусити союзників капітулювати й підписати мирний договір.

✓ 5. Верденська битва

Це була одна з найкривавіших битв Першої світової війни, недарма її ще називають "верденською м'ясорубкою". Німецьке командування розраховувало прорвати оборону союзників під Верденом блискавичною атакою і зосередило величезні сили. Це завдання повинна була виконати 5-та німецька армія, підсилена 26 резервними дивізіями. Для удару по Вердену німці розгорнули 1204 гармати, 202 міномети, 160 бойових літаків, 14 аеростатів. В артилерії вони переважали в 5,5 раза. Зосередження такої кількості артилерії при наступі було здійснено вперше за час війни. Для цього були всі підстави, оскільки Верденський укріпрайон було обладнано численними траншеями, окопами, ходами сполучень, частину з яких було споруджено з бетону. Оборону тримали 11 французьких дивізій з 632 гарматами.

Об'єктом наступу став так званий Верденський виступ, що прикривав шлях до Парижа і служив опорою для Західного фронту. 21 лютого після 9-годинної артилерійської підготовки, коли, здавалося б, на лінії оборони загинуло все живе, кайзерівські війська пішли в атаку. Однак французи зустріли їх інтенсивним вогнем. За 70 днів (лютий — квітень) кровопролитних боїв німці просунулися лише на 7 км. "Верденська м'ясорубка" перемолола майже 120 дивізій, з них 69 французьких і 50 німецьких. Однак ні тим, ні іншим не вдалося домогтися переваги. Операція тривала до кінця 1916 р. Французи стійко трималися і зрештою на кінець року відвоювали всі території, які німцям вдалося захопити навесні. Втрати з обох боків становили 1 млн чоловік.

✓ 6. Брусилівський прорив

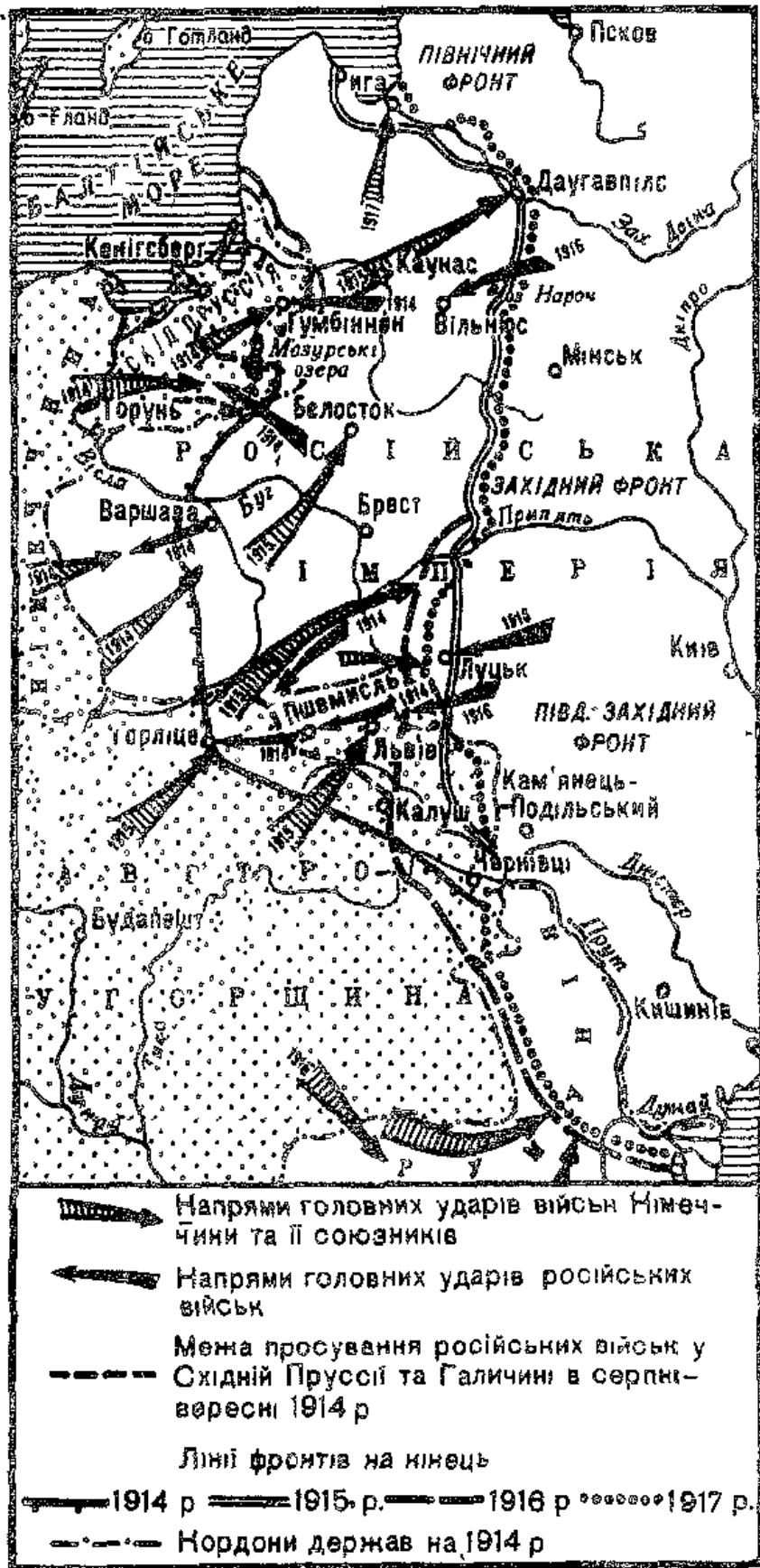
Відповідно до вимог союзників, які прагнули ослабити німців під Верденом, війська Південно-Західного фронту під командуванням генерала О. Брусилова перейшли у наступ. Прорив австро-німецької оборони 3 червня 1916 р. здійснювався на фронті 480 км завдовжки у кількох місцях. Було звільнено майже всю Галичину з м. Луцьк й Буковину з м. Чернівці.

Становище австро-німецьких військ на Східному фронті опрацювало надзвичайно серйозним. Сюди було перекинуто частину німецьких дивізій із заходу. За словами сучасного французького військового історика Прийара, "прорив німецького фронту російськими військами під Луцьком у червні 1916 р. змусив німецьке командування перекинути частину військ з-під Вердена на Східний фронт. Після цього гострота боїв під Верденом зменшилася. Це дало змогу французьким військам створити необхідні рубежі для контрударів великих масштабів. Проте розтягнутість комунікацій і брак боєприпасів перешкодили подальшому наступові російських військ. Вичерпавши всі резерви, вони перейшли до оборони.

Успіхи союзників в битві під Верденом і в Галичині спонукали Румунію вступити у війну на боці Антанти. 27 серпня 1916 р. румунський уряд оголошує війну Центральним державам. За це країни Антанти пообіцяли Румунії ширші територіальні здобутки за рахунок Австро-Угорщини (Трансільванію, Буковину, Добруджу та ін.). Австрійське та німецьке командування вирішили швидко вивести Румунію з війни. Об'єднані війська чотирьох держав одночасно переважаючими силами завдали румунській армії нищівного удару. Росія змушена була втрутитися й продовжити лінію фронту ще на 500 км. Проте на кінець року Румунія втратила 2/3 своєї території разом із столицею.

7. Контрнаступ військ Антанти на р. Соммі

Активні дії російських військ влітку 1916 р. полегшили Британії та Франції підготовку і проведення наступу в районі р. Соммі. Ця операція була складовою частиною загальної стратегічного плану Антанти на 1916 р. В її проведенні брали участь 3 французькі і 2 англійські армії (64 дивізії) або 45% загальної чисельності англо-французьких сил на Західному фронті. Прорив намічалося вести на глибині в 70 км, залучити 50% важкої артилерії і до 40% авіації союзників. Головний удар завдавала 4-а англійська

Воєнні дії на Східному фронті в 1914-1917 рр.

армія. Цікаво, що, виходячи з досвіду 1915 р., операція на Соммі планувалася як "важка й довготривала битва". Вона тривала більше 5 місяців, дуже ретельно і з великим розмахом. Заздалегідь було споруджено нові залізничні колії, мости, аеродроми. Загальна перевага англо-французів над німцями в місці прориву становила: в піхоті — більше ніж в 4,6; в артилерії — в 2,7; в авіації — майже в 3 рази. У вересні 1916 р. англійці вперше використали танки, що справило величезний ефект як військовий, так і психологічний. Танки тоді були 8,1 м завдовжки, 4,1 м завширшки, 2,5 м заввишки. Середня швидкість становила 3,7 км/год, запас ходу — 19 км. Температура всередині машини сягала +70°C.

Під час наступу 15 вересня п'ять танків загрузли в околоті, дев'ять відстали через несправність, до німецьких окопів дійшло 18 танків. "Металеві страхіття прасували окопи, розстрілювали очманілу від жаху піхоту, рвали колючий дріт, самі залишаючись невразливими для кулеметного вогню ворога", — писав свідок цієї події.

У 1917 р. танки вже використовувались англійцями та французами досить широко. На кінець війни Велика Британія та Франція мали більше 7 тис. танків. Німеччина тільки 1917 р. приступила до їх створення й мала на кінець війни біля 70 машин.

Артилерійська підготовка операції почалася 24 червня і тривала 7 днів — до 1 липня. За цей час тільки у смузі 6-ї французької армії було випущено 2,5 млн снарядів, або 0,9 т металу на квадратний метр. Операція втягнула в орбіту 150 дивізій, до 10 тис. гармат, 1 тис. літаків та багато інших видів зброї. Битва на Соммі знаменувала перевагу англо-французької техніки, що було ознакою виснаження Німеччини. Стратегічна ініціатива переходила до рук Англії. Бойові дії точилися до кінця листопада, біля 4 місяців, поглинувши величезну кількість людей. Німці втратили до 438 тис., французи — 341 тис., англійці — 453 тис. чол.

✓ 8. Підводна війна

Підводна війна розпочалася ще 1914 р., коли англійці встановили морську блокаду Німеччини. Для здійснення блокади вони використали великі крейсерські сили. Тоді Німеччина почала за допомогою підводних човнів топити торгові кораблі. Вже у вересні—жовтні 1914 р. німецькі підводні човни потопили 5 британських крейсерів, 1 підводний човен, декілька торгових суден та десятки риболо-

вельких траулерів. Наприклад, німецький човен "U-9" за один день 22 вересня потопив 3 британських броньованих крейсери ("Хог", "Абукір", "Крессі"). Престижу англійського флоту було завдано чуттєвого удару.

1915 р. німці розгорнули підводну блокаду Британії. Вже з січня 1915 р. вони розпочали необмежену війну проти торгового судноплавства з метою економічної блокади Британських островів. 18 лютого 1915 р. німецьке командування офіційно оголосило, що води, які омивають Англію та Ірландію, вважаються воєнною зоною, й будь-яке судно, зустрінуте в цих водах, підлягатиме знищенню. Незважаючи на протести США та інших нейтральних країн з приводу грубого порушення принципів нейтрального судноплавства, німецькі човни вже 19 лютого приступили до активних дій

Проте Німеччина на той час ще не мала можливостей створити серйозну загрозу для англійців. У Північному морі вона мала лише 23 підводних човни і тільки 8-9 з них могли діяти одночасно. Протягом 1915 р. до ладу стало ще 62 човни. Крім торгових суден, нападів підлягали й пасажирські кораблі. Особливе обурення в світі викликав той факт, що 7 травня 1915 р. німецький підводний човен "U-20" потопив англійський трансатлантичний лайнер "Лузитанія", що йшов із США до Англії. На його борту знаходилося 1959 пасажирів, в тому числі 440 жінок та дітей. Врятувати вдалося лише 761. Після цього уряд США та уряди інших країн почали вимагати від уряду Німеччини не допускати більше подібних випадків. Кайзер видав наказ, який забороняв дії проти пасажирських суден, але морське командування продовжувало топити всі судна. Окремі підводні човни досягали виняткових результатів. Так, човен "U-38" тільки за один свій трьохтижневий похід у серпні потопив 22 пароплави, 5 риболовецьких суден та 3 вітрильниці, загальним тоннажем 70 тис брутто-тонн.

У 1916 р. підводна війна тривала, проте головним завданням Німеччина вважала будівництво підводних човнів. Після Ютландської морської битви 31 травня — 1 червня 1916 р., в якій німецький флот зазнав поразки, командування дійшло висновку, що не зможе зрівняти сили свого флоту з англійським. Тому з 1 лютого 1917 р. розпочалася необмежена підводна війна.

Таким чином, в 1915-1916 рр. жодній із воюючих сторін не вдалося схилити чашу терезів на свій бік, хоча поступово країни Антанти накопичували сили для вирішальних боїв.

? **Замитання і завдання**

1. Порівняйте співвідношення сил австро-німецької та російської армій під час Горлицької операції.
1. Чому, на вашу думку, російські війська зазнали нищівної поразки влітку 1915 р.?
1. Як сталося, що країни Антанти зазнали невдачі у Дарданеллах?
1. Проаналізуйте обставини вступу у війну Італії та Болгарії. Які цілі вони переслідували?
1. Схарактеризуйте наслідки бойових дій 1915 р.
6. Складіть таблицю співвідношення сил воюючих сторін під час Верденської битви. Чому її назвали "верденською м'ясорубкою"?
1. Яке значення мав Брусилівський прорив для воєнних дій на Західному фронті?
8. Розкажіть про використання танків під час битви на р. Соммі. Чи мало це стратегічне значення для подальшого перебігу війни?
9. Подумайте, які цілі ставила Німеччина, розпочинаючи підводну війну. Висловіть своє ставлення до такого методу ведення війни.

Документи і матеріали

1. Зі спогадів Людендорфа про наступ німецько-австрійських військ на Східному фронті 1915 р.

"Генерал фон Макензен був призначений командуючим новою 11-ю армією, яка складалася головним чином з військ, перекинутих із заходу. На початку травня він повинен був завдати флангового удару в Західній Галичині і розгромити росіян, які, незважаючи на втрати, вели наступ у Карпатах ..

Ранком 2 травня (1915 р.) війська генерала фон Макензена блискуче виконали старанно підготовлену атаку і прорвали російський фронт на середньому Дунайці...

Проте союзники могли розвивати свій успіх в цілому тільки фронтально, хоч вони і дуже намагалися добитись місцевих охоптів, головним чином західного флангу російських військ, які відходили з Карпат. Спроба охопту правим крилом австро-угорських армій в Буковині не вдалася...

Фронтальне відтиснення росіян у Галичині, яке б воно не було для них відчутне, не мало вирішального значення для

війни. Вони з боєм відходили настільки, наскільки тилові сполучення дозволяли нам просуватись. Росіяни ще не билися на своїй власній землі і до неї ще могли віддати значну територію. До того ж, під час цих фронтальних боїв наші втрати були неабиякими...

Згідно з вказівками верховного командування було розпочато підготовку в широких розмірах переправи через Нарев. Для цього не тільки 12-а армія, але й праве крило 8-ї армії були згруповані так, щоб 12-а армія просувалася між Віслою і Шквою, маючи центр ваги на Пултуск і Рожани, а 8-а армія вийшла на Нарев між гирлами Шкви і Пісси...

13-го липня обидві армії розпочали атаку...

15-го липня після жорстокого бою штурмом було здобуто одну із сильних тилових позицій і 17-го вже захоплено Нарев.

23-го липня взято штурмом Пултуск і Рожани, 4-го серпня — Остроленку... Інші частини пішли на Сероцьк і Зегрже, щоб, захопивши наявні там укріплення, обложити Ново-Георгієвськ з північного сходу. Росіяни всюди чинили завзятий опір і зазнавали тяжких втрат...

У Польщі, в вигині Вісли, також почали діяти 9-а армія і армійська група генерала фон Войрша...

Операції союзних армій у Польщі, на схід від Вісли, привели, як я того й чекав, до фронтального слідування за росіянами з безперервними боями. Правда, робилися спроби оточити росіян, але вони були завжди марними. Хоч російській армії і не дали змоги затриматись, але відійти їй вдалося. Росіяни часто робили жорстокі контратаки великими силами, і численні ділянки заболочених рік і струмків давали їм знову можливість укріпитись і успішно чинити дальший опір. Безперервний рух на протязі кількох тижнів поганими шляхами і здебільшого при несприятливій погоді вимагав від наших військ великого напруження. Одяг і взуття обірвалися, постачання продовольством ставало утрудненим, будівель для розміщення військ на ночівлю було дуже мало...

Велике напруження вересневих днів знову дало нам лише тактичний успіх. Доводилось виходити з винятково важких криз..."

? Запитання до документа

1. Проаналізуйте слова генерала Людендорфа про те, що "росіяни ще не билися на своїй власній землі і до неї ще могли віддавати значну територію".
2. Як німецький генерал описує бойові дії у Польщі в серпні — вересні 1915 р.? З якими труднощами зустрілися тут німецькі війська?

2. Газета "Русский инвалид" про бої під Верденом

"З описів боїв під Верденом у коротких офіційних повідомленнях і в статтях воєнних кореспондентів можна зрозуміти, що німці, як і раніш, атакували густими масами, які скошувались французькою артилерією і зараз же замінювались новими лавами густих цепів (за деякими відомостями навіть колон); ця німецька тактика відомого "драуф" (нещадного натиску будь-якою ціною) уже зовсім не відповідає станові запасу людей Німеччини і являє собою акт відчаю...

Під час першого натиску німців французькі батареї, що добре пристрілялися до ділянок місцевості, яка лежала попереду, обстрілювали густі наступаючі лави ворога і змітали їх убивчим вогнем. Коли, завдяки повторним атакам усе нових ворожих мас, частина німців просунулась дуже близько до першої лінії французів, вночі французьким військам наказано було відійти на другу лінію окопів, і ранком французькі батареї знову стали косити німців, що наступали на новій ділянці, і так далі, поки французи не дійшли до головної оборонної лінії Во-Дуомон-висота Пуавр; тут вони контратаками в штики зупинили противника, причому частина німців була оточена у зруйнованому форті Дуомон, а на висоті Пуавр німці засіли на північних схилах її..."

? Запитання до документа

1. У чому, на ваш погляд, полягає значення Верденської битви?

3. З телеграми російського командування про успішний наступ на Південно-Західному фронті в травні 1916 р.

"Київ, 2 червня. Тяжкого удару австро-німцям було завдано на річці Стир нижче Луцька і в районі Дубно. Цей удар примусив австро-німців сховатися у Бродах. На Стирі, де до австрійців прибули німці, був особливо жорстокий бій. 28 травня ранком наші піхотні частини під прикриттям артилерії почали наступ, просуваючись плазом до ворожих окопів і дротяних загород, дуже пошкоджених уже напередодні нашою артилерією. Австрійці разом з німцями зустріли росіян пекельним кулеметним вогнем, і німецька кіннота кілька разів намагалася зайти нам у фланг з півдня. Зміна тривала кілька годин. Наша важка артилерія остаточно зруйнувала ворожі укріплення, а піхотні частини з криком "ура" кинулись у штики. Австрійці, не прийнявши атаки, відійшли в містечко Рожіце, а німці пішли в

контратаку. Однак швидким натиском німці були збиті і втікали слідом за австрійцями, залишивши близько 300 полонених і поранених. На початку п'ятої години дня 28-го при підтримці артилерії росіяни ввірвалися в містечко і вибили звідти ворога, захопивши ще близько 1700 полонених (в тому числі чотирьох офіцерів), декілька кулеметів, дві гармати і артилерійський парк. Не зупиняючись у містечку, наші війська до пізньої ночі продовжували переслідування відступаючого ворога. Як з'ясується, ворог збудував під Луцьком дуже укріплені позиції... Луцьк був узятий обхідним маневром дивізії, що здобула в цій війні назву "залізної". Наступ почався з вечора 27 травня і відбувався з такою швидкістю, що ворог змушений був дуже поспішно відступати. Нам дісталася величезна воєнна здобич, сила гармат і кулеметів, величезні склади цементу, бетону і дощок, рухомого залізничного складу і вагонеток. Наші війська увійшли в Луцьк 28 травня ранком...

Майже одночасно розвивалися і операції в районі Дубно і на північний захід від нього. На північній ділянці нашого фронту, за відомостями, що надходять, розгоряється велика битва. Битва, що триває вже три доби, відзначається надзвичайною жорстокістю. Бої часто закінчуються рукопашними сутичками... Дубно взято обходом. Місто було дуже укріплене. Австрійські окопи проходили берегом Ікви, входячи в межі міста... Розбиті на Ікві, в Лубенському районі, австрійські війська спішно відступають у напрямі Володимир-Волинський—Сокаль—Стоянов, кидаючи на своєму шляху сотні поранених, зброю, припаси і незчисленну кількість всякої іншої воєнної здобичі..."

? Запитання до документа

1. Порівняйте бойові дії в Галичині в 1915 й 1916 рр.

Запам'ятайте дати:

- 23 травня 1915 р. — вступ Італії у війну на боці Антант.
- 14 жовтня 1915 р. — вступ Болгарії у війну на боці Німеччини.
- лютий— грудень 1916 р. — битва під Верденом.
- 4 червня — 1 серпня 1916 р. — наступ російських військ (Брусилівський прорив).
- липень — листопад 1916 р. — битва на р. Соммі.
- серпень 1916 р. — вступ Румунії у війну на боці Антант.

ПОДІЇ 1917-1918 рр.

1. Вплив революції в Росії на хід війни

Перша світова війна стала суворим випробуванням для Росії. Значну частину країни було окуповано ворогом, внаслідок чого загальні втрати промислового потенціалу досягли 20%. 1917 р. війна коштувала Росії 30 млрд крб., частину цих витрат складали зарубіжні кредити. В країні катастрофічно зростала інфляція. Офіційний курс карбованця знизився, а його купівельна спроможність становиласього 22 копійки. Посівні площі скоротилися на 10%, зменшилося виробництво м'яса та інших продуктів харчування. З сільського господарства було вилучено основну частину робочої сили та робочої худоби. Рівень споживання російського робітничого класу в 1916-1917 рр. зменшився й становив усього лише 47% довоєнного. Величезні маси населення недоїдали, голодували. Становище трудящих дедалі гіршало, класові суперечності поглиблювались.

Все це зумовило піднесення революційної активності трудящих, які в лютому 1917 р. спромоглися скинути царя, ліквідувати самодержавний лад і проголосити парламентську республіку. Владу в країні здійснював Тимчасовий уряд, який продовжував війну, але поряд з цим було створено інші органи влади — Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів, які не хотіли продовження війни. Фактично у країні існувало двовладдя.

Ситуація, що виникла у Росії, страшенно не подобалася урядам країн Антанти, котрі наполягали на продовженні війни. Олександр Керенський, який очолив у липні Тимчасовий уряд, запевнив союзників, що Росія буде дотримуватися зобов'язань і виконувати союзницькі обов'язки. Проте рішення про продовження війни було найбільш непопулярною його акцією й загострило ситуацію в країні. В Росії була сила, яка могла скористатися з помилок уряду і прийти до влади. Такою силою була більшовицька партія. Її вождь Володимир Ульянов (Ленін) під час Першої світової війни перебував у Швейцарії, але, оскільки піднесення революційного руху могло привести до революції, про яку мріяли і яку готували більшовики, він повертається до Росії. Для цього Леніну та його соратникам необхідно було проїхати через усю Німеччину. Німецький генеральний штаб, який робив усе можливе, щоб вивести Росію з війни, розумів, що діяльність більшовицьких вождів приведе саме до цього, тому всіляко сприяв транспортуванню "за-

пломбованого" вагона через територію своєї країни до Швеції. Звідти Ленін та його соратники добралися до Росії. Прибувши в країну, Ленін виголосив свої квітневі тези, лейтмотивом яких був вихід Росії з війни. Більшовицький переворот у жовтні 1917 р. зумовив вихід Росії з війни, оскільки, прийшовши до влади, більшовики оголосили "мир без анексій і контрибуцій", тобто без територіальних надбань та без грошової компенсації за втрати.

5 грудня 1917 р. між Росією та Центральними державами було підписано перемир'я і розпочато мирні переговори. В ході переговорів більшовики були змушені визнати незалежність УНР, яка ще раніше, 27 січня 1918 р., уклала мирну угоду з союзом Центральних держав, пристати на висунуті австро-німецькі вимоги і поступитися величезними територіями (Польща, Прибалтика, Фінляндія, Україна, Дон), віддати німцям Чорноморський флот.

За умовами миру німці окупували понад 1 млн кв. км території колишньої Російської імперії, на якій проживало 62 млн чоловік населення, видобувалося 3/4 російської залізної руди і вугілля, розміщувалося 1/2 її промислового потенціалу, 1/3 посівних площ. Такою ціною більшовицька Росія вийшла з війни для того, щоб зосередити всі сили на придушенні національно-визвольних рухів і вберегти "єдину й неподільну" імперію Романових — тепер уже під червоним прапором.

Цей крок більшовиків було розцінено як пряму зраду і змову з німецьким командуванням, яке надало більшовицьким лідерам для проведення антивоєнної пропаганди в Росії 5 млн золотих марок.

Коли на Заході дізналися про підписання сепаратного миру і односторонній вихід Росії з війни, лідери Великої Британії і Франції були в стані, близькому до розпаду. Німецька сторона вважала, що тепер, нарешті, зможе забезпечити собі перемогу в Європі.

✓ 2. Вступ у війну США /

6 квітня 1917 р. Сполучені Штати оголосили війну Німеччині, і таким чином остання велика держава, що не брала участі у війні, відмовилася від політики нейтралітету. Приводом до цього стала необмежена підводна війна, яку вела Німеччина проти нейтральних, в тому числі й американських, цивільних суден. Проте причини вступу США у війну саме в цей час були набагато глибшими. По-перше, американські правлячі кола надавали велику матеріальну

допомогу країнам Антанти, що приносило їм величезні прибутки. Тільки 48 найбільших корпорацій США в своїх звітах за 1916 р. показали прибутки в сумі 965 млн дол. Політика нейтралітету в перші роки війни виявилася надзвичайно вигідною для Сполучених Штатів. Вони постачали свої товари в ослаблені й знекровлені країни Антанти, перетворившись з боржника цих країн на їхнього кредитора. Так, країни Антанти отримали від США до квітня 1917 р. кредитів на 2 млрд дол. На початок 1917 р. Сполучені Штати виявилися вже сильно економічно пов'язаними з країнами Антанти, хоча готові були торгувати і з Німеччиною. Поразка Великої Британії та Франції у війні завдала б американським корпораціям величезних збитків.

Другою причиною було те, що у випадку поразки Антанти Німеччина перетворювалася на найбільш небезпечного й могутнього конкурента. Крім того, в плани США входило послаблення Японії — суперниці на Далекому Сході.

Третя причина вступу Сполучених Штатів у війну саме 1917 р. полягала у тому, що громадськість цієї країни була налаштована пацифістськи, тобто проти війни. Різку антивоєнну позицію займали профспілки, різні товариства, клуби, асоціації. За визнанням американських істориків, урядові президента В. Вільсона серйозно доводилося рахуватися з такою позицією американського суспільства. Президент змушений був дуже обережно вести підготовку до війни, і тільки варварські дії німецького підводного флоту щодо цивільних суден схилили громадськість США до думки про необхідність покарати Німеччину за ці дії.

Американська армія чисельно була невеликою, але добре озброєною й навченою. Військово-морський флот на момент початку війни налічував 197 кораблів. Американський уряд вирішив направити свої війська до Європи лише влітку 1917 р. Проте воювали американці хоробро, треба віддати їм належне.

3. Воєнні дії на Західному фронті

На початок 1917 р. збройні сили Німеччини потребували поповнень, однак їх не було, — людські ресурси виявилися повністю вичерпаними. Наступальний потенціал військ ослаб. Після поразки у морських битвах німецький флот відійшов під захист своїх берегових укріплень. Надалі Німеччина вдавалася до підводної війни. Її жертвами стали тисячі моряків.

Майже в усіх арміях відбулися зміни у командному складі. На місце Жоффра було призначено генерала Нівелля, а німецьке командування очолили Гінденбург і Людендорф. У липні 1917 р. головне командування в Росії очолив генерал Корнілов. Німецьке командування знову змінило стратегічний курс, перейшовши до позиційної війни в Європі.

Союзники спробували перейти в наступ проти німецьких військ і взяти штурмом лінію Зігфріда, або, як її тоді називали, "лінію Гінденбурга", але оборонна стратегія Гінденбурга виправдала себе. Німці знову завдали союзникам величезних втрат (400 тис. чоловік), тоді як німецькі втрати становили 250 тис.

16 квітня 1917 р. війська Антанти підготували наступ у районі м. Аррас. Німеччина, відчувши недобре, відвела свої війська, а позиції замінувала. Англійці й французи потрапили на мінні полї і під артобстріл. Цей наступ коштував їм 280 тис. убитими.

Бої точилися також на території Італії, але для неї були безуспішними. При Капоретто італійці втратили 130 тис. убитими і пораненими й близько 300 тис. полоненими. Лише терміново перекинуті із Німеччини 14 англійських і французьких дивізій запобігли виходу Італії з війни і стабілізували фронт. Антанта мала здобутки лише на Близькому Сході, де англійські війська зайняли Багдад і вигнали німецькі армії з колоній Східної Африки.

На Східному фронті російські війська зазнали поразки насамперед через те, що солдати відмовлялися воювати.

4. Антивоєнні виступи

Узимку 1914—15 рр. і навесні 1915 р. стихійні протести проти війни набрали форми братання солдатів на фронті і "голодних бунтів" трудящих проти спекулянтів. 1915 р. всупереч зусиллям військової влади робітники руйнували "громадянський мир". У Росії, Німеччині, Франції та Англії страйкувало близько 1,1 млн робітників. Наступного року чисельність страйкарів тільки в цих країнах зросла майже до 2 млн чол. 1 травня 1916 р. у Берліні та деяких інших містах Німеччини антивоєнні демонстрації з ініціативи соціалістів висунули революційні гасла.

Революційну пропаганду вели соціал-демократи Польщі, сербські соціал-демократи, болгарські тісняки, багато соціалістів Італії. У США Ю. Дебс закликав: "Геть війну і геть правлячий клас!" До протесту проти війни та шовінізм-

му закликали трудящих угорські, чеські, австрійські, румунські, голландські ліві соціал-демократи, ліві діячі робітничого руху Франції та Великої Британії.

У квітні 1917 р. на військових заводах Німеччини страйкувало понад 300 тис. чоловік. Багато хто з них вимагав миру і за прикладом Росії намагався створити Ради. Політичного характеру набрали першотравневі демонстрації та проведені влітку страйки. У серпні вибухнули заворушення матросів німецького військового флоту — вони вимагали припинення війни. Навесні 1917 р. страйк охопив Чехію. Робітники вимагали припинити чужу їм війну.

Навесні масові виступи робітників та солдатів потрясли Францію. Кількість страйків порівняно з попереднім роком подвоїлась. Трудящі вимагали миру. Французькі солдати, обурені тяжкими втратами на фронті й нападами поліції на трудящих у тилу, відмовлялися воювати. Заворушення охопили понад сто полків. У них створювалися солдатські комітети. Два полки зі зброєю під гаслом "Геть уряд! Хай живе революція!" вирушили до Парижа. Їх оточили і роззброїли. Сотні солдатів-"заводіїв" було розстріляно. Проте заворушення солдатів тривали і влітку. Відмовилися воювати й солдати російського корпусу, що перебував у Франції. За це їхній табір у вересні було піддано артилерійському обстрілові. Тих, хто лишився живими, вивезли до Північної Африки.

В Італії популярним стало гасло "Наслідуймо приклад Росії!". З травня почалися страйки і демонстрації, учасники яких вимагали припинення війни. У серпні в Туріні робітники спорудили барикади. Частина міста опинилася в їхніх руках. До них приєдналися деякі солдати. Страйк переріс у повстання. Придушити його вдалося тільки після двох днів кровопролитних боїв.

Навесні в Англії почалися страйки робітників воєнної промисловості. У 1917 р. страйкарів було вдвічі більше, ніж у 1916 р.

5. Закінчення війни

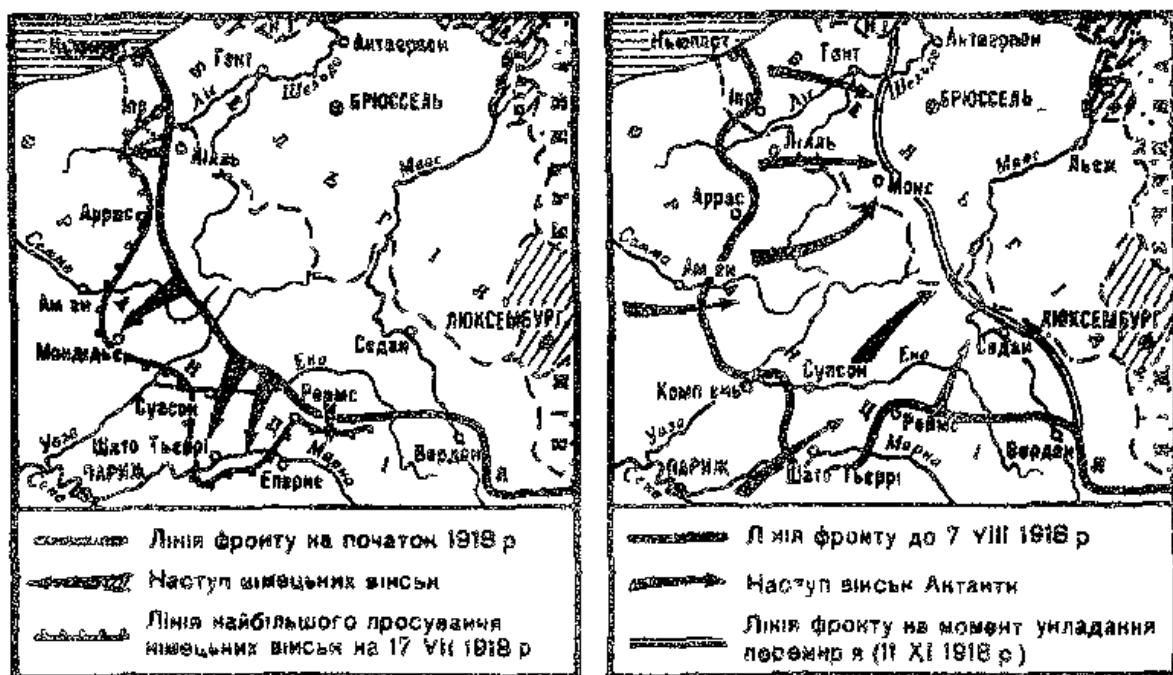
На середину березня 1918 р. німецьке командування зосередило на Західному фронті 13 армій (193 піхотні дивізії, в тому числі й ті, що було перекинуто зі Східного фронту). Їх підтримувало 15,7 тис. гармат, 2,8 тис. літаків. Німецьким військам протистояла 171 піхотна і 8 кавалерійських дивізій союзників (15,4 тис. гармат, майже 3,8 тис.

літаків і, що найголовніше, майже 800 танків, яких у противника ще не було).

Німецький наступ розпочався 18 березня проривом на англійському фронті. Протягом місяця німці розбили 2 англійські армії, захопили 80 тис. полонених, але скинути англійців у море і взяти Ам'єн їм не вдалося, хоча втрати їхні становили 180 тис. чол (британські втрати сягали 174 тис.).

9 квітня німці завдали ще одного удару по військах союзників у Фландрії, а 27 травня вони прорвали французьку оборону на р. Ена і вдруге вийшли на р. Марну, загрожуючи Парижу. Вони обстрілювали столицю Франції з величезних гармат прозваних "Великими Бертами". 15 липня завдали ще одного, останнього удару в тому ж напрямку, але без результатів.

На четвертому році війни союзники, нарешті, дійшли згоди і у квітні 1918 р. створили одне командування. Головнокомандуючим усіма союзними військами на Західному фронті було призначено маршала Фоша, якому тимчасово присвоїли звання Генералісимуса. 18 липня 1918 року розпочався контрнаступ проти німців (друга битва на Марні). Кривопролитні бої, завдяки перевазі союзників у танках, зрештою завершилися тим, що німецький фронт подався. Багато штабів потрапило в полон, керівництво військами порушилось. Протягом двох тижнів німців відкинули далеко назад.

Воєнні дії на Західному фронті в 1918 р

8 серпня союзні війська під командуванням маршала Фоша розпочали наступ у районі Арраса і, прорвавши фронт, упродовж дня розгромили 16 ворожих дивізій. Це був "найчорніший день в історії німецької армії". У вересні війська Антанти перейшли у наступ на всьому фронті.

Загальний наступ Антанти вже остаточно довів Гінденбургу, що війну програно. 14 серпня він заявив імператорові Вільгельму II про необхідність добиватися закінчення війни дипломатичним шляхом, поки німецькі війська ще знаходяться на території ворога. Тим часом становище Четвертного союзу й на інших фронтах стало ще більш критичним.

15 вересня союзні сили нанесли удар по Болгарії й австро-угорським військам на Салонікському фронті. 28 вересня болгари запросили миру. Болгарія стала першою країною з Четвертного союзу, яка вийшла з війни. Після цього війська Антанти розпочали наступ через Албанію в Чорногорію, через Сербію на Будапешт і через Болгарію на Румунію. Австро-Угорщина 29 жовтня запросила перемир'я, яке було підписано 3 листопада. На Азійському фронті британці просувалися вздовж р. Тигр і вийшли до суто турецьких територій. У вересні розпочався рішучий наступ на Палестинському фронті. Османська імперія фактично розвалилася. Туреччина була змушена підписати перемир'я з Антантою на вельми кабальних умовах.

6. Комп'єнське перемир'я

За цих умов розпочала переговори про перемир'я й Німеччина. 29 вересня Гінденбург і Людендорф поставили перед кайзером вимогу негайно укласти перемир'я. Німецький уряд очолив принц Макс Баденський, який звернувся до американського президента Вудро Вільсона з пропозицією про перемир'я на основі його 14 пунктів. Згодом до Німеччини приєдналась і Австро-Угорщина. Переговори між сторонами точилися протягом місяця.

Після капітуляції усіх союзників становище Німеччини стало безнадійним. 3 листопада в країні вибухнула революція. Кайзер зрікся престолу. Вранці 11 листопада 1918 р. німецька делегація підписала акт про перемир'я у штабному вагоні маршала Фоша в Комп'єнському лісі, неподалік станції Ретонд. Комп'єнське перемир'я стало завершальним актом світової війни 1914—1918 рр. Воно передбачало припинення воєнних дій, евакуацію протягом 14 днів окупованих німецькими військами районів Фран-

ції, Бельгії та Люксембургу, а також Ельзаса і Лотарингії. Війська Антанті займали лівий берег Рейна (причому забезпечення окупаційної армії цілком покладалося на Німеччину), а на правому березі передбачалася демілітаризована зона. Німеччина зобов'язувалася негайно повернути на батьківщину всіх військовополонених, а також евакуювати свої війська з територій країн, що входили раніше до складу Австро-Угорщини, з Румунії, Туреччини й Східної Африки.

Німеччина повинна була видати Антанті велику кількість озброєння та військової техніки, в тому числі 2 тис. літаків, 10 тис. вантажних автомобілів, а також значну частину кораблів військово-морського флоту. Умови перемир'я були дуже важкими, але німецька делегація була змушена їх підписати. Об 11 годині ранку 11 листопада 1918 р. залунали перші залпи салюту на честь завершення Першої світової війни.

7. Поразка Німеччини та її союзників. Масштаби втрат і руйнувань

Перша світова війна втягнула в свою орбіту 3/4 населення планети, призвела до нечуваного розорення господарства більшості воюючих країн. 74 млн чоловік було відірвано від продуктивної праці й поставлено під рушницю. Під час війни вбито 8,7 млн, поранено 20,8 млн чоловік (у всіх війнах, що сталися у світі за попередні сто років, кількість загиблих становила 1,6 млн). За іншими даними, людські втрати становили 8,5 млн солдатів і офіцерів і 10 млн мирного населення. Загальні збитки сторін сягали 180,5 млрд дол. Найбільших втрат зазнали: Росія (2 млн 300 тис. чол. убитими й померлими з голоду), Німеччина (понад 2 млн чол.), Австро-Угорщина (1,440 тис. чол.), Франція (1,383 тис. чол.), Велика Британія (743 тис. чол.), Італія (близько 700 тис. чол.), Болгарія (100 тис. чол.), США (53 тис. чол.), Туреччина (325 тис. чол.).

Війна болісно вдарила по промисловості, транспорту, сільському господарству воюючих країн. На кінець війни Росія втратила 60% того, що мала перед війною, Австро-Угорщина — 41%, Німеччина — 33%, Франція — 31%, Велика Британія — 15%. Лише Японія та США примножили свої багатства, оскільки не брали активної участі у війні, їхні території не були ареною бойових дій.

Найбільші битви в ході війни точилися на території Франції. Впродовж понад чотирирічних баталій її величез-

ш площі (11 департаментів) зазнали жорстокої руйнації. Чудові сільськогосподарські угіддя, переорані мільйонами артилерійських снарядів, перетворилися на непридатну пустелю, засіяну залізччям. Численні ферми зруйновано або спалено. В солдатських казанах знайшли свій кінець тисячі голів худоби. Понад 2 млн людей залишили свої помешкання, 3/4 з яких стали непридатними для життя. Така ж доля спіткала 23 тис. заводів і фабрик, де ці люди працювали.

Для Бельгії війна почалася з наступу німецьких армій, які прагнули якнайшвидше перетнути її терени і напасти на Францію. Більшість її територій була окупована протягом 4 років. Німці вивезли з бельгійських заводів і фабрик все устаткування, щороку забирали збіжжя та інші продукти харчування, переплавляли церковні дзвони на гармати, розстрілювали бунтівників. Фландрія, єдина неокупована частина Бельгії, була знищена повністю в ході боїв, а її найстаріше місто Іпр лежало в руїнах. Понад 50 тис. бельгійських солдатів загинуло.

Велика Британія зазнала менших втрат, ніж Франція або Бельгія, оскільки жодної частини її території ворог не захопив. Однак 743 тис. британських солдатів полягли на полях війни, а ще 1,5 млн дістали поранення, чимало з них лишилося каліками. Англійський уряд заборгував величезні суми: він витратив на війну 9 млрд ф. ст. і понад 1 млрд позичив у Америки.

Італія теж постраждала від воєнних дій. За 3 роки війни вона втратила 600 тис. своїх солдатів. Після поразки під Капоретто північно-східні землі країни було спустошено.

Проте найбільших втрат, як уже було сказано, зазнала Росія. За Брестським мирним договором, австро-німецькі війська окупували території Польщі, Білорусії, Прибалтики, Україну, Дон, Кубань до самих Кавказьких гір. Третина населення колишньої Російської імперії опинилася під німецьким управлінням.

Сама Німеччина теж зазнала величезних збитків й втрат від війни, хоча на її території майже не велися бойові дії і, отже, країна не була так спустошена, як Франція. Проте на полях боїв полягло 2 млн солдатів. На 1917 р. країна повністю вичерпала можливості продовжувати війну. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що британський флот навіть після закінчення війни блокував німецькі порти, перешкоджаючи ввозу товарів. Найбільше від того страждали не стільки армія, скільки цивільне населення, простий народ. Оскільки пароплави з продуктами не могли

зайти в їхні порти, мільйони німців були приречені на голодування.

Серед інших втрат слід зазначити, що в середині 1918 р. змучені й голодні народи Європи були вражені епідемією іспанки. То був найстрашніший вбивця війни. Хвороба забрала понад 25 млн життів у всьому світі.

У дещо іншому становищі були США. З усіх країн, втягнутих у війну, вони постраждали найменше. Американські солдати з'явилися на арені воєнних дій лише наприкінці 1917 р., і їхні загальні втрати були найменшими серед усіх союзників. Водночас американський капітал отримав на воєнних замовленнях величезні прибутки. В США зосередилася більшість золотовалютних запасів світу. Всі країни Антанти перетворилися на їхніх боржників.

Таким чином, війна принесла незчисленні страждання людству. Безробіття, інфляція, зростання податків, голод, злидні, зубожіння мас призвели до загострення соціальних протиріч і революційних вибухів у Росії, Австро-Угорщині, Німеччині.

? Запитання і завдання

1. У чому, на ваш погляд, виявився вплив революції в Росії на хід війни?
2. Які причини змусили США вступити у війну саме 1917 р.?
3. Проаналізуйте воєнні дії на Західному фронті в 1917 — 1918 рр.
4. У чому полягали причини поразки Німеччини та її союзників?
5. Як антивоєнні виступи були пов'язані із становищем трудящих у воюючих країнах?
6. Проаналізуйте умови Комп'єнського перемир'я.
7. Визначте головні підсумки Першої світової війни.
8. Чим відрізнялася Перша світова війна від попередніх воєн?

Документи і матеріали

1. Мирний договір між Росією, з одного боку, й Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією й Туреччиною, з іншого
Брест-Литовськ, 3 березня 1918 року (витяг)

"Стаття 1.

Росія, з одного боку, й Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія й Туреччина, з іншого, оголошують, що стан війни

між ними припинено; вони вирішили надалі жити між собою у мирі й дружбі...

Стаття 3.

Області, що лежать на захід від встановленої договірними сторонами лінії і що раніше належали Росії, не будуть більше перебувати під її верховною владою...

Росія відмовляється від будь-якого втручання у внутрішні справи цих областей...

Стаття 4.

...Росія зробить усе залежне від неї, щоб забезпечити якнайшвидше очищення провінцій Східної Анатолії та їх впорядковане повернення Туреччині.

Округи Ардагана, Карса та Батума також негайно очищаються від російських військ...

Стаття 5.

Росія негайно здійснить повну демобілізацію своєї армії, включаючи збройні частини, заново сформовані нинішнім урядом...

Стаття 6

Росія зобов'язується негайно укласти мир з Українською Народною Республікою і визнати мирний договір між цією державою і країнами Четвертого союзу. Територія України негайно очищається від російських військ і російської Червоної гвардії. Росія припиняє будь-яку агітацію або пропаганду проти уряду або громадських установ Української Народної Республіки".

? Запитання до документа

1. Які території мали бути негайно звільнені від російських військ?
2. Чому Росія повинна була негайно укласти мир з Українською Народною Республікою?

2. З угоди про перемир'я між союзниками і Німеччиною

"Ст. 1. Припинення воєнних дій на суходолі і в повітрі протягом 6 годин після підписання перемир'я.

Ст. 2. Негайна евакуація зайнятих країн: Бельгії, Франції, Люксембургу, також і Ельзаса-Лотарингії — за таким розрахунком, щоб вона була здійснена протягом 15 днів...

Ст. 4. Уступка німецькою армією такого військового майна: 5 тисяч гармат, 25 тисяч кулеметів, 3 тисячі мінометів та 1700 аеропланів.

Ст. 5. Евакуація німецькими арміями місцевостей на лівому березі Рейну.

Місцевостями на лівому березі Рейну управлятимуть місцеві власті, але під контролем окупаційних військ союзників та Сполучених Штатів...

Ст. 12. Усі німецькі війська, що тепер перебувають на територіях, які становили до війни частину Австро-Угорщини, Румунії і Туреччини, повинні негайно повернутися до Німеччини.

Усі німецькі війська, що тепер перебувають на територіях, з яких складалася до війни Росія, так само повинні повернутися до Німеччини., тільки-но союзники визнають, що для цього настав момент, узявши до уваги внутрішнє становище цих територій...

Ст. 29. Евакуація Німеччиною всіх портів Чорного моря й передача союзникам і Сполученим Штатам усіх російських військових суден, захоплених німцями в Чорному морі..."

? Запитання до документа

1. Подумайте, чому саме такі умови було сформульовано союзниками у цьому документі.

Запам'ятайте дати:

- 6 квітня 1917 р. — вступ у війну США.
- 3 березня 1918 р. — підписання в Брест-Литовську мирного договору між Росією та країнами Четвертного союзу.
- березень-липень 1918 р. — наступ німецьких військ на Західному фронті.
- 18 липня 1918 р. — початок контрнаступу армій Антанти на Західному фронті.
- 29 вересня 1918 р. — капітуляція Болгарії.
- 31 жовтня 1918 р. — капітуляція Туреччини.
- 3 листопада 1918 р. — капітуляція Австро-Угорщини.
- 11 листопада 1918 р. — підписання перемир'я в Комп'єні; закінчення Першої світової війни.

ПОВТОРЮВАЛЬНО-УЗАГАЛЬНЮЮЧИЙ УРОК

Перша світова війна виникла як наслідок загострення протиріч між великими державами в економічній, військової, колоніальній сферах. Найбільш гострі протиріччя існували між Німеччиною і Великою Британією, хоча Німеччина мала протиріччя й з Францією та Росією, що склали військово-політичний блок Антанта. Союзниками Німеччини у війні виступили Австро-Угорщина, пізніше Туреччина та Болгарія, які склали Четвертий союз. Італія, яка до війни була союзницею Німеччини і Австро-Угорщини, з початком війни дотримувалася принципу нейтралітету, а 1915 р. вступила у війну на боці Антанти. На бік Антанти стали також США, Японія, а в останній період війни — навіть Китай і Бразилія.

1914 р. Німеччина була краще підготовлена до війни, ніж противники, проте світова війна скінчилася поразкою Четвертого союзу. Вирішальне значення мала перевага Антанти в людських та матеріальних ресурсах, у військовій техніці.

Військові дії 1914-1918 рр. відбувалися на десятку фронтів в різних частинах земної кулі. Проте вирішальне значення мали Західний та Східний фронти в Європі.

Війна завдала величезних страждань народам світу, що, в свою чергу, спричинило піднесення робітничого руху.

Страйковий рух у 1915—1917 рр.

Країни	Роки		
	1915	1916	1917
Франція	а) 98	314	696
	б) 9000	41 000	294 000
Велика Британія	а) 65	40	127
	б) 448 000	226 000	372 000
Німеччина	а) 137	240	561
	б) 14 000	129 000	667 000
Італія	а) 539	516	443
	б) 132 000	121 000	164 000
США	а) 3617	3789	4450
	б) 907 000	160 000	1 227 000

а) число страйків; б) кількість учасників.

Існуючий у Німеччині, Австро-Угорщині, Російській та Османській імперіях державний устрій не витримав випробувань війни й зазнав краху. Росія була першою з вели-

ких держав, яка вийшла з війни, уклавши сепаратний Брест-Литовський договір. В цей час при владі в Росії були більшовики. В Німеччині революція розпочалася в листопаді 1918 р. Австро-Угорщина й Османська імперія розпалися на окремі національні держави.

Війна спричинила величезні людські та матеріальні збитки.

Зменшення чисельності населення за 1914—1918 рр.

Країни	Втрати на фронтах (млн чол.)	Втрати від підвищення смертності й зменшення народжуваності (млн чол.)	Усього	% від кількості населення, 1914 р.
Франція	1,4	2,0	3,4	8,0
Велика Британія	0,7	1,0	1,7	3,7
Німеччина	2,0	4,2	6,2	10,0
Австро-Угорщина	1,4	4,4	5,8	11,0
Італія	0,7	1,6	2,1	6,0
США	0,08	0,32	0,4	0,4

Вартість війни 1914—1918 рр. (усі воєнні видатки і втрати)

Країни	Загальна сума, млн дол.	На душу населення, дол.	% до багатства країни
Франція	11 208	280,2	31
Велика Британія	24 143	524,9	15
Німеччина	19 894	292,6	33
Австро-Угорщина	5 438	108,8	41
Італія	4 489	124,6	20,6
США	17 337	176,9	8,8

Війна 1914-1918 рр. поглинула в середньому 1/3 національного багатства головних держав-учасниць війни. Цілі міста й селища було стерто з лиця землі; зруйновано величезну кількість залізниць, мостів, фабрик, заводів. Війна призвела до розпаду промисловості, сільського господарства та фінансів у багатьох Європейських країнах. Війна завдала непоправних втрат пам'яткам історії та культури в багатьох країнах світу. Тому можна вважати, що війна була страхітливим злочином перед людством.

? Запитання і завдання

1. Проаналізуйте чинники, що сприяли розв'язанню Першої світової війни.
2. Складіть хронологічний ланцюжок вступу у війну провідних країн світу. Які цілі вони переслідували?

3. Порівняйте воєнні дії 1914 — 1915 рр. на Західному та Східному фронтах за такими показниками: територіальне охоплення, кількість учасників, втрати та наслідки.
4. З якими подіями пов'язані назви?
 - Іпр
 - Сарикамиш
 - Луцьк
 - Перемишль
 - Сараєво
 - Льеж
 - Горлиця
 - Капоретто
 - Аррас
5. Складіть порівняльну таблицю найбільших битв війни за схемою:

Назва битви	Учасники	Дати	Кількість військ	Використано техніки	Втрати	Наслідки

6. Яку роль відіграли в історії війни ці особи?
 - Франц-Фердинанд
 - Г. Принцип
 - Фош
 - Жоффр
 - Брусілов
 - Конрад
 - Людендорф
 - Гінденбург
 - Вільсон
7. Які події відбувалися в цей час?
 - 28 червня 1914 р.
 - 5 — 12 вересня 1914 р.
 - 4 червня — 1 серпня 1916 р.
 - 16 квітня 1917 р.
 - 18 липня 1917 р.
 - 8 серпня 1917 р.
8. Складіть хронологічний ланцюжок капітуляцій країн Четвертого союзу.
9. Які підсумки війни справили на вас найбільше враження? Відповідь обґрунтуйте.
10. В яких художніх творах події Першої світової війни зображено найбільш реалістично?

Т Е М А ІІ

ОБЛАШТУВАННЯ ПОВОЄННОГО СВІТУ

ПАРИЗЬКА МИРНА КОНФЕРЕНЦІЯ

1. Наміри головних держав-переможниць на конференції

Перша світова війна скінчилася 11 листопада 1918 р., коли було підписано Комп'єнський мирний договір. За його умовами Німеччина повинна була залишити всі загарбані нею території на Заході та вивести війська за Рейн. Зі Східної Європи німецька армія повинна була піти в разі прибуття туди військ Антанти. Всі військовополонені та військоове майно підлягали передачі союзникам.

Після підписання Комп'єнського договору гармати замовкли. Боротьба за переділ світу переміщувалася до тиші дипломатичних канцелярій, за столи переговорів. Представники держав-переможниць з'їхалися до столиці Франції — Парижа — для остаточного підбиття підсумків війни.

18 січня 1919 р. президент Франції Р. Пуанкаре офіційно відкрив Паризьку мирну конференцію. "Панове, — заявив він, — рівно сорок вісім років тому у Дзеркальній залі Версальського палацу було проголошено Германську імперію. Сьогодні ми зібралися тут для того, щоб зруйнувати та змінити все, що було створено того дня". Пленарні засідання конференції мали формальний характер, бо всі важливі питання вирішувались представниками США, Франції, Великої Британії, Японії та Італії. По два представники цих країн склали Раду десятиох, яка на своїх засіданнях мала вирішувати головні проблеми повоєнного устрою світу. Головою Паризької конференції було обрано французького прем'єра Жоржа Клемансо.

Країни Антанти дуже негативно поставилися до Радянської Росії й не визнавали самого факту її існування, оскільки більшовики прийшли до влади незаконним шляхом внаслідок Жовтневого перевороту 1917 р. Вони мали намір створити "санітарний кордон" навколо Радянської Росії й поділити її на сфери впливу. Особливі зусилля докладалися, аби не допустити зближення Німеччини з Росією. Конференція почала працювати в умовах нового співвідношення сил на міжнародній арені. США виходили

на передові позиції в світі, їхня економічна й військова міць у період війни дуже зросла. Якщо раніше американці, покримуючись заповітів свого першого президента Дж. Вашингтона, намагалися не втручатися до справ неспокоїної Європи, то після закінчення світової війни США претендували вже на роль лідера повоєнного світу.

Президент В. Вільсон вважав, що США здатні стати рятівником і гарантом миру. Своє бачення нових принципів міжнародних відносин він втілював у "14 пунктах", оприлюднених 8 січня 1918 р. Вони містили відмову від таємної дипломатії, проголошували свободу торгівлі та мореплавства, визнання прав народів на самовизначення, стверджували необхідність роззброєння. Пропозиції Вільсона були спрямовані на запобігання світовій війні, на створення вільного демократичного ладу і були новим словом у міжнародних відносинах. "14 пунктів" великою мірою визначили хід Паризької конференції.

Велика Британія ще до початку конференції домоглася однієї з головних цілей своєї участі в війні: німецький флот припинив існування і стояв на приколі в англійській гавані Скапа-Флоу. Британія вже встигла захопити німецькі колонії в Африці та турецькі на Близькому Сході, але водночас вона була зацікавлена у збереженні німецької держави для забезпечення рівноваги сил в Європі.

Однак становище Великої Британії було аж ніяк не безхмарним: домініони дістали більшу самостійність, зі світового кредитора вона перетворюється на боржника, економіку послаблено, фінанси та торгівля дезорганізовані. У Лондоні з тривогою спостерігали за зростанням потужності американського флоту.

Франція домагалася на конференції розчленування Німеччини на низку дрібних держав, що полегшувало здійснення її головних намірів: загарбання значної частини турецьких і німецьких колоній, розширення своїх кордонів у Європі за рахунок Німеччини, повернення Ельзасу та Лотарингії. Франція мала намір отримати понад 50% загальної суми репарацій від Німеччини. Не відмовлялася вона й від своєї провідної ролі в Європі.

Італійські представники домагалися низки територій на Балканах, що входили до складу Австро-Угорщини. Японія вимагала передати їй Шаньдун та німецькі колонії в Тихому океані. Японію підтримувала Велика Британія, вбачаючи в союзі з нею протипагу США.

2. Створення Ліги Націй

Створення Ліги Націй американський президент В. Вільсон вважав попередньою умовою ведення переговорів. Необхідність створення всесвітньої організації держав, поміж обов'язків якої були б контроль за дотриманням міжнародного права, запобігання війнам та забезпечення незалежності всіх народів світу, президент США висловив у 14-му пункті програми повоєнного мирного врегулювання. Він зображував Лігу Націй як єдиного гаранта майбутнього миру й розглядав її як інструмент посилення міжнародного впливу США. Вільсон пропонував вирішити через Лігу Націй питання про колишні володіння Османської імперії та долю німецьких колоній.

Його пропозиції наštтовхнулися на заперечення, особливо з боку британських делегатів. На засіданнях Ради десятиох точилися нескінченні суперечки. Поширилися чутки, що Вільсон збирається залишити конференцію. "Здавалося, що все пішло нанівець", — занотував наприкінці січня помічник президента. Насилу вдалося узгодити компромісний проект Ліги Націй.

Головними шляхами нової організації, згідно зі статутом, вважалися "розвиток співробітництва між народами та гарантія миру й безпеки". Однак сенат США узяв курс на самоізолювання від європейських справ і відмовився ратифікувати угоду про вступ США до Ліги. Без економічної й військової міцї США Ліга Націй виявилася надто слабкою організацією. Провідну роль в її діяльності відіграли Велика Британія та Франція. Протягом 20-30-х рр. представники 42 держав щороку збиралися на Асамблеї Ліги, однак вона так і не змогла стати гарантом миру й захистити народи від держав-агресорів, хоча стаття 16 Статуту передбачала можливість застосування Лігою Націй економічних і військових санкцій проти них.

3. Версальський договір з Німеччиною

У квітні було завершено розробку договору з Німеччиною. Її делегацію було викликано до Парижа для вручення тексту договору. Спроби німецьких делегатів будь-що заперечувати було відхилено.

Версальський мирний договір, що офіційно завершив Першу світову війну, було підписано у Версалі (18 км від Парижа) 28 липня 1919 р. Німеччиною, що зазнала поразки у цій війні, з одного боку, та переможцями, "союзниками та державами, що об'єдналися" — США, Великою

Британією, Францією, Італією, Японією, Бельгією, Болівією, Бразилією, Кубою, Еквадором, Грецією, Гватемалою, Таїті, Хіджазом, Гондурасом, Ліберією, Нікарагуа, Панамою, Перу, Польщею, Португалією, Румунією, Сербо-хорвато-словенською державою, Сіамом, Чехословаччиною та Уругваєм, з іншого.

Американський сенат відмовився від ратифікації Версальського договору, оскільки США не бажали зв'язувати себе участю в Лізі Націй. Замість Версальського договору США в серпні 1921 р. уклали з Німеччиною окремий договір, майже ідентичний з Версальським, але такий, що не містив статей про Лігу Націй.

Версальський договір набув сили закону 10 січня 1920 р. після ратифікації його Німеччиною й чотирма головними союзними державами: Великою Британією, Францією, Італією, Японією.

Версальський мирний договір складався з 440 статей одного протоколу. Він поділявся на 15 частин, які, у свою чергу, були поділені на відділи.

Кордони Німеччини, відповідно до статей договору, зазнали значних змін. Французькі провінції Ельзас і Лотарингія, загарбані Німеччиною 1870 р., передавалися Франції. До неї також перейшли копальні у Саарській області. Союзники окупували ліве узбережжя Рейну на 15 років. Зона на схід від Рейну на 50 км підлягала повній демілітаризації. Бельгії дісталися округи Ейпен і Мальмеді. До Данії переходила північна частина Шлезвігу. Польща отримала Познань, райони Померанії, Західної та Східної Пруссії, частину Верхньої Сілезії, Гданськ (Данциг) ставав "вільним містом" під урядуванням Ліги Націй. Німецькі колонії Того й Камерун перейшли до Великої Британії та Франції. Велика Британія отримала також Танганьїку (колишню німецьку Східну Африку), Бельгія — Руанду та Бурунді. За Японією було закріплено Маршаллові, Маріанські та Каролінські острови в Тихому океані, а також китайська область Цзяочжоу та концесія у Шаньдуні.

За Версальським договором, винуватцями у війні було оголошено Німеччину та її союзників. На них було покладено виплату репарацій. Сума репарацій була узгоджена лише 1921 р. на Лондонській конференції і становила 132 млрд золотих марок. Франція одержувала 52%, Велика Британія — 22%, Італія — 10% загальної суми.

Версальський договір забороняв загальну військову повинність у Німеччині, не дозволяв їй тримати підводний

флот, військову та морську авіацію. Чисельність армії, що скликалась на добровільних засадах, не повинна була перевищувати 100 тис. чол.

4. Мирні договори з союзниками Німеччини за підсумками Першої світової війни

На конференції було вироблено також мирні договори з союзниками Німеччини — Австрією, Болгарією, Угорщиною та Туреччиною. В договорах було зафіксовано державні кордони, що з'явилися з утворенням нових національних держав у Центральній та Південно-Східній Європі: Австрії, Угорщини, Польщі, Чехословаччини, Югославії та ін.

За Сен-Жерменським договором з Австрією від 10 вересня 1919 р. колишня Австро-Угорська монархія припинила існування. Частина Південного Тиролю переходила до Італії; Чехія та Моравія ставали частинами нової держави — Чехословаччини; Буковина передавалася Румунії (незважаючи на рішення Народного віча від 3 листопада 1918 р. про возз'єднання з Україною). Австрії дозволялося мати 30-тисячну армію, її флот переходив до союзників. Заборонялося об'єднання Австрії та Німеччини.

За мирним договором з Болгарією, складеним 27 листопада 1919 р. у Нейї, частина її території відійшла до Югославії та Румунії. Чисельність армії обмежувалася 20 тис. чол.

4 червня 1920 р. у Великому Тріанонському палаці у Версалі було складено мирний договір з Угорщиною, за яким Хорватія, Бачка та західна частина Баната передавалися Югославії; Трансільванія та східна частина Баната — Румунії; Словаччина та Закарпатська Україна — Чехословаччині. Угорщині дозволялося мати армію не більше ніж 33 тис. чол., до того ж вона повинна була сплачувати репарації переможцям.

Севрський договір, укладений державами-переможницями з Туреччиною 10 серпня 1920 р., оформлював розподіл Турецької імперії, яка втрачала близько 80% своїх володінь (Палестину, Трансіорданію, Іран, Сирію, Ливан та інші території). За чорноморськими протоками було встановлено міжнародний контроль країнами Антанти (головним чином, Великою Британією). Протоки роззброювалися, а будь-які нечорноморські держави діставали право безборонного проходу крізь них своїх військових кораблів. Туреччину, яку обмежували части-

на півострова Мала Азія та смужка європейської території з містом Константинополем, по суті, було зведено до стану колоніальної залежності.

Загалом договори країн Антанти з союзниками Німеччини мали суперечливий характер і містили умови та причини майбутніх конфліктів.

5. Українське питання на конференції

За умов формування державності для України у 1917-1920 рр. винятково важливого значення набули відносини з іноземними державами, далекими й близькими сусідами. Керівники Центральної Ради домагалися офіційного визнання УНР Антантою. Проте Антанта щодо України провадила подвійну політику. З одного боку, вона повністю підтримувала російську контрреволюцію. Водночас, прагнучи утримати УНР від переговорів з Німеччиною, Франція та Велика Британія у грудні 1917 р. визнали уряд УНР, але допомоги від них у складних умовах війни Україна так і не дістала.

9 лютого 1918 р. між УНР, Німеччиною та її союзниками було складено мирний договір, за яким Україна, якщо повністю відокремиться від Росії, визнавалася державами Четвертного союзу. За цим договором, стан війни між Україною та країнами Четвертного союзу було припинено, Німеччина та Австро-Угорщина зобов'язувалися подати допомогу Україні. З іншого боку, уряд УНР брав на себе зобов'язання постачати до Німеччини та Австро-Угорщини продукти харчування. Брестський договір був великим успіхом молодій українській державі і поклав початок міжнародно-правовому визнанню України.

Урядові П. Скоропадського та Директорії вдалося розширити міжнародні зв'язки. Україну визнали багато держав, однак не вдалося налагодити нормальні відносини з тими, від яких залежала її доля, — з Радянською Росією та Польщею. Додаткову складність у становище України внесла поява на півдні військ Антанти. Після поразки німецько-австрійського блоку Антанта спробувала взяти під свій контроль перебіг подій на всіх територіях, що були залишені військами супротивника. Однак вторгнення військ Антанти до України не сприяло вирішенню жодного з питань, навколо яких точилася запекла боротьба.

Не вирішила їх і Паризька мирна конференція, на яку в січні 1919 р. прибула об'єднана делегація УНР та ЗУНР. Причому послі обох українських держав діяли самотійно.

Жодна з делегацій не заручилася підтримкою країн Антан-ти. Особливо ворожою щодо ЗУНР була позиція Франції, зацікавленої у зміцненні Польщі як противаги Німеччині на Сході. Зі свого боку, польська делегація прагнула переконати учасників конференції в тому, що утворення незалежної української держави цілком в інтересах німців та австрійців, що українці охоплені більшовицькими настроями.

25 липня 1919 р. представники Антанти на Паризькій конференції визнали права Польщі на окупацію Східної Галичини. Причому передбачалося, що поляки у цьому регіоні урядуватимуть тимчасово й нададуть краю автономії. Остаточна доля Галичини мала визначитися в май-бутньому.

Після неодноразових вимог польського уряду конфе-ренція послів Антанти 14 березня 1923 р. прийняла оста-точне рішення про приєднання Східної Галичини до Польщі за умови надання українському населенню автоно-мії. Однак ця умова практично ніколи не виконувалася польським урядом.

Інші західноукраїнські землі було поділено між сусід-німи державами: Північна Буковина, за Сен-Жерменським мирним договором від 10. 09. 1919 р., передавалася Руму-нії, а Закарпаття, за Трианонським мирним договором від 4.06.1920 р., входило до складу Чехословаччини

6. Проблема досконалості Версальської системи договорів

По-перше, Версальська система договорів не усунула повністю тих протиріч між провідними державами світу, які призвели до розв'язання Першої світової війни. Вона лише тимчасово їх послабила.

Розстановка сил у світі після закінчення Першої світо-вої війни відбивала суперечності цієї системи міжнародних відносин, що склалася наприкінці війни. Підсумки її при-звели до таких значних економічних, політичних, соціаль-них, дипломатичних наслідків, що повернення до дово-єнного співвідношення сил було вже неможливе. Скінчили своє існування чотири найбільші імперії: Австро-Угорська, Османська, Російська та Германська. Росія деякий час була зайнята внутрішньополітичною боротьбою за владу між різноманітними політичними силами. Німеччину, що зазнала нищівної поразки, також охопили революційні процеси й численні внутрішні проблеми. І Німеччина, і Росія втратили свій довоєнний статус великих держав. На міжнародну арену в ролі головного претендента на світове

платування виходять США, що здобули нечувані багатства на час війни. США не тільки сплатили свої зовнішньоекономічні борги, а й перетворилися на найбільшого кредитора у світі. Вони позичили країнам Європи 10 млрд дол., близько 6,5 млрд дол. становили приватні інвестиції американських промисловців і банкірів.

Незабаром поміж засновниками Антанти — Францією та Великою Британією, з одного боку, і США — з іншого, виникли гострі суперечності. Європейські держави пов'язували сплату боргів з отриманням репарацій від Німеччини та врегулюванням міжнародних боргів. Однак США відхилили ці наміри. Велика Британія, Франція та Японія з неприхованим побоюванням стежили за розбудовою американського військово-морського флоту та робили спроби порушити цю програму. Під приводом допомоги країнам, що були зруйновані під час війни, і народам, які голодують, американський капітал прагнув усунути своїх конкурентів з європейських ринків.

По-друге, посилювались протиріччя між метрополіями та колоніями, які перейшли з одних рук до інших. Велика Британія та Франція через Лігу Націй отримали мандати на володіння країнами Сходу. Підмандатними територіями Великої Британії стали Ірак, Палестина, німецька Східна Африка, частина Того і Камеруну. Франція отримала мандат на Сирію та Ліван. Це спричинило різке піднесення національно-визвольного руху народів Азії та Африки.

Існували також протиріччя між новоутвореними державами Європи, кордони яких складалися без урахування інтересів деяких народів.

Таким чином, Версальські договори великою мірою наблизили розв'язування Другої світової війни, що розпочалася через двадцять років після завершення мирної конференції в Парижі.

? Запитання і завдання

1. Проаналізуйте вимоги, які висували країни-переможниці до Німеччини та її союзників.
2. Складіть характеристику діяльності Паризької конференції та її головних дійових осіб.
3. Назвіть країну, що не входила до Ліги Націй. Чому вона відмовилася від співпраці у складі цієї організації?
4. Розкрийте умови Версальського мирного договору з Німеччиною, визначивши:

- а) військові обмеження для Німеччини;
 б) території, що відійшли від Німеччини.
5. Поміркуйте, у чому полягало значення рішень Версальського договору.
 6. Складіть розгорнутий план доповіді на тему "Мирні договори з союзниками Німеччини".
 7. Назвіть договори, в яких йшлося про долю Західної України.
 8. Який договір поклав початок міжнародному визнанню України?
 9. Як ви можете пояснити виникнення протиріч у Версальській системі?
 10. Поясніть поняття: мандатна система; Ліга Націй; Версальська система договорів; Рейнська демілітаризована зона.

Документи і матеріали

1. Версальський договір (витяг)

28 червня 1919 р.

"...Стаття 10. Члени Ліги зобов'язуються поважати і зберігати проти кожного зовнішнього нападу територіальну цілісність та існуючу політичну незалежність усіх членів Ліги. В разі нападу, загрози або небезпеки нападу Рада вживає заходів, що забезпечують виконання цього зобов'язання.

Стаття 11. Виразно проголошується, що будь-яка війна або загроза війни, зачіпає вона прямо або ні будь-кого з членів Ліги, становить інтерес для Ліги в цілому і що остання повинна вжити заходів, які здатні в дієвий спосіб забезпечити мир націй. У такому випадку Генеральний секретар негайно скликає Раду на вимогу будь-якого із членів Ліги...

Стаття 16. Якщо член Ліги розв'язує війну, то він вважається таким, хто вчинив цей акт проти всіх інших членів Ліги. Останні зобов'язуються негайно розірвати з ним усі торгові або фінансові відносини, заборонити відносини між своїми громадянами та громадянами держави, що порушила статут, та припинити усі торгові, фінансові або особисті відносини між громадянами цієї держави та громадянами кожної іншої держави незалежно від того, чи є вона членом Ліги...

Стаття 42. Німеччині забороняється утримувати або споруджувати укріплення як на лівому березі Рейну, так і на правому березі Рейну на захід від лінії, що була окреслена 50 км на схід від цієї ріки".

? Запитання до документа

1. Що являла собою Ліга Націй? Яку мету вона переслідувала?

2. Сен-Жерменський мирний договір (витяг)

10 вересня 1919 р.

"... Стаття 59. Австрія відмовляється... на користь Румунії від усіх прав на частину колишнього герцогства Буковинського..."

Стаття 88. Незалежність Австрії не може бути скасована без згоди Ради Ліги Націй. Внаслідок цього Австрія зобов'язується утримуватися... від будь-якого акту, здатного прямо або непрямо порушити її незалежність будь-яким шляхом, а особливо до її долучення у якості члена Ліги Націй, шляхом участі в справах будь-якої держави.

Стаття 120. Загальна кількість сил у австрійській армії не повинна перевищувати 30000 чоловік, рахуючи офіцерів та нестройові частини... Австрійська армія має бути призначено винятково для підтримання ладу на території Австрії та її прикордонної поліції".

? Запитання до документа

1. Які обмеження було встановлено для Австрії цією угодою? Чим вони були зумовлені?

3. Тріанонський мирний договір (витяг)

4 липня 1920 р.

"... Стаття 36. Угорщина відмовляється... на користь Італії від усіх прав, на підставі яких вона могла б претендувати на території колишньої Австро-Угорської монархії, що були визнані такими, які входять до складу Італії..."

Стаття 104. Загальна кількість військових сил в угорській армії не повинна перевищувати 35000 чоловік, рахуючи офіцерів і нестройові частини..."

Стаття 275. Проголошується міжнародним: Дунай від Ульма, разом з усією судноплавною частиною цієї річкової системи, що від природи слугує доступом до моря більше ніж одній державі..."

? Запитання до документа

1. Використовуючи текст параграфа і документа, назвіть і покажіть на карті території, що відійшли від Угорщини.

Запам'ятайте дати:

- 18 січня 1919 р. — відкриття Паризької мирної конференції.
- 28 червня 1919р. — підписання Версальського мирного договору з Німеччиною.
- 10 вересня 1919 р. — підписання Сен-Жерменського договору.
- 27 листопада 1919 р. — підписання Нейїського мирного договору.
- 4 червня 1920 р. — підписання Тріанонського мирного договору.
- 10 серпня 1920 р. — підписання Севрського мирного договору.

ВАШИНГТОНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ

1921-1922 рр.

1. Міжнародні суперечності на Далекому Сході й у зоні Тихого океану

Найважливішим об'єктом повоєнного мирного врегулювання був далекосхідний вузол міждержавних протиріч. Японія, яка не брала активної участі у війні, скористалася з того, що головні її суперники — США та Велика Британія — були зайняті на європейському театрі воєнних дій, зміцнила свої позиції на Тихому океані та Далекому Сході, особливо в Китаї. За Версальським договором Японія отримала низку островів у Тихому океані — колишніх німецьких володінь, що серйозно зачіпало інтереси США в цьому регіоні.

Протидія США та Великої Британії була активною й наполегливою. США вимагали "інтернаціоналізації" Китаю під гаслами "відчинених дверей", "рівних можливостей"; Велика Британія обстоювала традиційний принцип розподілу Китаю на "сфери впливу".

Атмосфера відносин між США, Великою Британією та Японією була настільки складною, що у Вашингтоні й Токіо не виключали навіть можливості військового конфлікту. Крім того, американська розвідка встановила, що військові кораблі, що будуються у Великій Британії та Японії, за своєю потужністю переважали американські. США виступали проти британо-японської угоди 1902 р й усіма силами прагнули роз'єднати Велику Британію та Японію.

Значно посилилися британо-американські протиріччя. США наполегливо вимагали сплати боргів, атакували британські сфери впливу в Китаї, висували ідею створення так званої "Асоціації націй", щоб забезпечити собі переважаючий вплив у світі. У цих складних політичних і дипломатичних протиборствах розпочала свою діяльність конференція у Вашингтоні.

2. Скликання Вашингтонської конференції та її основні рішення

Конференція, що зафіксувала нове співвідношення сил між великими державами на Далекому Сході, тривала у Вашингтоні з 12 листопада 1921 р. по 6 лютого 1922 р. У ній брали участь США, Велика Британія, Китай, Франція,

Нідерланди, Бельгія та Португалія, були присутні також делегати, що виступали від імені британських домініонів та Індії. Ініціаторами дипломатичної зустрічі у Вашингтоні виступили США, що розраховували на сприятливе для себе вирішення питання про морські озброєння і закріплення нового співвідношення сил у Китаї та басейні Тихого океану. Делегації РРФСР і Далекосхідної республіки на конференцію не було допущено.

На Вашингтонській конференції було укладено низку важливих угод. Одну з них — "Угоду чотирьох держав (США, Великої Британії, Франції та Японії) про спільний захист сторонами, що домовляються, їхніх територіальних прав" — було підписано 13 грудня 1921 р. Угода мала на меті об'єднати зусилля проти національно-визвольного руху народів тихоокеанських островів та Далекого Сходу.

Під тиском американської дипломатії передбачалася також ліквідація британо-японського союзу, що був скерований проти інтересів США у Тихоокеанському басейні. Проти цього союзу виступали й британські домініони (насамперед, Канада), які мали побоювання щодо зміцнення Японії за рахунок Китаю.

Угода п'яти держав (США, Великої Британії, Японії, Франції та Італії), підписана 6 лютого 1922 р., була скерована на обмеження військово-морських озброєнь та зміну їх співвідношень на користь США. Після Першої світової війни прихильники необмеженої гонки озброєнь у США висунули вимоги про побудову військового флоту, здатного протистояти флотам Великої Британії та Японії разом узятим. На корабельнях США було закладено велику кількість лінкорів, крейсерів та інших кораблів. Не бажаючи втрачати своєї морської переваги, Британія на конференції пішла лише на обмеження граничного тоннажу великих бойових суден — лінкорів та авіаносців, що з розвитком підводного флоту та авіації втратили своє вирішальне значення. Вашингтонська конференція встановила для Великої Британії, США, Японії, Франції, Італії таку пропорцію лінійних кораблів: 5:5:3:1,75:1,75. Було прийняте рішення, згідно з яким заборонялося будувати лінкори водотоннажністю понад 35 тис. т. Справа у тому, що США поки що відставали в будівництві таких кораблів. До того ж лінійні кораблі тоннажністю 35 тис. т не могли пройти крізь Панамський канал.

Успіх американців полягав і в тому, що вони змусили Британію зректися давнього правила, за яким її флот мав

бути рівним флотам інших найсильніших морських держав. Зрозуміло, що угода "п'яти держав" не усунула протиріч між ними, хоча й змінила співвідношення сил на користь США.

Угода "дев'яти держав" (США, Великої Британії, Франції, Японії, Італії, Бельгії, Нідерландів, Португалії та Китаю) була присвячена дотриманню принципу відчинених дверей у Китаї та скерована проти домагань Японії на монопольне панування на морі. Її було укладено 6 лютого 1922 р. Угода констатувала тимчасовий баланс американо-японського суперництва у Китаї. Напередодні Вашингтонської конференції та в період її діяльності японське керівництво зробило спробу зміцнити своє становище в Китаї; його агентура у Пекіні в грудні 1921 р. змусила піти у відставку китайський уряд, що перебував під англо-американським впливом. Новий уряд Китаю зайняв на конференції прояпонську позицію. Натомість китайська делегація відмовилася коритися інструкціям свого уряду. Японія була змушена евакуювати війська з кількох територій Китаю, однак у Токіо і далі наполягали на "спеціальних інтересах" у Китаї та відхилили вимоги Китаю про виведення японських військ з Південної Маньчжурії. "Угода дев'яти", крім того, проголошувала суверенітет та цілісність Китаю. Великі держави взяли на себе зобов'язання не домагатися поділу Китаю на сфери впливу й дотримуватись принципів "відчинених дверей" та "рівності можливостей".

Вашингтонська конференція продемонструвала зростання впливу США у міжнародних відносинах та у Тихоокеанському регіоні зокрема. Водночас рівновага, що склалася внаслідок зустрічі у столиці США, була нестійкою. Вже в ході самої конференції США зробили заяву про недостатність японських поступок у Китаї. Японія відразу ж після закінчення конференції стала на шлях перегляду рішень, що створювало новий, небезпечний осередок майбутньої конфронтації на Далекому Сході.

3. Завершення складання Версальсько-Вашингтонської системи, її сильні та слабкі сторони

Великі держави виявили зневагу до можливих економічних наслідків договорів, що обтяжували світове господарство непомірними репараційними сплатами та штучним припиненням міжнародних зв'язків, які склалися впродовж століть. Версальсько-Вашингтонська система за-

лася гостра боротьба за нові джерела сировини та ринки збуту між учорашніми союзниками. Створена країнами-переможницями нова система міжнародних відносин, поява в Європі цілої низки нових держав, що мали взаємні претензії одна до одної, створювали обстановку нестабільності та напруженості.

До Версальсько-Вашингтонської системи було закладено багато передумов, які призвели до розв'язування нової світової війни.

2. Генуезька конференція 1922 р.

Для вирішення економічних та фінансових питань у повоєнному світі було скликано міжнародну конференцію у Генуї (Італія), яка тривала з 10 квітня по 19 травня 1922 р. і в якій брали участь представники 29 держав. Офіційною метою конференції був пошук засобів "економічного відродження Центральної та Східної Європи". Однак на її засіданнях переважало "російське питання".

Західні країни домагалися, щоб Радянська Росія визнала всі борги царського і Тимчасового урядів, повернула підприємства, що були націоналізовані, або відшкодувала їх вартість, ліквідувала монополію зовнішньої торгівлі.

Радянський уряд погоджувався сплатити колишні борги Росії, якщо західні країни візьмуть на себе зобов'язання відшкодувати збитки від іноземної інтервенції, а також подадуть економічну допомогу, нададуть вигідні кредити та підпишуть торговельні угоди. Зазначена сума збитків від інтервенції (39 млрд золотих карбованців) значно перевищувала борги царської Росії та Тимчасового уряду (18496 млн). Така пропозиція не влаштувала західні країни, і конференція припинила свою діяльність. Питання врегулювання взаємних фінансово-економічних претензій, а також питання про роззброєння, що були поставлені радянською делегацією, не було вирішено.

3. Радянсько-німецький договір у Рапалло й початок зближення між двома країнами

Відчувши себе в Генуї у становищі ізгоїв, РРФСР та Німеччина в містечку Рапалло 16 квітня 1922 р. уклали сепаратний договір між Радянською Росією та Німеччиною про відновлення дипломатичних відносин, взаємну відмову від претензій, встановлення торговельно-економічних зв'язків. Свої підписи під угодою поставили комісар закордонних справ Росії Г. Чичерін та його німецький

колега В. Ратенау (24 червня 1922 р. був убитий терористами за участь у німецько-радянському зближенні).

Радянсько-німецькі економічні відносини почали розвиватися у напрямі створення змішаних компаній та надання німецьким фірмам концесій у Радянській Росії. Особливістю радянсько-німецьких відносин того періоду було військове співробітництво, яке старанно замовчувалося довгі роки. Версальська угода забороняла Німеччині виробляти зброю, тому треба було знайти форми для такого співробітництва. У квітні 1921 р. Копп, радянський представник у Берліні, після секретних переговорів з рейхсвером привіз до Москви план виробництва у Радянській Росії силами німецьких фірм гармат та снарядів, літаків і підводних човнів. У будівництві в Росії підводних човнів було відмовлено. Проте незабаром німецькі заводи в Росії почали виробляти гармати, снаряди, літаки. До цієї програми було включене й виробництво танків, розпочалися також експерименти у галузі розробки хімічної зброї. Вся продукція потрапляла як до рейхсвера, так і до Червоної Армії. Пізніше німецькі офіцери почали готувати кадри для танкових частин і військової авіації Червоної Армії. Загальновідомо, що німецький генерал Г. Гудеріан отримав у 20-ті роки освіту в СРСР, а майбутній Маршал Радянського Союзу М. Тухачевський навчався в Берліні. Усе це відбувалося за умов надзвичайної секретності.

Незважаючи на таємне та поспіхом здійснене підписання Рапальської угоди в квітні 1922 р., і Росія, і Німеччина забезпечили собі вигідні умови подальшого співробітництва.

4. Наслідки реалізації планів Дауеса (1924 р.) та Юнга (1928 р.)

План Дауеса

Наприкінці 1922 — на початку 1923 рр. протиріччя між Німеччиною і країнами-переможницями загострилися. Найбільш гострим залишалось питання про репарації. Обсяг репарацій, встановлений у 1921 р., виявився для Німеччини понад силу. Скориставшись з невиконання Німеччиною репараційних зобов'язань у січні 1923 р., Франція та Бельгія окупували Рурський басейн та Рейнську область. Окупація Рура, де була зосереджена важка промисловість Німеччини, призвела до загострення економічної кризи в країні. Тисячі підприємств припинили діяльність через відсутність сировини, зросло безробіття,

зменшилась заробітна плата, збільшилася інфляція. Криза набула міжнародного характеру, але ані США, ані Велика Британія не підтримали Францію, не бажаючи її посилення в Європі. Франція (а також і Бельгія) мусила вивести свої війська та згодитися на перегляд репараційних зобов'язань Німеччини. Лондонська конференція, що відбулася в серпні 1924 р., схвалила доповідь, розроблену комісією експертів під керівництвом американського банкіра Чарльза Дауеса ("план Дауеса").

Згідно з цим планом Франція евакуювала свої війська з Рурської області. Німеччина щороку сплачувала певну суму репарацій (поступово збільшуючи її з 1 млрд марок у 1924 р. до 2,5 млрд у 1928-29 рр.). В якості головних джерел покриття репарацій передбачалося використовувати прибутки державного бюджету за рахунок запровадження високих непрямих податків на товари широкого вжитку, що викликало вкрай незадовільну реакцію більшості німецьких громадян. План Дауеса ставив економіку Німеччини у залежність від іноземного капіталу й передусім американського. Німеччині надавалося 800 млн марок у вигляді позики від США. План був розрахований на те, що німецькі підприємства та фірми перенесуть свою зовнішньоекономічну діяльність до Східної Європи, передусім до СРСР. США, Велика Британія та Франція мали наміри таким чином позбавитися потенційного конкурента в Європі.

План Дауеса готував ґрунт для реваншизму і нацизму в Німеччині, сприяв її експансії на схід. Прийняття плану Дауеса свідчило про посилення позицій США в Європі та провал спроб Франції встановити свою гегемонію.

У наступні роки, з розвитком економіки Німеччини та посиленням її впливу у міжнародних відносинах, уряд країни почав вимагати перегляду умов плану Дауеса. Позиція Німеччини була підтримана США.

Другий репараційний план для Німеччини був прийнятий 1929 р. й дістав назву "план Юнга", оскільки головою створеного Лігою Націй комітету експертів з вирішення репараційного питання став відомий американський підприємець, президент електротехнічного тресту О. Юнг.

План Юнга було затверджено 20 січня 1930 р. на конференції в Гаазі. За новим репараційним планом розмір щорічних виплат було зменшено й визначено у розмірі 2 млрд марок на найближчі 37 років. Відповідно до плану Юнга всі форми та види контролю над Німеччиною, її

господарством та фінансами ліквідовувалися. Для отримання й розподілу репарацій було створено Банк міжнародних розрахунків, головною функцією якого стало фінансування важкої та військової промисловості Німеччини. Банк зміцнював позиції американського капіталу в Європі. Одночасно з планом Юнга було прийнято рішення про достроковий вивід союзних військ з Рейнської області.

5. Найголовніші постанови Гаагської, Лозаннської та Локарнської конференцій

Гаагську конференцію було скликано за рішенням Генуезької конференції 1922 р. Це була фінансово-економічна конференція, в роботі якої брали участь представники двох кіл, "зацікавлених у російських справах". На конференції обговорювалися питання про націоналізацію іноземної власності, яку здійснили більшовики в Росії, а також про борги царського та Тимчасового урядів і про можливе надання кредитів Радянській Росії. Представники західних держав наполягали на відшкодуванні збитків, яких зазнали власники-іноземці в Росії.

Радянський уряд запропонував перелік підприємств багатьох галузей економіки, які могли бути передані в оренду, концесію або спільне управління іноземним підприємцям.

Проте, цю пропозицію не було прийнято. Захід сподівався хоча б на часткове повернення боргів з боку Радянської Росії. Конференція закінчилася, так і не прийнявши рішення.

Інша важлива міжнародна конференція того часу відкрилася у швейцарському місті Лозанна 20 листопада 1922 р. і тривала з перервою аж до 24 липня 1923 р. У роботі конференції брали участь Велика Британія, Франція, Італія, Японія, Греція, Румунія, Югославія, Туреччина і США (як спостерігач). Крім того, при розгляді питання про режим чорноморських проток на конференцію запрошувалась російсько-українсько-грузинська делегація та делегація Болгарії. Ще одним важливим питанням, що розглядалось на конференції, було підписання мирного договору з Туреччиною.

Позиція радянської делегації щодо статусу чорноморських проток різко розійшлася з позицією західних держав. Незважаючи на протести, пропозицію радянської делегації було відхилено без обговорення й прийнято конвенцію, що

базувалася на англійських пропозиціях. Вона зводилася до вимоги про вільне проходження протоками військових суден під будь-яким прапором як у мирний, так і у воєнний час, якщо Туреччина залишається нейтральною, а якщо вона бере участь у війні, то залишається вільний прохід лише для суден нейтральних країн. Прийняття цієї конвенції порушувало життєві інтереси чорноморських країн, в тому числі й Туреччини.

Між тим політична й дипломатична боротьба в Європі не вщухала. У 1925 р. загострилися німецько-французькі протиріччя. Для вирішення цих та інших проблем було скликано Локарнську конференцію (5-16 жовтня 1925 р.), у якій брали участь представники Великої Британії, Франції, Німеччини, Італії, Бельгії, Польщі та Чехословаччини.

Локарнська конференція склала Рейнський гарантійний пакт, що забезпечував недоторканість кордонів між Францією, Бельгією та Німеччиною. Франція та Бельгія брали на себе зобов'язання не розпочинати війни. Велика Британія та Італія виступали у якості головних гарантів Локарнської угоди. Однак гарантії не поширювались на кордони Німеччини з Чехословаччиною та Польщею.

Німеччину вперше після війни було визнано рівноправним партнером. 1926 р. її було прийнято до Ліги Націй постійним членом Ради. На конференції було схвалено план Дауеса.

Тим часом радянське керівництво продовжувало розширювати контакти з Німеччиною. 13 жовтня 1925 р. між двома державами було укладено торговий договір. Далі, 24 квітня 1926 р., обидві сторони уклали договір про нейтралітет і ненапад. Таким чином, Німеччина за активної допомоги західних країн і у потрібному для себе напрямку виходила з міжнародної ізоляції.

6. Значення пакту Бріана-Келлога

У 20-ті роки відбувалися два суперечливі та взаємовиключні процеси: прагнення до роззброєння й нестримна гонка озброєнь, що відповідала інтересам великого капіталу та обіцяла збільшення прибутків. У ці роки вперше широко та на міжнародному рівні обговорювались проблеми роззброєння. Вони, щоправда, були приречені на невдачу, оскільки Версальсько-Вашингтонська система встановила нерівність в озброєннях і всі переговори фактично зводились до закріплення цієї нерівності. Разом з тим у 1925 р. вдалося підписати Женевську конвенцію про забо-

рону застосування хімічної та бактеріологічної зброї (у роки Першої світової війни від газових атак загинуло майже 40 тис. солдатів). Міністр закордонних справ Франції А. Бріан 6 квітня 1927 р. запропонував укласти франко-американський договір, що забороняв використання війни як засобу національної політики. Французькі правлячі кола розраховували забезпечити цією угодою доброзичливе ставлення світової громадськості до своєї політики і таким чином зміцнити позиції в Європі.

Державний секретар США Келлог 28 грудня 1927 р., схваливши в принципі ідею Бріана, запропонував укласти не двосторонній, а багатосторонній договір. Подальші переговори завершилися 27 серпня 1927 р. підписанням в Парижі угоди між США, Великою Британією, Францією, Німеччиною, Італією, Японією та іншими країнами. Того ж дня США надіслали ноту 48 державам із запрошенням приєднатися до "пакту Бріана-Келлога". США розраховували пов'язати країни, що залучалися до угоди, зобов'язаннями і посилити свій вплив на світовій арені. СРСР не отримав запрошення до участі в переговорах про укладення пакту, однак у серпні 1928 р. був запрошений приєднатися до угоди і перший серед інших країн ратифікував його. Західні країни не поспішали надавати Пакту чинності. СРСР звернувся з пропозицією достроково ввести угоду до дії в Польщі, Литві, Латвії, Естонії, Фінляндії. 1929 р. було підписано Московський протокол, у якому СРСР, Латвія, Польща, Румунія, Естонія, а також Литва, Іран та Туреччина заявили про дострокове набрання чинності Паризьким договором. Однак, як показали наступні події, подібні односторонні акції успіху не мали.

? Запитання і завдання

1. *Схарактеризуйте становище в Європі після укладення повоєнних угод.*
2. *З'ясуйте, які протиріччя сформувалися в ході створення Версальсько-Вашингтонської системи.*
3. *З якою метою було скликано Генуезьку конференцію?*
4. *Вкажіть особливості радянсько-німецьких відносин.*
5. *Що було причиною Рурського конфлікту? Чому він став можливий?*
6. *Що являв собою план Дауеса? Яку мету він переслідував?*
7. *Рейнський гарантійний пакт було прийнято на:
• Генуезькій?*

- Локарнській?
 - Лондонській конференціях?
8. Німеччину було прийнято до Ліги Націй:
- 1922 р.?
 - 1925 р.?
 - 1926 р.?
9. Чиї інтереси враховувалися при підписанні пакту Бріана-Келлога?

Документи і матеріали

1. Рапалльська угода між Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою та Німеччиною (витяг) 16 квітня 1922 р.

"Стаття 1. Обидва уряди згодні, що суперечності між Німеччиною і Російською Радянською Республікою у питаннях, що виникли за час перебування цих держав у стані війни, регулюються на таких підставах: а) Німецька держава і РРФСР навзаєм відмовляться від відшкодування їхніх воєнних витрат, рівно як і від відшкодування їхніх воєнних збитків, інакше кажучи, тих збитків, що були завдані їм та їхнім громадянам у районах воєнних дій внаслідок заходів, включаючи й вжиті на території супротивної сторони реквізиції.

в) Німеччина та Росія навзаєм відмовляються від відшкодування їхніх витрат на військовополонених...

Стаття 3. Дипломатичні та консульські стосунки між Німеччиною та РРФСР негайно відновлюються...

Стаття 5. Обидва уряди будуть у доброзичливому дусі навзаєм іти назустріч господарським потребам обох країн..."

? Запитання до документа

1. Яке значення мала угода для РРФСР та Німеччини?

2. План Дауеса (доповідь комітетові експертів репараційної комісії, витяг) 30 серпня 1924 р.

"... II. Економічна єдність Німеччини.

Для стабілізації своєї валюти заради приведення до рівноваги свого бюджету Німеччині необхідні ресурси всієї німець-

ної території в кордонах, що були встановлені Версальським договором, та необхідна свобода економічної діяльності на означеній території...

XII. Засіб здійснення платежів. Всі платежі у рахунок репарацій... будуть вноситися золотими марками або в рівноцінній німецькій валюті до нового банку на кредит "агента з репараційних виплат"...

XIV. Зовнішня позика, її умови та мета. Зовнішня позика у 800 мільйонів золотих марок має на меті:

а) забезпечити новий банк золотим запасом; б) здійснити у 1924-1925 рр. найважливіші внутрішні виплати, що виникнуть з угоди...

Проект має на меті:

1) Встановити таку організацію, завдяки якій було б можливим отримати з Німеччини максимум виплат..."

? **Запитання до документа**

1 Що передбачав план Дауеса?

3. Пакт Бріана-Келлога (витяг) Париж, 27 серпня 1928 р.

"Стаття 1. Високі Сторони, що домовляються, урочисто оголошують від імені своїх народів, що вони засуджують історію вживання війни для врегулювання міжнародних конфліктів і відмовляються у своїх взаємовідносинах від війни у якості знаряддя національної політики.

Стаття 2. Високі Сторони, що домовляються, визнають, що врегулювання або вирішення усіх протиріч або конфліктів..., що можуть виникнути між ними, повинні здійснюватися тільки мирними засобами.

Стаття 3. Ця угода буде ратифікована Високими Сторонами, що домовляються..., згідно з конституціями цих країн, і вона набере чинності у відносинах між ними, щойно всі документи про ратифікацію буде депоновано у Вашингтоні.

Ця угода, щойно вона набере чинності, як це передбачено в попередньому абзаці, залишиться відкритою так довго, скільки буде потрібно для приєднання до неї інших держав світу".

? **Запитання до документа**

1 З якою метою було укладено пакт Бріана-Келлога?

Запам'ятайте дати:

- 10 квітня —
- 13 травня 1922 р. — Генуезька конференція.
- 16 квітня 1922 р. — договір у Рапалло між РРФСР та Німеччиною.
- 30 серпня 1924 р. — прийняття плану Дауеса.
- 5-16 жовтня 1925 р. — Локарнська конференція.
- 12 жовтня 1925 р. — підписання торговельної угоди між Німеччиною та СРСР.
- 24 квітня 1926 р. — укладення між Німеччиною та СРСР угоди про ненапад та нейтралітет.
- 27 серпня 1928 р. — прийняття пакту Бріана-Келлога.

Т Е М А ІІІ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ РУХИ

ЛІБЕРАЛІЗМ ТА КОНСЕРВАТИЗМ, ЇХНІ ПРІОРИТЕТИ І СОЦІАЛЬНА БАЗА

Ліберали (від лат. *liberalis* — вільний) боролися за свободу слова, друку, віросповідання, вільну політичну діяльність. Одним з головних пунктів їхньої доктрини була критика державного втручання у торгівлю та приватне підприємництво. Ліберали виступали проти революції, протиставляючи закликам до повалення існуючого ладу політику соціальних реформ. На їхню думку, це надавало можливість зменшити соціальну напруженість, поліпшити життя трудового народу і поступово перетворити суспільство на більш справедливе за умови збереження влади правлячих верств.

За часів боротьби народжуваної буржуазії проти абсолютизму лібералізм був світоглядним обґрунтуванням вимог про обмеження прерогатив монарха становим представництвом, парламентом, про встановлення конституційного ладу й залучення вихідців з третього стану до участі в управлінні державою, про впровадження демократичних свобод, скасування привілеїв дворянства й духівництва.

Теоретичні настанови лібералізму зазнали відчутного впливу ідеї природних прав людини, складовою якої є, зокрема, визнання переважності прав громадянина перед правами держави, яка не створює й не надає прав людині, а тільки зобов'язана захищати й забезпечувати дотримання її прав. Економічна функція держави, згідно з ліберальною доктриною, має бути якомога більш обмеженою (принцип *laissez faire*). Звідси, зміст ліберального принципу заведено зводити до визнання пріоритету вільного підприємництва й приватної власності на засоби виробництва, вільної конкуренції та ринкової економіки, встановлення парламентської форми державного правління, проголошення громадянських свобод (слова, совісті, асоціацій тощо).

Лібералізм як політичний принцип зазнав еволюції від схарактеризованого вище класичного стану до сучасних, децю компромісних форм, які припускають поєднання свободи дії з обмежувальним впливом держави в інтересах усього суспільства.

Яскравим прикладом такого втручання держави в економіку на засадах неолібералізму став "новий курс" Ф. Рузвельта в 30-х роках у США. Держава, на думку Кейнса, чий погляд було покладено в основу цієї економічної стратегії, повинна брати на себе відповідальність за долю своїх громадян у скрутні часи й відповідними заходами регулювати економічне життя країни.

Консерватори (від лат. *conservatio* — збереження) виступали за зміцнення устоїв суспільства: сім'ї, соціальної ієрархії, існуючих порядків. Вони не відмовлялися від необхідності проведення реформ, проте намагалися уникнути їх. Система їхніх поглядів базувалася на пріоритеті наступності перед інноваціями, на визнанні непорушності природного порядку, Богом даної ієрархічності людського співтовариства, а відтак і моральних принципів, що лежать в основі сім'ї, релігії та власності. На їхню думку, збереження минулого здатне зняти всі напруження теперішнього й тому має розглядатись як моральний обов'язок щодо майбутніх поколінь. Цілком природно, що такі принципи заперечували оптимізм лібералізму і радикалізм соціалізму.

На відміну від обох згаданих вище течій, консерватизм не має сталого ідейного ядра і набуває різних форм у окремі історичні періоди. Як правило, ідеологія консерватизму виступає у двох основних формах: як апологія традиційних порядків (політичний консерватизм) і як ностальгія за втраченим соціальним статусом (реакція типу антисемітизму, расизму, ірраціоналізму, націоналізму та ін.). Попри різні форми, консерватизмові притаманні спільні ідейні риси: визнання недосконалості людської природи й обмежених можливостей людського розуму; орієнтація на загальний морально-релігійний порядок; переконання про вроджену нерівність людей; ставлення до конституції як до Богом даного порядку; впевненість у необхідності панування закону й законопослушності як форми індивідуальної свободи й т. ін.

Соціальною базою лібералізму був третій стан, а в ХХ ст. — середні верстви населення. Консерватизм виник як феодално-аристократична реакція на французьку буржуазну революцію кінця XVIII ст., а в ХХ ст. його сповідували представники буржуазних верств, великі землевласники, а також клерикальні кола. Консерватизм було покладено в основу фашистських теорій і взято на озброєння в таких країнах, як Італія та Німеччина.

? *Запитання і завдання*

1. *Схарактеризуйте основні позиції доктрини лібералізму.*

2. Які верстви населення і чому сповідували лібералізм?
3. Трансформація лібералізму привела до відмови від втручання держави в економіку. Яким чином це сталося?
4. Визначіть найважливіші риси консерватизму.
5. Чому, на вашу думку, консерватизм було покладено в основу фашистських теорій?

Документи і матеріали

**Декларація прав американського штату Вірджинія
від 1776 р., яку було покладено в основу
прийнятої того ж року Конституції США**

"Стаття 1. Всі люди від природи однаково вільні й незалежні, мають певні невід'ємні права..., а саме права втішатися життям і волею, засобами набувати й володіти власністю, та пошуками щастя й безпеки.

Стаття 5. ...законодавча та виконавча влади штату мають бути відмежовані й відокремлені від судової, щоб члени перших двох не могли застосовувати насильства й поділяти долю народу".

**Декларація прав людини і громадянина,
прийнята 1789 р. у Парижі**

"Стаття 1 Люди народжуються й залишаються вільними і рівними в правах. Суспільні відмінності можуть базуватися тільки на міркуваннях загального блага.

Стаття 2. ...мету кожної державної спілки становить забезпечення природних і невід'ємних прав людини. Це свобода, власність, безпека і опір гнобленню...

Стаття 4. Свобода полягає у можливості робити все, що не шкодить іншому. Таким чином, здійснення природних прав кожної людини зустрічає лише ті межі, які забезпечують іншим членам суспільства користування тими самими правами.

Стаття 5. Дозволено все, що прямо не заборонено законом... Ніхто не може бути покараний інакше, як за законом, належно застосованим, виданим та опублікованим до здійснення правопорушення".

? Запитання до документів

1. Які права людини ці документи вважають найголовнішими?
2. На яких засадах — ліберальних чи консервативних — воки побудовані?

АНТИВОЄННИЙ І НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХИ, ЇХНІ ФОРМИ І МЕТОДИ БОРОТЬБИ

Антивоєнний рух — багатомільйонний рух широких народних мас усіх континентів, тривалий і впливовий чинник громадського життя, потужна противага агресивній, загарбницькій політиці. Його головна мета — запобігання війні. Зростаюча масовість, широта соціального складу, приплив дедалі нових сил, розширення інтернаціональної взаємодії становили характерну особливість антивоєнного руху в 20-30-ті рр. В антивоєнному русі брали участь представники інтелігенції, члени профспілок, кооператори, соціалісти, соціал-демократи, республіканці, ліберали, комуністи — представники усіх верств населення.

Розуміння взаємозв'язку між фашизмом і війною дедалі глибше проникало до свідомості миролюбної громадськості, спонукало її згуртовувати свої сили. Антивоєнний рух поступово відходив від пацифізму 20-х років, набував більш дієвого політичного характеру. В багатьох країнах у роки кризи проходили великі політичні кампанії протесту проти фашизму і війни. 1932 р. з ініціативи відомих французьких письменників і громадських діячів А. Барбюса і Р. Роллана було скликано Міжнародний антивоєнний конгрес. У роботі конгресу, що відбувався в Амстердамі, брали участь представники всіх європейських країн, а також США і ряду країн Сходу. На конгресі було створено Всесвітній комітет боротьби за мир, що координував діяльність національних комітетів.

Незважаючи на широкий розмах антивоєнного руху, треба відзначити, що він розвивався головним чином на громадському або партійному рівнях, тоді як офіційна державна політика західних держав не зробила важливих кроків у бік запобігання загрози війни. В самому антивоєнному русі існувало занадто багато ідеологічних негараздів, що заслонили головну мету діяльності борців за мир.

Молодіжний рух. На початку 30-х років активізувалася антивоєнна і антифашистська боротьба молоді. В ряді країн (у Франції, Болгарії) створювалися загальні асоціації демократичної молоді, молодіжні органи Народного фронту, у яких молодіжні спілки, зберігаючи організаційну самостійність, співпрацювали на основі угод з актуальних питань боротьби за права молоді, проти реакції й фашизму.

Важливими подіями у житті антифашистської молоді стали Міжнародний юнацький конгрес (Париж, вересень 1933 р.), Всесвітній студентський конгрес (Брюссель, вересень 1934 р.), 1-й Всесвітній молодіжний антивоєнний конгрес (Женева, серпень—вересень 1936 р.), 2-й Всесвітній конгрес молоді за мир (США, Вассар-коледж, серпень 1938 р.). Під час національно-визвольної війни іспанського народу проти фашизму майже 40 тис. молодих інтернаціоналістів взяли участь у захисті Іспанської республіки. Вони представляли своїх перевесників із 50 країн світу.

Загалом молодіжний рух повною мірою відбивав тенденції політичної боротьби й громадського розвитку міжвоєнного періоду.

Жіночий рух — складник загальнодемократичного руху, боротьба жінок за рівність прав з чоловіками в економічній, суспільно-політичній і культурній галузях, а також їхня участь у загальнополітичній боротьбі.

1919 р. було засновано найбільшу міжнародну організацію — Міжнародну Лігу жінок за мир і волю, яку очолила відома американська громадська діячка Дж. Адаме.

Фашистська небезпека призвела до зародження демократичного антифашистського жіночого руху, що став частиною руху єдиного антифашистського фронту. Жінки становили значну силу в єдиному антифашистському фронті у Франції, Іспанії, робили великий внесок у боротьбу китайського народу проти японських загарбників. У серпні 1934 р. у Парижі з ініціативи групи передових жінок низки країн відбувся Всесвітній Конгрес жінок проти війни і фашизму. 1096 делегатів конгресу представляли Францію, Велику Британію, США, СРСР, Іспанію, Бельгію, Швецію, Болгарію, Індокитай та інші країни. На конгресі виступали І. Блюм, Е. Стасова, Д. Ібаррурі. Було створено Всесвітній комітет проти війни і фашизму. В травні 1938 р. відбулася антивоєнна Міжнародна жіноча конференція у Марселі. Загалом, однак, демократичний жіночий рух напередодні Другої світової війни широкого розвитку не набув: не було створено національні демократичні жіночі організації, міжнародні організації працювали не на постійній основі.

Національно-визвольний рух — це боротьба народів за національну незалежність, економічну самостійність, духовне звільнення і соціальний прогрес. Аrenoю національно-визвольного руху в першій половині ХХ ст. стають колонії, напівколонії, залежні території.

Дуже складним і строкатим був соціальний склад учасників національно-визвольного руху. Очолювала його як зазвичай патріотично налаштована буржуазія, котра виступала за політичну й економічну самостійність своїх країн. До неї приєднувалися національно орієнтовані офіцерство та інтелігенція. Масову базу антиколоніальної боротьби становили селянство, ремісники, торговці, дрібні підприємці, робітники, службовці. Величезну роль у визвольній боротьбі відіграла релігія (іслам у Південно-Західній Азії, індуїзм в Індії та ін.), що була з'єднувальною силою в боротьбі проти метрополій Заходу. В окремих країнах утворювався патріотичний, антиколоніальний фронт, що об'єднував прогресивні сили нації в боротьбі за звільнення. І чим це об'єднання було міцнішим, тим більшими були успіхи в національно-визвольному русі.

Національно-визвольна революція — революція, що впливає з національно-визвольного руху і спрямована на знищення іноземного панування й завоювання національної незалежності, ліквідацію національно-колоніального гніту та експлуатації, реалізацію нацією її права на самовизначення, на створення національної держави. Для національно-визвольної революції характерні консолідація нації, усіх її прогресивних сил в боротьбі за звільнення. Ця революція гостро підіймає соціально-економічні проблеми в державі, загострює внутрішньодержавні соціальні конфлікти. Національно-визвольні революції, як правило, призводять до глибоких реформ, прийняття нових конституцій, формування нової влади. Такі революції в найвиразнішій формі відбувались у Туреччині, Ірані.

Національно-визвольна війна — війна, спрямована на досягнення національної незалежності, суверенітету в боротьбі проти агресорів. Національно-визвольна війна, як правило, ведеться на великій території, із залученням значних збройних сил на тривалий час.

У ході війни вирішуються великі соціально-економічні й політичні завдання. Прикладом може бути національно-визвольна війна китайського народу проти японських загарбників 1937-1945 рр. Вона почалася у відповідь на вторгнення військ імперіалістської Японії до Китаю з метою завоювань всього Китаю й перетворення його на колонію. В перебігу цієї війни мало місце гостре політичне й військове протистояння двох основних політичних сил Китаю: компартії та Гоміньдану. Внаслідок капітуляції Японії в Другій світовій війні та перемог, здобутих китай-

ським народом у визвольній війні, Китай набув політичної і державної незалежності.

Національно-визвольне повстання, рух — велика національно-визвольна акція, що відбувається за будь-якого критичного моменту. Прикладом може бути "рух 4 травня" 1919 р. у Китаї, де на шляху подальшого розвитку національного капіталу стояли західні монополії. Студенти протестували проти рішення Паризької мирної конференції про передачу Японії колишніх німецьких володінь у Китаї (провінція Шаньдун). У русі, що набув загальнонаціонального характеру, брали участь десятки тисяч ремісників, представників інтелігенції. Рух мав яскраво виражений політичний характер.

Ненасильницькі засоби боротьби були широко розповсюджені в Індії. Лідер ІНК Мохандас Ганді не був революціонером і не вважав насильство неминучим супутником політичної боротьби. На його думку, за праве діло треба боротися силою правди й любові. Тактика ненасильницьких дій, окрім мітингів і демонстрацій, включала і бойкот: відмову від посад, відмову купувати англійські товари, ухилення від виборів, — і, як крайній засіб, несплату податків. Перша кампанія громадянської непокорі була проведена Ганді у загальноіндійському масштабі в 1920-1921 рр. Вона стала першим масовим антиколоніальним виступом, що залучив до Національного Конгресу мільйони прибічників. Такі кампанії проходилися в 1930 і 1932 рр.

Індійців наслідували африканці, що створили 1923 р. Африканський Національний Конгрес (АНК), який обрав тактику ненасильницьких дій у боротьбі за расову рівність.

Незалежно від типів і форм національно-визвольний рух був значним явищем у першій половині ХХ ст. і великою мірою змінив політичне, економічне й духовне життя народів.

? *Запитання і завдання*

1. *Що ви розумієте під терміном "антивоєнний рух"?*
2. *Поясніть, у чому специфіка і особливості антивоєнного молодіжного руху міжвоєнного часу.*
3. *Який вплив справляв жіночий демократичний рух у міжвоєнний період?*
4. *Чому національно-визвольний рух активізується після Першої світової війни?*
5. *Хто був його учасником, які були їхні цілі та завдання?*

6. Схарактеризуйте різні типи національно-визвольних рухів.
7. Що ви думаєте про тактику ненасильницьких дій?

Документи і матеріали

1. Угода між Великою Британією та Ірландією

(ВИТЯГ)

6 грудня 1921 року

"1. Ірландія матиме той самий конституційний статус у товаристві націй, який називається Британською імперією, що й домініон Канада, Австралійський союз, домініон Нова Зеландія й Південноафриканський Союз, з парламентом, що має право видавати закони в цілях збереження миру, порядку і доброго врядування в Ірландії, та з виконавчою владою, відповідальною перед цим парламентом; і вона називатиметься й буде Ірландською вільною державою...

6. Аж до укладення такої угоди між Британським та Ірландським урядами, за якою Ірландська вільна держава візьме на себе свою власну берегову оборону, оборону Великої Британії та Ірландії з боку моря візьмуть на себе імперські сили Його Величності...

9. Порти Великої Британії та Ірландської вільної держави будуть повністю відкриті для кораблів іншої країни зі сплатою встановленого портового та інших зборів".

? Запитання до документа

1. Що являла собою угода між Великою Британією та Ірландією?
2. Що мала на меті Велика Британія, підписуючи цю угоду?

Запам'ятайте дати:

- 1919 р. — засновано Міжнародну Лігу жінок за мир і волю.
- вересень 1933 р. — Міжнародний юнацький конгрес.
- серпень 1934 р. — Всесвітній конгрес жінок проти війни і фашизму.
- грудень 1934 р. — Всесвітній студентський конгрес.
- серпень-вересень 1936 р. — 1-й Всесвітній молодіжний антифашистський конгрес.
- серпень 1938 р. — 1-й Всесвітній конгрес молоді за мир.

РОБІТНИЧИЙ І СОЦІАЛІСТИЧНИЙ РУХИ

1. Роль профспілок після Першої світової війни

Профспілки — масові організації, що об'єднують трудящих за загальними інтересами, за родом їхньої діяльності на виробництві, у сфері обслуговування та культурі. Профспілки виникли у ході боротьби трудящих проти експлуатації, за підвищення життєвого рівня й поліпшення умов праці. Після Першої світової війни було засновано великі профспілкові об'єднання — Амстердамський Інтернаціонал профспілок (1919 р.), Міжнародну конференцію Християнських профспілок (МКХП, 1920 р.), Червоний Інтернаціонал профспілок (Профінтерн, 1921 р.).

Політичні партії, в тому числі й більшовики, прагнули активно привертати профспілки на свій бік, надати їм статус політичних організацій, що вносило розкол у профспілковий рух за ідеологічними ознаками, ускладнювало консолідацію трудящих всього світу за свої права.

Лідери найбільшого профспілкового об'єднання — міжнародної федерації профспілок або Амстердамського Інтернаціоналу — стояли на позиціях проведення реформ у межах існуючої системи, що зближало їх із соціал-демократами. На другу половину 20-х років у лавах Амстердамського Інтернаціоналу, до якого входили головним чином профспілки західноєвропейських країн, налічувалося 13,3 млн членів. На позиціях соціального миру стояли християнські профспілки. Найбільш масового характеру вони набули у Німеччині, Франції, Бельгії, Голландії й деяких інших європейських країнах. Клерикальні робітничі організації об'єдналися 1920 р. у Міжнародну конференцію християнських профспілок. В основу її програми було покладено соціальну доктрину католицизму. Прибічники МКХП стверджували, що шляхом індивідуального морального вдосконалення й поширення духу християнської любові та співробітництва у відносинах між робітниками і підприємцями можна добитися соціальної справедливості та стабільності, не порушуючи основ системи, що вже склалася. Ці проповіді знаходили широкий відгук серед віруючих робітників, особливо католиків. Наприкінці 20-х років у лавах МКХП налічувалося біля 2 млн членів. У ряді країн Західної Європи (Іспанії, Португалії) і Латинської Америки (Аргентині, Уругваї, Мексиці) великий вплив мали профспілки, що перебували під впливом анархо-синдикалізму. Вони входили до Міжнародної асоціації трудящих, що налічувала на середину 20-х років біля

400 тис. членів. Лідери анархо-синдикалізму рішуче відкидали будь-які форми політичної боротьби. Вони закликали робітників до "прямої дії", вищою формою якої мав стати загальний економічний страйк як найбільш ефективний, на їхню думку, засіб встановлення нового колективістського ладу. Незважаючи на роз'єднаність і політизованість, профспілковий рух став потужним чинником боротьби трудящих за свої невід'ємні права.

2. Страйкова боротьба

Профспілковий рух розвивався на тлі безперервного страйкового руху. Хоча після бурхливого підйому перших повоєнних років, коли страйкувало багато мільйонів робітників, кількість страйкарів почала різко скорочуватись. Якщо у 1919-1922 рр. середньорічна кількість учасників страйків у десяти найбільш розвинених країнах (США, Великій Британії, Франції, Німеччині, Італії, Бельгії, Голландії, Австрії, Швеції, Канаді) становила 7,8 млн, то в 1924-1926 рр. вона скоротилася до 2,9 млн, а у 1927-1929 рр. — до 1,1 млн чоловік. Змінився й характер руху страйкарів: економічні вимоги його учасників тепер рішуче переважали над політичними.

У роки світової економічної кризи (1929-1933 рр.), коли кількість безробітних перевищила 26 млн й відбулося не лише відносне, але й абсолютне зuboжіння трудящих, страйковий рух спалахнув з новою силою. Головна вимога страйків того часу — поліпшення економічного становища трудящих, збереження і розширення їхніх соціальних прав. У 15 провідних західних країнах відбулося біля 20 тис. страйків, у яких брало участь 10 млн чол. Найбільш активно страйковий рух розвивався у США, Німеччині, Франції, Великій Британії. В 20-30-ті рр. профспілки активно брали участь у боротьбі за соціальне забезпечення. У Німеччині, Франції, Італії, Швеції, Бельгії та інших країнах промислові робітники домоглися запровадження 8-годинного робочого дня. У Франції 1936 р. урядом Народного фронту було запроваджено закон про 40-годинний робочий тиждень. У деяких країнах (США, Великій Британії та ін.) 8-годинний робочий день було запроваджено в окремих галузях промисловості за колективними договорами. Закони й угоди про 8-годинний робочий день часто порушувалися, а в таких країнах як Італія і Німеччина були згодом, після приходу до влади фашистів, скасовані. Профспілки інколи домагалися збільшення зарплати, що, однак, часто зводилося нанівець масовим безробіттям, інфляцією, податками.

3. Соціалістичні та соціал-демократичні партії. Соціалістичний робітничий Інтернаціонал

Після завершення світової війни соціал-демократи зробили спробу відновити II Інтернаціонал. У лютому 1919 р. вони скликали з цією метою конференцію в Берні. На ній було підтримано плани перебудови світу на умовах країн Антанти, проголошених Паризькою конференцією. Європейські соціалісти вітали пролетарські революції в Росії, Австро-Угорщині, Німеччині, але більшістю голосів засудили вимогу встановлення диктатури пролетаріату і заявили про можливість переходу до соціалізму шляхом реформ та парламентської демократії. Було навіть здійснено спробу направити до Радянської Росії делегацію, щоб на місці познайомитися з економічними й політичними умовами здійснення пролетарської диктатури. Проте в зв'язку з громадянською війною та іноземною інтервенцією поїздка не відбулася.

У червні 1920 р. на конгресі у Женеві було організаційно оформлено Соціалістичний Інтернаціонал. Найбільший вплив у ньому мали англійські лейбористи та німецькі соціал-демократи. Головним протиріччям в існуючому суспільстві члени Соцінтерну вважали протиріччя між демократією і диктатурою, виступали з вимогою захисту парламентської демократії.

У лютому 1921 р. на міжнародній конференції у Відні представники 11 центристських партій, яким "21 умова" фактично перекривала можливість вступу до Комінтерну, створили своє Міжнародне об'єднання соціалістичних партій. Ленін назвав це об'єднання "Двохполовинний Інтернаціонал", підкреслюючи цим, що центристи займають проміжну позицію між Комінтерном і Соцінтерном. На конференції члени Віденського Інтернаціоналу визнавали теоретичну необхідність соціалістичних революцій, але вважали, що у той час здійснити їх на Заході було практично неможливо.

1922 р. було здійснено спробу об'єднання трьох Інтернаціоналів. За пропозицією "Двохполовинного Інтернаціоналу" в квітні відбулася конференція в Берліні, куди прибула й делегація від Комінтерну в складі К. Радека, М. Бухаріна, К. Цеткін та ін. Учасники зустрічі домовилися про деякі спільні виступи робітників і орієнтувалися на відновлення єдиного пролетарського фронту в усіх країнах у національному і міжнародному масштабах. Було навіть створено трьохсторонній "комітет дев'яти". Шоправда, представни-

ки II Інтернаціоналу вимагали від Комінтерну трьох зустрічних кроків: не виносити смертних вироків на судовому процесі у справі 47 есерів; допустити на цей процес представників всіх трьох Інтернаціоналів; вивести Червону Армію з Грузії, де вона вела бої проти меншовицького уряду. Дві перших умови делегація Комінтерну прийняла. Однак через тиждень було опубліковано статтю Леніна "Ми заплатили надто дорого", де він, не закликаючи розірвати досягнуту угоду, заявив, що єдиний фронт треба використати для переконання робітничого руху в неправильності реформістської і правильності більшовицької, революційної тактики. Після цього угода розпалася і чимало партій II і "Двохполовинного" Інтернаціоналів вирішили скликати всесвітній конгрес без участі комуністів.

Під час Гамбурзького конгресу в травні 1923 р., в якому взяли участь представники 43 партій з 30 країн, відбулося офіційне об'єднання двох Інтернаціоналів, і на основі злиття Соцінтерну та "Двохполовинного Інтернаціоналу" утворився Соціалістичний робітничий Інтернаціонал. У програмних документах цієї організації було сформульовано ідею покращення існуючих порядків шляхом реформ. Так, відповідно до статуту Соціалістичного робітничого Інтернаціоналу, він об'єднував соціалістичні партії, які "вважали своєю метою заміну капіталістичного способу виробництва соціалістичним". Дане міжнародне об'єднання соціал-демократичних партій виступало послідовником політичної лінії II Інтернаціоналу і проіснувало весь міжвоєнний період. Партії, які входили до складу Соціалістичного робітничого Інтернаціоналу, користувалися підтримкою понад 25 млн виборців. У травні 1923 р. було створено й Соціалістичний робітничий Інтернаціонал молоді, який об'єднав 33 молодіжних спілки загальною чисельністю 250 тис. членів.

? Запитання і завдання

- 1. Чим було викликане підсилення робітничого руху в країнах Європи і Америки?*
- 2. Визначте роль профспілок після Першої світової війни.*
- 3. Яким чином було створено Соціалістичний Інтернаціонал?*
- 4. Яку мету ставив перед собою Соціалістичний робітничий Інтернаціонал?*
- 5. Проаналізуйте особливості профспілкового і страйкового рухів. Які вимоги висували робітники країн Європи під час страйкового руху?*

КОМУНІСТИЧНИЙ РУХ

1. Утворення, цілі й тактика комуністичних партій

Створення Комуністичного Інтернаціоналу диктувалося обстановкою, яка склалася в Європі після Першої світової війни. За умов наростання революційного піднесення 1918 р. у ряді країн виникли компартії або ініціативні комуністичні групи.

В обстановці гострої класової боротьби у листопаді 1918 р. утворилася Комуністична партія Угорщини (КПУ). До неї увійшли колишні військовополонені, що повернулися з Радянської Росії, і частина революційних соціалістів. В організації партії провідна роль належала Б. Куну. Створення КПУ поклало початок новому етапу в історії угорського народу, пов'язаному з курсом на встановлення диктатури пролетаріату.

30 грудня 1918 р. у Берліні відкрився Установчий з'їзд Комуністичної партії Німеччини (КПН). У ньому брали участь представники групи "Спартак" та інших революційних груп з Мюнхена, Бремена, Гамбурга та інших міст. Програма, прийнята за доповіддю Р. Люксембург, в основних своїх положеннях спиралася на досвід більшовиків. Вона передбачала здійснення в Німеччині соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату. К. Лібкнехт і Р. Люксембург вважали, що треба використати вибори і трибуну Національних зборів для мобілізації мас на боротьбу проти капіталістичного ладу. Однак більшість делегатів з'їзду, всупереч їхній думці, помилково висловилися за бойкот Національних зборів і виборів до них. Органом КПН була газета "Роте фане".

Під впливом революційної обстановки в Європі ідеї комунізму проникали у ліві організації англійського робітничого класу. У жовтні 1919 р. вийшла з II Інтернаціоналу і приєдналася до Комінтерну 10-тисячна Британська соціалістична партія. На близьких до марксизму-ленінізму позиціях стояли і деякі ліві групи: Соціалістична робітничая партія з центром у Шотландії, Південно-Уельське соціалістичне товариство, Робітничая соціалістичная федерація, Комуністичная робітничая партія в Шотландії. 152 делегати від цих організацій провели в Лондоні 31 липня — 1 серпня 1920 р. Установчий з'їзд Комуністичної партії Великої Британії. Одним з лідерів став Гаррі Полліт.

Після світової війни зміцнів намір створити партію нового типу серед французьких лівих соціалістів. За їхнім

дорученням Марсель Кашен — один з лідерів лівого крила соціалістичної партії — зустрівся у Москві з Леніним. Після повернення з Росії Кашен у своєму виступі на Турському з'їзді Соціалістичної партії у грудні 1920 р. розповів про бесіди з Леніним і закликав з'їзд приєднатися до комуністичного руху. Більшість делегатів висловилося за створення Французької комуністичної партії (ФКП). Друга частина соціалістів утворила самостійну соціал-реформістську партію, зберігши за нею стару назву.

В Італії під час і особливо після Першої світової війни загострилася боротьба течій у Італійській соціалістичній партії (ІСП). У листопаді 1920 р. течія твердих прихильників Комінтерну на чолі з Бордігою і Грамші разом з групою лівих максималістів утворили комуністичну фракцію ІСП. Напередодні XVII з'їзду ІСП, який зібрався у Ліворно в січні 1921 р., комуністів підтримувало 58 тис. з 170 тис. членів партії. Комуністи залишили з'їзд і, зібравшись в іншому приміщенні, 21 січня 1921 р. проголосили створення Комуністичної партії Італії (КПІ).

Впродовж 1918-1921 рр. комуністичні партії виникли також у Фінляндії, Австрії, Нідерландах, Румунії, Чехословаччині, Данії, Швейцарії, Болгарії, Іспанії. Комуністичний рух поширився за межі Європи і привів до утворення компартій в Аргентині, США, Китаї, Канаді, Бразилії, Австралії, ПАС, Мексиці, Індонезії. З'явилася необхідність у створенні комуністичного штабу для зміцнення компартій, координації їхніх дій, колективної розробки революційної стратегії і тактики.

2. Комінтерн

За цих умов більшовики на чолі з Леніним вирішили створити новий, революційний Інтернаціонал. Ця робота розпочалася зразу після завершення Першої світової війни.

Велику підготовчу роботу із створення Інтернаціоналу провела РКП(б). 1918 р. у Петрограді було скликано нараду, на якій обговорювалися деякі організаційні питання, зокрема про принципи добору учасників — засновників Комінтерну. Важливо було врахувати, чи погоджується партія вести боротьбу зі своїм урядом за припинення війни, а також чи визнає вона радянську владу в Росії. 2 березня 1919 р. у Кремлі розпочала роботу міжнародна комуністична конференція. 4 березня вона конституювалася у перший (установчий) конгрес Комінтерну. На першому конгресі було представлено 52 делегати від 32 орга-

платицій (21 країна). Конгрес завершився 6 березня прийняттям "Маніфесту Комінтерну до пролетарів світу", свого роду програмної платформи, в якій зазначалася мета організації й створення Виконкому Комінтерну на чолі з Г. Зінов'євим. За життя Леніна відбулися Другий, Третій та Четвертий конгреси Комінтерну. На Другому конгресі було прийнято Статут і 21 умову вступу до Комінтерну. Серед умов, за яких можна було вступити до Комінтерну, — підтримка Радянської Росії, визнання необхідності соціалістичної революції і диктатури пролетаріату. Статут і 21 умова вступу до Комінтерну передбачали, що Комінтерн буде суворо централізованою організацією, тобто єдиною всесвітньою комуністичною партією, національні компартії називалися секціями. Про демократизм у роботі Комінтерну в цілому говорити не доводиться. Комінтерн фінансував діяльність зарубіжних компартій, їхні центральні органи, функціонерів тощо.

Стрижнем теоретичної діяльності Комінтерну, його стратегії й тактики була концепція світової пролетарської революції. Коли ж розрахунки на її швидку перемогу не виправдались, відбувся спад пролетарської боротьби. На III конгресі Комінтерну (червень—липень 1921 р.) тактику революційних закликів було замінено тактикою завоювання комуністами більшості робітничого класу, широких верств трудящих. Зрештою вона знайшла вираження у впровадженні спільної із соціал-демократією політики єдиного робітничого фронту. Остаточню цю тактику сформулював IV конгрес Комінтерну (листопад—грудень 1922 р.), який висунув гасла робітничого і робітничо-селянського уряду як альтернативу буржуазному уряду. Висхідними в діяльності такого уряду мали стати співпраця і взаємодія пролетарських і демократичних організацій.

На наступних конгресах Комінтерну було припущено надзвичайно серйозних помилок, що призвели до розколу робітничого руху. На V конгресі (червень—липень 1924 р.) Г. Зінов'єв і Й. Сталін заявили, що вступ капіталістичних країн у стадію стабілізації можна розцінювати як новий крок до загибелі цього ладу, тому пролетаріат повинен посилити революційні виступи. У зв'язку з цим на VI конгресі Комінтерну (липень—вересень 1928 р.) було висунуто вимогу зосередити головний удар проти буржуазії і соціал-демократії. Остання розглядалася Комінтерном як різновид фашизму. Соціал-демократія і фашизм — близнюки-браття, вважав Сталін. Ця формула відкинула соціал-демократичні

партії, за якими йшла переважна більшість європейського робітничого класу, у табір ворогів, з котрими треба вести непримиренну боротьбу. Помилкова позиція Комінтерну призвела до розколу в робітничому класі й сприяла приходу нацистів до влади у Німеччині.

Лише у 30-х роках відбуваються зміни в стратегії й тактиці Комінтерну. На VII конгресі (липень—серпень 1935 р.) було прийнято рішення про створення єдиного народного фронту в боротьбі з фашизмом. У колоніальних і залежних країнах необхідно було створити єдиний національний фронт. Велику роль у розробці і втіленні в життя цього курсу відіграв керівник західноєвропейського бюро Комінтерну Г. Димитров.

Отже, з початку 20-х років у робітничому русі існували дві впливові організації — Соціалістичний робітничий Інтернаціонал і Комінтерн. Обидві прагнули соціалізму, але перша — шляхом реформ, а друга — шляхом встановлення диктатури пролетаріату.

3. Стосунки компартій із соціал-демократією

Соціал-демократи — представники партії лівої орієнтації, виступали за еволюційний, поступовий розвиток суспільства, за реформи, збереження громадянського миру, здійснення демократичних перетворень як умову і засіб досягнення соціальної справедливості.

Комуністи — представники радикального напрямку в лівому русі. Їхня головна мета — здійснення пролетарської революції, в перспективі світової, встановлення диктатури пролетаріату, націоналізація всієї власності, побудова безкласового комуністичного суспільства.

Глибокий розрив, що утворився між ними більше 70 років тому, викликаний принциповими негараздами, значно послабив позиції міжнародного робітничого класу, завдав непоправного удару революційному й демократичному рухові в Європі. Протягом всього часу існування комуністів і соціал-демократів між ними точилася постійна боротьба за лідерство в міжнародному робітничому русі. Лідери Комінтерну Зінов'єв, Бухарін, Сталін розглядали соціал-демократію як свого головного ворога в революційному русі. Сталін сформулював дезорієнтуючі робітничий рух настанови. "Фашизм, — писав він, — є бойова організація буржуазії, що спирається на активну підтримку соціал-демократії. Соціал-демократія є об'єктивно помірною гілкою фашизму... Ці організації не заперечують, а доповнюють одна одну. Це не антиподи, а близнюки".

У 30-ті роки, за умов наступу реакції, фашизму і загрози війни, життя висунуло перед Комінтерном на перший план антифашистські, загальнодемократичні завдання, однак замість вироблення загальної платформи, припустимої для згуртування всіх прогресивних сил, їм був взятий курс на затвердження соціалізму шляхом соціалістичних революцій. Антифашистська стратегія ототожнювалася у той час з боротьбою за повалення капіталізму, що вносило розгубленість до рядів борців проти фашизму, послаблювало їхні позиції, породжувало недовіру до комуністів.

Водночас і міжнародна соціал-демократія, налякана діяльністю більшовиків у 20-ті роки, не виробила узгодженої позиції засудження фашизму і згуртування в боротьбі за демократію і прогрес. Якщо її лівий фланг тією або іншою мірою усвідомлював загрозу, що нависла над Європою, і готовий був разом з комуністами, усіма демократичними силами вслякко протистояти фашизму, то правий фланг відхиляв з порозга всі пропозиції комуністів про співробітництво. "Антифашистський союз з комуністами компрометує велику справу боротьби проти фашизму: це був би союз з антидемократами проти антидемократів," — заявляв Р. Фрейзер.

Практичні дії комуністів і соціал-демократів нанесли величезних втрат справі миру, демократії і єдності робітничого руху. В боротьбі за вплив на маси вони на перший план висували ідеологічні розбіжності, різне бачення революційного процесу. Внаслідок цього як комуністи, так і соціал-демократи значною мірою втратили вплив на хід подальшої боротьби у своїх країнах.

? Запитання і завдання

1. *Які цілі ставили перед собою комуністичні партії Європи після Першої світової війни?*
2. *На яких засадах було створено Комінтерн?*
3. *Схарактеризуйте принципи діяльності Комінтерну.*
4. *Яких помилок було припущено в роботі Комінтерну в 20-х роках?*
5. *Складіть таблицю принципів розбіжностей між комуністами та соціал-демократами в політичній та економічній сферах.*
6. *Чому, з вашої точки зору, не відбулося створення антифашистського фронту в Європі?*

Документи і матеріали

1. Умови приймання до Комуністичного Інтернаціоналу (витяг) 30 червня 1920 року

"...Кожна організація, що має бажання належати до Комуністичного Інтернаціоналу, зобов'язана планомерно й систематично усувати з будь-яких відповідальних постів у робітничому русі... "реформістів і прибічників "центру" й ставити замість них надійних комуністів, незважаючи на те, що інколи доведеться спочатку замінювати "досвідчених" діячів на рядових робітників.

Кожна партія, що бажає належати до Третього Інтернаціоналу, зобов'язана викривати не тільки відвертий соціал-патріотизм, але й фальш, і лицемірство соціал-пацифізму: систематично доводити робітникам, що без революційного повалення капіталізму жодні міжнародні третейські суди, жодні договори про зменшення озброєнь, жодна "демократична" реорганізація Ліги Націй не врятують людство від нових імперіалістичних війн.

Партії, що бажають належати до Комуністичного Інтернаціоналу, зобов'язані визнати необхідність повного й абсолютного розриву з реформізмом і політикою "центру" і пропагувати цей розрив у найширших колах членів партії. Без цього неможлива послідовна комуністична політика.

Комуністичний Інтернаціонал безумовно й ультимативно вимагає здійснення цього розриву в найкоротший строк".

? Запитання до документа

1. Чим, на ваш погляд, пояснюється таке ставлення комуністів до соціал-демократів?
2. Назвіть наслідки їхнього розриву для революційного і демократичного руху в Європі.
3. Як ви ставитесь до діяльності Комінтерну?

2. 3 резолюції за доповіддю т. Єркош, прийнятою Сьомим конгресом Комінтерну (витяг) 20 серпня 1935 року

"...Вирішальне значення в боротьбі проти війни і фашистських паліїв в усіх країнах має встановлення спільного фронту із соціал-демократичними й реформістськими організаціями (партійними, профспілковими, кооперативними, спортивни-

ми і культурно-просвітницькими), а також з масовими національно-визвольними, релігійно-демократичними, пацифістськими організаціями та їхніми прихильниками.

Утворення спільного фронту із соціал-демократичними й реформістськими організаціями для боротьби за мир вимагає ретельної ідеологічної боротьби проти реакційних елементів у лавах соціал-демократії, що перед лицем безпосередньої військової небезпеки йдуть на ще більш тісну співпрацю з буржуазією для захисту буржуазної вітчизни...

Залучення пацифістських організацій та їхніх прихильників до лав єдиного фронту боротьби за мир набуває великого значення в справі мобілізації проти дрібнобуржуазних мас прогресивної інтелігенції, жінок і молоді ".

? Запитання до документа

1. Що змусило VII конгрес Комінтерну прийняти рішення про співробітництво комуністів із соціал-демократами?

Запам'ятайте дати:

- березень 1919 р. — Установчий конгрес Третього Комуністичного Інтернаціоналу.
- липень-серпень 1919 р. — створено Амстердамський Інтернаціонал профспілок.
- 1920 р. — Міжнародна конференція християнських профспілок.
- липень 1921 р. — створено Червоний Інтернаціонал профспілок (Профінтерн).
- травень 1923 р. — об'єднання Другого й "Двохполовинного" Інтернаціоналів та утворення Робітничого Соціалістичного Інтернаціоналу.

ФАШИЗМ І НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМ (НАЦІЗМ)

1. Походження, ідейні засади й соціальна база італійського фашизму та німецького нацизму

Фашизм — це феномен ХХ сторіччя, що виникає в Європі між світовими війнами, являючись відбитком гострої соціальної й політичної кризи капіталістичного суспільства. Він уособлює особливу кризову модель переходу від монополістичного (іноді домонополістичного) капіталізму до стадії державно-монополістичного капіталізму. Ця форма влади інколи використовується тоді, коли звична, традиційна для капіталістичних держав система управління силою обставин (підсумки Першої світової війни, революційне піднесення або економічна криза, громадянська війна та ін.) виявляється неспроможною.

Аналіз ситуацій, які склалися в країнах Західної, Центральної, Східної Європи повоєнних десятиліть, дає змогу виділити три основних причини, що створюють умови для зародження і розвитку фашизму.

Перша з них — різка ламка сталої соціальної моделі суспільства. Швидкі й радикальні зміни соціальних структур підривають підвалини традиційного засобу життя (у період революційної кризи, переходу від монархії до буржуазно-демократичної республіки тощо); змінюють становище і вплив масових громадських груп (дворян, монархічно налаштованої буржуазії та ін.), не забезпечуючи їхньої вчасної адаптації до умов, що змінили існування, ніби протиставляють ці групи суспільству. Внаслідок виникає своєрідний вакуум, що за відповідних умов заповнюється фашистським змістом.

Друга причина — криза існуючих політичних систем. У міжвоєнні роки основу цих систем в Європі становили парламентсько-демократичні інститути. У цей період в суспільстві зростають, а в ряді випадків домінують антипарламентські, антидемократичні настрої. Складна економічна й політична обстановка сприяла тому, що діючі інститути дедалі більше наражалися на критику і звинувачення у неефективності, неспроможності вживати швидких та енергійних заходів для подолання негативних явищ, у потуранні корупції. Причому інколи багато таких звинувачень були справді обґрунтованими. Як і у випадку із соціальними структурами, незадоволення має політичною

системою зрештою не означало неминучості заміни парламентсько-демократичних інститутів на авторитарно-тогальгарні, як того вимагали фашисти. Проте сама криза політичної системи створювала сприятливі умови для фашистської активності. Без кризи парламентських політичних інститутів фашизм не прийшов би до влади ані в Німеччині, ані в Італії, ані в Іспанії, ані в інших європейських державах. У свою чергу, фашизм у США, Великій Британії й Франції розбився у 30-ті роки саме об відносну міцність і гнучкість політичної системи, що діяла тут.

Третя причина — криза масової свідомості на побутовому та ідеологічному рівнях. Проявом такої кризи слід вважати розмивання колишньої системи цінностей, втрату сформованих цільових настанов, зникнення цілісного бачення світу, віри у суспільний устрій, що склався, в традиційні політичні партії й звичних лідерів. У таких випадках масову свідомість можна порівняти з "губкою", що жадібно всмоктує все те, що з'являється на поверхні, в тому числі й ідеї фашизму. Справа у тому, що масова свідомість за своєю сутністю не пристосована до сприймання складної й суперечливої сукупності причин, які спричиняють кризовий розвиток суспільства, всього переплетення причинно-слідчих зв'язків. За умов кризової ситуації (1917-1923 рр., 1929-1933 рр. або громадянської війни, як в Іспанії), особливо, якщо це пов'язано з помітним погіршенням умов життя значних груп населення, найбільш типовим для суспільної свідомості стає почуття нетерпіння, прагнення негайно отримати бажані результати або, принаймні, обіцянку таких результатів. Звідси й особлива сприйнятливість мас до спрощених пояснень перебігу подій, до гранично чітких орієнтацій руху вперед, до простих і зрозумілих кожному засобів вирішення проблем, що назріли ("всесвітня змова капіталістів", "теорія світової революції" або "в усьому винні євреї", тобто пошук зовнішнього або внутрішнього ворога тощо). Можна сказати, що на певному рівні кризового розвитку масова свідомість з особливою перевагою сприймає рецептуру, яку пропонують фашизм та його ідеологи.

Узагальнення досвіду, накопиченого в минулому, дає змогу виявити основні соціально-політичні корені фашизму — консерватизм, расизм, антисемітизм, націоналізм, антикомунізм.

Консерватизм. Говорячи про прихід фашизму, важливо з самого початку констатувати генетичний зв'язок фашизму і консерватизму. Це легко простежити на прикладі цінностей, що лежать в основі обох течій. До них належать:

- спадковість, яка сприймається як вірність традиціям,
- стабільність як головна умова нормальної життєвості діяльності суспільства;
- орієнтація на державний авторитет;
- негативна оцінка природи людини, зневіра у можливості гармонії людського товариства, проголошення щастя для всіх ілюзією та ін.

Фашисти практично повністю сприймають усі ці ціннісні настанови, надаючи їм більш жорсткої форми й тенденційно спрямованого характеру. Спадковість виступає в їхньому тлумаченні як некритичне звеличування історичного минулого; стабільність — як категоричне заперечення позитивного характеру досягнень людського розуму, цивілізації і культури; орієнтація на державний авторитет — як необхідність тотального підпорядкування особистості державним структурам; віра у гармонійність людського товариства — як неминучість суворої ієрархії, підпорядкування слабких сильним. Було б помилкою змішувати поняття "консерватизм" і "фашизм", тому що відмінність між ними існує в сфері тактичного й практично-політичного порядку. Консерватори прагнуть добитися реалізації своїх ціннісних настанов у межах існуючих інститутів. Фашисти, навпаки, відкидають цей шлях, проголошуючи необхідність ліквідації парламентсько-демократичних порядків, що склалися. Доти, доки парламентські політичні інститути залишаються міцними й ефективними, різниця між консерватизмом і фашизмом досить ясна. Однак за умов кризової ситуації, коли парламентсько-демократичні структури починають припускатися помилок, різниця між ними зменшується через зростаючий вплив частини консервативних сил на праворадикалістські профашистські позиції. Аналогічну роль відіграє й поглиблення духовної (ідеологічної та ін.) кризи суспільства. Втрата довіри до демократичних цінностей, "війна ідеологій" створюють умови для зрушення у правому спектрі суспільно-політичної структури вбік фашистської системи поглядів.

Расизм є наріжним каменем у фундаменті фашизму як перевернутий соціально-політичний бачення світу. Ми пропонуємо тут кілька основних суджень про раси, що укоренилися ще з середини XIX ст. у Західній Європі й пізніше, вже до XX ст. практично без змін були сприйняті (запозичені) фашистами.

1. Спадкові ознаки передаються наступній генерації кров'ю (генетичну теорію ще не було створено).

2. Спадкоємність визначає не лише зовнішні ознаки (колір шкіри, очей, волосся, форму черепа, риси обличчя тощо), але також внутрішні якості людини, її характер і хист (наприклад, естетичні нахили, творчий хист, працьовитість або лінощі, віроломність і боягузтво тощо). Раса, до якої належить індивідуум, визначає особистість. По суті, людину формує її кров.

3. Нерівність людей виявляється як у зовнішніх, так і у внутрішніх властивостях і якостях. Існують раси, що увібрали в себе всі позитивні, вищі ознаки. Є нижчі раси, в яких немає ані достатньої творчої енергії, ані інших рис, притаманних вищим і потрібних для розвитку науки, мистецтва, прогресу. Ці раси стають загрозою для людства, джерелом його виродження.

4. Спадкові расові ознаки не підлягають жодним змінам — ані під впливом навколишнього середовища, ані шляхом змішення рас.

5. Демократія заснована на постулаті, що всі люди рівні. Звідси походить рівність їхніх прав. Навпаки, расова теорія заперечує рівність рас. Відповідно відкидається принцип рівних прав, а отже, і сам демократичний принцип. Якщо існують вищі раси, то буде правомірно, якщо вони стануть керувати світом і підкоряти собі нижчі раси.

6. Різні раси не рівні між собою. Немає рівності й всередині "вищої раси". Деякі індивідууми володіють спроможністю акумулювати расові ознаки, що робить їх лідерами і наділяє творчою енергією на відміну від маси, що цими ознаками не володіє. Серед них виокремлюється вождь — вища верховна особистість. Він висувається не людьми, а сукупністю закладених у ньому природою кращих ознак своєї раси, тобто такий лідер будує свою владу не за демократичним принципом, а силою расових ознак, якими він наділений від природи.

Саме тому лідер повинен вибирати послідовників, а не навпаки. Расова теорія в нацистському варіанті дивиться на всю історію людства як на непримиренну боротьбу між расами. Для того щоб зробити цю історію гранично чіткою, до неї введено категорію "одвічного ворога", "суперсили" антираси з євреїв, роблячи ставку на антисемітизм. Вибір як "суперсили" євреїв був не випадковим. Запроваджуваний з часів середньовіччя побутовий антисемітизм отримав новий поштовх внаслідок Листопадової революції 1918-1919 рр., коли євреї дістали в Німеччині громадянську рівноправність. Консервативна частина населення

клала основи повоєнних міжнародних відносин. Її створення забезпечило вихід з війни, дало змогу зменшити повоєнну напруженість та закласти основу для відносно стабільних міжнародних відносин у 20-ті роки. Рішення Паризької та Вашингтонської конференцій містили принципово нові положення в міждержавних відносинах — визнання права на самовизначення народів та відмову від війни як засобу вирішення конфліктів. Важливою подією стало створення Ліги Націй — першої міжнародної організації для координації відносин між державами. Було прийнято позитивні рішення про Китай, що дозволили зберегти цілісність цієї країни. Деякі європейські країни отримали незалежність і суверенітет.

Разом з тим Версальсько-Вашингтонська система повоєнних відносин виявилася нестійкою та суперечливою.

? Запитання і завдання

1. З'ясуйте, які протиріччя сформувалися на Тихому океані та на Далекому Сході між США, Великою Британією та Японією.
2. Які завдання прагнули вирішити США на Вашингтонській конференції?
3. Дайте оцінку угодам, підписаним на конференції.
4. Яка угода проголошувала суверенітет Китаю:
 - чотирьох?
 - п'яти?
 - дев'яти держав?
5. Зробіть аналіз наслідків Вашингтонської конференції.

Документи і матеріали

1. **Трактат між Сполученими Штатами Америки, Британською імперією, Францією, Італією та Японією по обмеженню морських озброєнь (витяг)**
Вашингтон, 6 лютого 1922 р.

"Стаття 1. Держави, що домовляються, погоджуються обмежити свої озброєння на морі відповідно до обумовленого в цьому трактаті...

Стаття 4. Загальний тоннаж лінійних суден як такий, що може підлягати заміні, не повинен перевищувати для Сполучених Штатів — 525 000 тонн, для Британської імперії — 525 000 тонн, для Франції — 175 000 тонн, для Італії — 175 000 тонн, для Японії — 315 000.

Стаття 5. Жодна з держав, що домовляються, не буде намагатися придбати, або збудувати, або доручати будувати й дозволяти у межах своєї території будівлю лінійних суден, що становлять більше ніж 35000 тонн водотоннажності.

Стаття 6. Жодне лінійне судно будь-якої з держав, що домовляються, не буде озброєне гарматами калібру більшого ніж 16 дюймів (406 міліметрів)...

Стаття 12. За винятком лінійних суден, жоден військовий корабель держав, що домовляються, не буде мати гармат калібру більшого ніж 8 дюймів (203 міліметри)".

? Запитання до документа

- 1. На що скерована угода "п'яти держав"?*
- 2. Інтереси якої держави враховувалися при складанні угоди? Свою відповідь обгрунтуйте.*

2. Вашингтонська угода щодо Китаю (витяг) 6 лютого 1922 р.

"Стаття 1. Інші, окрім Китаю, держави, що домовляються, згодні:

1) Поважати суверенітет, незалежність та територіальну й адміністративну недоторканість Китаю...

Стаття 3. З метою більш дієвого застосування принципу "відчинених дверей", тобто рівності можливостей, що відкриваються у Китаї для торгівлі й промисловості всіх націй, інші, крім Китаю, держави, що домовляються, згодилися в тому, що вони не будуть шукати, а також не будуть підтримувати своїх громадян у пошуках:

а) угод, що могли б сприяти встановленню на їхню користь будь-якої зверхності у правах щодо торговельного або економічного розвитку в будь-якому певному районі Китаю;

б) таких монополій або переваг, що могли б позбавити громадян будь-якої іншої держави права займатися у Китаї законною торгівлею або промислом або можливості брати участь спільно з китайським урядом або з будь-якою місцевою владою у суспільних підприємствах усякого роду або підприємствах, що за своїми завданнями, діяльністю або географічним становищем були б розраховані на паралізування практичної можливості застосування принципу рівних можливостей.

Встановлено, що постанови, які передують цій статті, не повинні розумітися в значенні заборони придбання влас-

ності або прав, що необхідні для ведення особливого роду комерційного, промислового або фінансового підприємництва або для заохочення досліджень та розробок.

Китай зобов'язується керуватися принципами, що встановлені у викладених вище постановках цієї статті, при розгляді заявок на економічні права і переваги з боку урядів або громадян усіх іноземних держав, незалежно від того, є вони учасниками нинішнього трактату чи ні".

? Запитання до документа

1. Якими були позиції держав, що домовлялися, щодо Китаю?
2. Яке значення мала угода для Китаю?

Запам'ятайте дати:

- 12 листопада 1921 р. —
- 6 лютого 1922 р. — Вашингтонська конференція.
- 13 грудня 1921 р. — угода "чотирьох держав".
- 6 лютого 1922 р. — угода "п'яти держав".
- 6 лютого 1922 р. — угода "дев'яти держав".

СПРОБИ ПЕРЕГЛЯДУ ПОВОЄННИХ ДОГОВОРІВ У 20-х РОКАХ

1. Невдоволеність переможених країн повоєнним розподілом територій і сфер впливу

Деякі держави (Німеччина, Японія, Італія, Чехословаччина, Югославія, Румунія та ін.) були поставлені у такі умови, що змушені були боротися проти цієї системи. Країни Антанти уклали мирні угоди і висунули жорсткі вимоги вже фактично іншим державам, які повалили режими, винні у розв'язуванні світової бойні (Німеччина, Австрія та ін.). А новим, молодим демократіям дописувалася провина їхніх тоталітарно-монархічних попередників. Умови миру виявилися кабальними, не зовсім справедливими, тим більше, що ці країни не капітулювали перед державами Антанти. На час закінчення війни на території Німеччини не було жодного ворожого солдата. Розміри репарацій перевищували можливості переможених країн. Вони зазнали глибокого національного приниження, що створювало сприятливий ґрунт для агресивного націоналізму та реваншизму.

Кордони в Європі було визначено довільно, з урахуванням інтересів Антанти, принципи самовизначення народів було грубо знехтувано. Внаслідок такого перерозподілу кордонів виникли райони з компактним проживанням національних меншин — угорців у Румунії (Трансільванії), Словаччині, Югославії; німців у Польщі та Чехословаччині; австрійців у Італії; українців та білорусів у Польщі, — що опинилися у тих державах часто-густо всупереч своїй волі, історичним та етнічним традиціям. Важко було очікувати на підтримку Версальсько-Вашингтонської системи з боку цих країн та народів.

Осібню поставало питання про Радянську Росію. Її представників не було запрошено ані до Парижа, ані до Вашингтона. Між тим, більшовики отримали перемогу і як найбільша держава у світі примусили рахуватися з Росією, а потім і з СРСР усі держави. Прибічники світової революції, російські комуністи дуже негативно поставилися до нової системи міжнародних відносин. На боротьбу проти "нових порядків" у світі постали також народи колишніх колоній Німеччини, Туреччини, британські та французькі колонії, території, що перебували під контролем США.

Економічні наслідки повоєнних угод багато в чому зруйнували стару систему господарських зв'язків, розпоча-

сприйняла цей процес з відвертим незадоволенням, побоюючись посилення як економічної, так і політичної активності єврейської меншини.

Та обставина, що євреї живуть у різних країнах, допомогла сконструювати ознаку всесвітньої єврейської змови, спрямованої нібито проти Німеччини й німців, а в перспективі проти цивілізації взагалі. В інтересах встановлення своєї влади в Німеччині та в світовому масштабі діють і міжнародна фінансова олігархія, й усі ліві партії, — як соціал-демократи, так і комуністи, включаючи й буржуазно-ліберальні партії, керівництво яких "просякнуте єврейським духом"

За допомогою цієї конструкції неважко знайти пояснення будь-якому явищу, будь-якому процесу. Все негативне, що відбувається у світі й країні (Перша світова війна, революція, економічна криза, інфляція, зростання цін, звільнення тощо), приписувалося інтригам євреїв. Відповідно будь-які можливі позитивні дії безпосередньо пов'язувалися з акціями проти них. Злочинним і нелюдям було "остаточне вирішення" єврейського питання. Зрештою нацисти знищили більше 6 млн євреїв з 10 млн, що проживали на Європейському континенті.

Важливою складовою частиною ідеологічної платформи фашизму є *націоналізм*. Ще задовго до приходу НСДАП до влади в Німеччині існували проповідники течії "фелькіше" (від слова — народ), що висували тезу про "зверхність" германської культури, "германського духу" або германської нації над "відсталою" ліберальною цивілізацією інших західноєвропейських народів. Спираючись на безліч ідейних попередників (Фіхте, Гегель, Юнг, Ніцше, Шпенглер та ін.), нацисти трактували поняття "нація — народ" як окрему расову культурно-біологічну та ірраціонально-містичну спільність, що завжди перебуває у ворожих, антагоністичних відносинах з іншими подібними спільностями. Звідси і прийняття на озброєння німецьким фашизмом основних положень з традиційного пангерманського шовінізму XIX ст.:

— панівне становище Німеччини у континентальній Європі;

— возз'єднання всіх народів, що розмовляють німецькою мовою, в межах германського "рейху";

— розширення німецьких колоніальних володінь — практично без якихось змін.

Наріжним каменем ідеологічного фундаменту фашизму безумовно був антикомунізм. Саме антикомунізм дозволив фашистській ідеології прибрати подобу цілісності.

Наприклад, саме антикомунізм НСДАП відкривав шлях для співробітництва з традиційними консервативними правими силами в політичному житті Німеччини. Патологічний звірячий антикомунізм нацистів відводив для представників цих кіл на задній план ту обставину, що за деякими важливими питаннями — майбутня форма правління, ставлення до соціальної демагогії тощо — їхні погляди істотно відрізнялися від поглядів фашистів.

За усією несумісністю ідей, взятих на озброєння фашизмом (аристократизм і народність, націоналізм та ідея наднаціональної спільності фашистів, антикомунізм, теорія творчого арійського капіталу тощо), головним принципом відбору завжди залишався антикомунізм. Ще 1922 р. Адольф Гітлер у таємному меморандумі до осіб, що субсидують партію, стисло й відверто сформулював її мету — "знищити і викорчувати марксистський світогляд". Згодом саме на основі антикомунізму створювалася вся система дійсного багажу фашизму.

Поняття "фашизм". У світовій історичній літературі існує кілька основних варіантів тлумачення цього терміна. Виділимо основні з них.

1. Згідно з матеріалами Сьомого конгресу Комінтерну — "фашизм є відкрита терористична диктатура найбільш реакційних, найбільш шовіністичних і найбільш імперіалістичних елементів фінансового капіталу".

2. Відповідно до другого варіанту саме поняття "фашизм" включається до більш широкого терміна "тоталітаризм". Фашизм як варіант тоталітаризму — це стала в умовах буржуазного суспільства форма репресивно-терористичної диктатури, за якої громадянське суспільство поглинається державою, держава контролюється партією, партія — адміністративною елітою, а еліта — вождем.

3. Дуже містке й образне визначення фашизму дав знаменитий англійський письменник-фантаст Джордж Оруелл у есе "Пам'яті Каталонії", визначивши фашизм як систему державного садизму. "Якщо ви бажаєте уявити собі образ майбутньої фашистської держави, уявіть собі чобіт, що завжди топче людину".

2. Порівняння італійського фашизму та німецького нацизму

Італія:

а) фашизм виникає як наслідок підсумків Першої світової війни і періоду "червоного дворіччя" (1919-1920 рр.);

- б) соціальна опора — фронтовики, декласовані елементи, націоналістично спрямована частина інтелігенції;
 - в) фашизм в Італії підтримували католицька церква й монархічні інститути, а також армія;
 - г) опора на нелегальні засоби досягнення влади
- "Похід на Рим" 20 жовтня 1922 р.

Німеччина:

- а) нацизм виникає як наслідок підсумків Першої світової війни і періоду Листопадової революції (1918-1919 рр.);
- б) соціальна опора — робітничий клас, фронтовики, безробітні, а згодом й електорат традиційних буржуазних партій;
- в) складна, майже всеохоплююча система НСДАП плюс співчуваючі допоміжні організації;
- г) поєднання легальних і нелегальних засобів захоплення-отримання влади і як наслідок цього — легальний конституційний прихід до неї;
- д) антиклерикалізм лідерів НСДАП.

? Запитання і завдання

1. Спробуйте обгрунтувати неминучість зародження і розвитку фашизму в країнах Західної, Центральної, Східної Європи.
2. Чому фашизм не укріпився в США, Великій Британії, Франції?
3. Дайте загальну характеристику соціально-політичним кореням фашизму.
4. У чому суть расової теорії фашизму?
5. Історична література по-різному оцінює поняття фашизм. Висловіть свою думку з даної проблеми.
6. Як ви вважаєте, фашизм і комунізм — це схожі чи протилежні поняття? Свою думку обгрунтуйте конкретними фактами.
7. Назвіть відмітні особливості виникнення фашизму в Італії, нацизму в Німеччині.

Документи і матеріали

1. З праці Г. Гегеля "Філософія історії"

"Треба розрізняти німецькі народи, що залишилися на своїх колишніх місцях, і ті, що оселилися в Римській імперії і змішалися з націями, що були підкорені... Доля цих народів

були різною, але їхня загальна мета полягає в тому, щоби наолодити територією і сформуватися у державу... Власно Німеччина залишилася вільною від будь-якого змішення... Скандинави також залишились на своїй батьківщині вільними від усяких домішок, але частина їх вирушила до Росії й напувала там російську державу... Німецькі народи спроможні бути носіями більш високого принципу духу... У Східній Європі ми знайдемо величезну слов'янську націю, що мешкає на заході вздовж Ельби до Дунаю... Однак уся ця маса виключається з нашого огляду, тому що вона досі не виступала як самостійний момент в ряді виявлень розуму в світі..."

? Запитання до документа

1 Як Гегель пояснює "чистоту германської нації"?

2. Гітлер про євреїв

"Як у будь-якому гнійникові знайдеш хробака або личинку його, так у будь-якій брудній історії неодмінно наштовхнешся на єврейчика... Єврейське вчення марксизму заперечує аристократичний принцип народження і на місце споконвічної переваги сили індивідуальності ставить чисельність маси та її мертво вагу. Марксизм заперечує в людині цінність особистості, він заперечує значення народності і раси й піднімає таким чином у людства передумови його існування і його культури. Якби марксизм став основою всього світу, це означало б кінець всякої системи, яку досі уявляв собі розум людський. Для жителів нашої планети це означало б кінець існуванню. Якби єврею за допомогою його марксистського символу віри вдалося отримати перемогу над народами світу, його корона стала б вінцем на могилі всього людства. Тоді наша планета, як було з нею мільйони років тому, носилася б в ефірі знову безлюдна і порожня. Вічна природа жорстоко помститься за порушення її законів. Нині я певен, що дію цілком у дусі творця всемогутнього, борючись за знищення єврейства, я борюсь за справу божю".

? Запитання до документа

1. Чому Гітлер боровся за знищення єврейства?

ТЕМА IV

ІНДУСТРІАЛЬНІ КРАЇНИ ЄВРОПИ ТА АМЕРИКИ

СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ

1. Зміна статусу США у світі після Першої світової війни

Перша світова війна надала потужного поштовху економічному розвитку США й посилила їхній політичний вплив у світі. У США не було такої масової руйнації виробництва, якої зазнавала впродовж чотирьох років Європа. Країна вступила у війну в квітні 1917 р. на боці Антанти, а її армія взяла участь у військових діях тільки з літа 1918 р. Тому людські втрати збройних сил США були порівняно невеликі: приблизно 50 тис. вбитих й близько 250 тис. поранених.

США максимально використали ситуацію, що склалася, для подальшого збагачення. Вони виступили у ролі головного постачальника військових матеріалів, харчів і сировини країнам, що воювали. Загальний чистий прибуток усіх американських монополій впродовж 1914-1919 рр. склав 33,6 млрд доларів. Гігантські кошти, що були в розпорядженні корпорацій, забезпечили нові великі капіталовкладення в американську економіку, питома вага США в світовому промисловому виробництві значно збільшилася. На початку 20-х років Сполучені Штати забезпечували майже половину світового видобутку кам'яного вугілля, близько 3/5 світового виробництва чавуну та сталі, 2/3 світового видобутку нафти, 85% світового виробництва автомобілів. Та найбільше змінився фінансовий статус США у світі. З боржника європейських країн вони перетворилися на найбільшого кредитора. Загальний розмір позик європейським країнам досяг на початку 20-х років 11,1 млрд доларів, 7 млрд доларів склали приватні інвестиції американських підприємців і банкірів. Нью-Йорк став індустріально-фінансовим центром світу.

Війна надала США можливість розширення виробництва, в країні скоротилося безробіття й зросла заробітна плата. Середньорічний заробіток американського робітника 1920 р. склав 1407 доларів, збільшившись порівняно з довоєнним рівнем майже вдвічі. Щоправда, помітно зросла вартість життя, підвищилися ціни. За даними міністер-

ства праці, прожитковий мінімум родини з 5 чоловік коли-
вся від 2 до 2,5 тис. доларів на місяць.

Економічне піднесення, спричинене потребами війни, ще більше прискорило процес концентрації виробництва та капіталу у США. 1919 р. на великих підприємствах працювало 57% американських робітників. Внаслідок бурхливого економічного розвитку воєнних років США вступили у нову фазу своєї індустріальної еволюції. На початок 20-х років вони перетворилися на високорозвинену індустріальну державу. З 105,7 млн американських громадян (перепис 1920 р.) мешканці міст становили 54,2 млн і вперше перевищили чисельність сільських жителів.

Величезну роль у зміцненні могутності країни відіграла еміграція до США. У 1900-1920 рр. до країни прибуло 14 млн. чоловік з Європи, головним чином з Польщі, Росії, Австрії, Італії, Ірландії, Великої Британії, Німеччини. Рятуючись від політичних катаклізмів, переслідувань, безпросвітних злиднів, відсутності перспективи, на американській землі люди досить швидко знаходили застосування своїм силам і ставали активними громадянами суспільства, посилюючи потенціал нової батьківщини.

Різке зростання частки США в міжнародній економіці створило умови для їхнього активного вторгнення у сфери світової політики. Уряд демократів на чолі з президентом В. Вільсоном взяв курс на завоювання світового лідерства.

Вільсон Томас Вудро (1856-1924 рр.) — державний діяч, президент США. Народився в родині пресвітеріанського пастора. Закінчив Принстонський університет (1879 р.). У 1890-1902 рр. — професор права, в 1902-1910 рр. — ректор Принстонського університету, в 1910-1912 рр. — губернатор штату Нью-Джерсі, в 1912-1921 рр. — президент США від Демократичної партії. Здобув славу прогресивного реформатора, був ініціатором серії законів соціального спрямування. Після війни активний поборник світової гегемонії США. Після закінчення терміну президентства (1921 р.) Вільсон залишив політичну діяльність.

Програму рішучої активізації зовнішньополітичної діяльності США було викладено в "14 пунктах" Вільсона, з якими він виступив у посланні до Конгресу 8 січня 1918 р. Висуваючи цю програму повоєнного облаштування світу, правлячі кола США прагнули укласти вигідні для них дого-

вори про переділ світу. Вони домагалися міжнародного визнання принципів "відчинених дверей" і "рівних можливостей" з метою послаблення позицій європейських держав та посилення американського впливу в країнах Азії, Африки та Латинської Америки. Однак результати Паризької мирної конференції 1919-1920 рр. виявилися несприятливими для адміністрації Вільсона. Велика Британія та Франція зберегли за собою провідні ролі в світовій політиці, особливо в європейських справах. Дипломатична поразка Вільсона на Паризькій конференції посилила опозицію й республіканців під прапором ізоляціонізму, і демократів під гаслом невтручання до європейських справ. Зрештою Версальський договір не був ратифікований Конгресом, США відмовилися від участі в Лізі Націй. Перебування демократів при владі на чолі з В. Вільсоном йшло до кінця. Серйозна хвороба, що вразила Вільсона восени 1919 р. після повернення з Паризької конференції, ще більш послабила можливості реформаторських сил.

2. Період "проспериті" (процвітання) за президентів-республіканців В. Гардінга та К. Куліджа

20-ті роки були для Сполучених Штатів роками процвітання (англ. — *prosperity*). У 1929 р. обсяг продукції промислового виробництва перевищив рівень кризового 1921 р. на 78%. На кінець 20-х років США виробляли стільки ж промислової продукції, скільки весь інший світ. Надзвичайно швидкі темпи економічного зростання США пояснювалися політичною стабільністю, фінансовою міцністю, величезними резервами внутрішнього ринку, протекціоністською політикою держави. Відбувалося докорінне оновлення основного капіталу, зводилися нові фабрики та заводи. Промислове зростання супроводжувалося колосальним спекулятивним зростанням вартості акцій. За 1924-1929 рр. акції, що котувалися на Нью-Йоркській біржі, збільшилися в ціні з 27 млрд до 90 млрд доларів, тобто більш ніж утричі. Мільйони американців в надії збагатитися обертали свої заощадження на цінні папери.

Особливо стрімко розвивалися нові галузі промисловості, які обладнувалися за останнім словом науки та техніки. Найбільш яскравим прикладом є бурхливе зростання автомобільної промисловості. Якщо 1914 р. у країні було випущено 569 тис. автомобілів, то 1929 р. — вже 5358 тис. або 5/6 світового виробництва.

Наслідком промислового буму було нове збільшення національного доходу США. За 1923-1929 рр. він зріс з

14,3 млрд до 86,8 млрд доларів, тобто на 17%, проте розподілявся нерівномірно. У 1929 р. на великих підприємств, що становили всього 1% населення США, припадало 14,5% національного доходу країни. Однак збільшення прибутків і широке розповсюдження системи продажу у кредит створювали для робітників, службовців, дрібних власників досить великі можливості для придбання, інколи за готівку, а частіше у кредит, автомобілів, радіоприймачів, холодильників, пылесосів, пральних машин та іншої побутової техніки. Кожен п'ятий американець, приміром, мав свій автомобіль.

Проте не всі галузі економіки переживали промислове піднесення. Сільське господарство зазнавало кризи перевиробництва, ціни на аграрну продукцію знижувались. Протягом другої половини 20-х років валовий прибуток американських фермерів тримався на рівні 13-14 млрд доларів, тоді як 1919 р., на початку тривалої аграрної кризи, він становив 17,9 млрд. Фермерські господарства ставали хронічно збитковими. Тільки протягом 1925-1929 рр. було примусово продано з молотка за несплату боргів і податків 547 ферм (8,7% загальної кількості).

Загалом завдяки високим темпам розвитку економіки, політичній стабільності, сприятливим умовам для підприємства США досягли панівного становища в загальносвітовому виробництві, якого ще не знала жодна держава.

На виборах 1920 р. до влади прийшли республіканці. Їхній кандидат у президенти Уоррен Гардінг зібрав 16143 тис. голосів і забезпечив собі 404 голоси виборців. Республіканці завоювали надійну більшість й в обох палатах Конгресу (парламенту США). Уряд Гардінга з самого початку рішуче висловився проти політики державного регулювання, президент закликав до істотного скорочення державних витрат. Серйозною реформою в політичній сфері було надання виборчих прав жінкам відповідно до XIX поправки до Конституції США, що набрала чинності в 1920 р.

У країні почали переважати консервативні настрої. Найбільш яскравий приклад того — введення в країні "сухого закону". XVIII поправка до Конституції (1920 р.) заборонила виготовлення і продаж алкогольних напоїв на території США. "Сухий закон" призвів у 20-ті роки до зростання організованої злочинності, створення цілої системи нелегального розповсюдження спиртних напоїв. 1933 р. цю поправку було анульовано.

Незважаючи на послаблення економічних функцій держави, підприємці отримали багато можливостей для одержання урядових субсидій. Заради отримання прибутків вони не спинялися перед порушенням закону.

Корупція та махінації деяких членів уряду, що були близькі до Гардінга, почали компрометувати самого президента. Несподівана смерть Гардінга у 1923 р. позбавила його ганьби подальшого викриття.

Згідно з Конституцією США президентський пост зайняв віце-президент Кальвін Кулідж. "Справа Америки — бізнес", — так визначив новий президент головний керівний курс своєї політики. Новий глава Білого дому не менш категорично, ніж його попередник, відкидав концепцію державного регулювання соціально-економічних стосунків. К. Кулідж рішуче висловився на захист "принципу індивідуальної відповідальності" кожного американця за наслідки своїх дій. "Нормальні люди піклуються про себе самі", — говорив він при вступі на посаду президента.

3. "Велика депресія"

Короткий період відносної економічної стабільності та добробуту змінився 1929 р. кризою, що за глибиною та масштабами не мала аналогів не тільки в історії США, а й в усьому світі. Криза охопила увесь західний світ, всі розвинені країни, тривала 4 роки, але особливо сильно вона вразила економіку США, після чого набула глобального характеру.

В основі кризи — неписані закони ринкової економіки, яка розвивається циклічно. Піднесення змінюються спадами, кризами, кризи — похваленням, знову — піднесенням і так далі. Кризу можна зробити менш болісною, але виключити її можна, лише знищивши саме ринкове господарство.

У чому ж полягали причини особливої глибини та тривалості кризи?

Значною мірою тяжкість кризи пояснювалася підсумками світової війни та діями держав-переможниць. Господарські зв'язки, що існували сторіччями, було порушено. Війна перетворила США на світового кредитора. Вся світова економіка почала залежати від добробуту американської економіки, але саме вона й виявилася ненадійною. Американська промисловість, що зростала у 20-ті роки немов на дріжджах, перейшла на технології масового виробництва, ґрунтовані на використанні конвеєрних засобів, але спо-

живання, проте, не стало масовим. Зарплата ледь зросла, а прибутки корпорацій потроїлися. Багаті стали ще багатшими, але вони не замінили масового споживача. Вкрай нестійкою виявилася й фінансова система США. На Нью-Йоркській фондовій біржі — найбільшій у світі — запанувала у 20-ті роки небачена лихоманка: підвищення курсу акцій протягом декількох років привабило на ринок цінних паперів величезні капітали, в тому числі й у вигляді банківських кредитів. Всі прагнули купити акції лише для того, щоб потім їх продати. Коли ж спекулятивний бум досяг своєї межі, почалося обвальне падіння курсів. 24 жовтня 1929 р., коли у США почалася нечувана біржова паніка, на Нью-Йоркській біржі було продано 12,8 млн акцій, тобто у 1,5 рази більше, ніж будь-коли раніше. Через кілька днів, 29 жовтня 1929 р., було досягнуто нового піку спекулятивного ажіотажу, коли з рук у руки перейшло 16,4 млн акцій. Курс цінних паперів на Нью-Йоркській біржі стрімко пішов униз. Наступного місяця вартість акцій, що котирувалися на Уолл-стріт, впала з 87 млрд до 55 млрд доларів, або на 37%. Проте це був лише початок. Падіння курсу акцій тривало майже безупинно більше трьох років.

Біржовий крах 1929 р. був лише одним з перших зовнішніх проявів найглибших кризових процесів. Вже з літа 1929 р. у США почали з'являтися ознаки кризи переробництва, що швидко охопила промисловість, сільське господарство, фінансову систему та інші галузі. Вона викликала величезні потрясіння усього господарського життя країни.

Почалося обвальне падіння промислового виробництва. Порівняно з докризовим рівнем 1929 р. загальний обсяг продукції американської промисловості становив: 1930 р. — 80,7%, 1931 р. — 68,1%, а 1932 р. всього лише 53,8%. Надзвичайних масштабів набули у роки кризи розорення та банкрутство промислових, торговельних і фінансових підприємств та фірм. За статистичними даними, у 1929-1933 рр. сталося біля 130 тис. комерційних банкрутств. За цей час припинило існування 5760 банків, тобто п'ята частина всіх банків США.

Національний дохід впав з 86,8 млрд доларів у 1929 р. до 40,3 млрд у 1933 р., тобто більше ніж удвічі. Соціальні наслідки кризи були жахливі. Армія безробітних 1933 р. склала 12 830 тис. Великого поширення набуло часткове безробіття. Маса безробітних і члени їхніх родин залиши-

лись у роки кризи без жодних засобів до існування. Відсутність системи соціального страхування в США не залишала жодних надій на допомогу з боку держави. Багато людей опинилося перед загрозою голодної смерті. Тільки у Нью-Йорку 1931 р. було зареєстровано близько 2 тис. випадків голодної смерті. За даними АФП, Американської федерації праці, реальна заробітна плата робітників зменшилась за 1929-1933 рр. у середньому на 35%.

Не кращою була й доля фермерів. Навіть у 20-ті роки вони залишалися нижче рівня добробуту, а під час кризи ціни на продукти хліборобства і тваринництва впали у 2-3 рази порівняно з 1929 р., прибутки фермерів скоротилися на 58%. Адміністрація президента Г. Гувера фактично втратила можливість керувати країною.

В суворих кризових умовах, як це звичайно буває, бурхливими сходами зійшли посіви расизму, націоналізму, людиноненависництва. Трагізм становища, в якому опинилися десятки мільйонів трудящих, з приголомшливою силою передано у таких шедеврах американської літератури 30-х років, як "Американська трагедія" Т. Драйзера, "Трона гніву" Дж. Стейнбека. Трагедія тих років довела до відчаю десятки мільйонів людей, вони втрачали життєві орієнтири, їхнє життя втрачало всякий сенс і перспективи. Безвихідь, загальні злидні стали супутниками буття американців.

Здавалося, ніщо не віщувало надій на краще.

Проте була в країні людина, яка змогла взяти ситуацію під контроль, даруючи надію мільйонам співвітчизників, знала, що і як робити у трагічні для своєї країни дні. Його звали Франклін Делано Рузвельт. Восени 1932 р. його було обрано 32-м президентом США.

4. "Новий курс" Ф. Рузвельта

Криза 1929-1933 рр. залишилася в історичній пам'яті американців символом національної трагедії. Було поставлено під сумнів цінності американського індивідуалізму. Погляди американців звернулися до держави, втручання якої уявлялося єдиним засобом виживання.

Президент Гувер (1928-1932 рр.) скликав конференції ділових людей і профспілок для соціального перемир'я, закликаючи поширювати приватну добродійність для бідних, було запроваджено високі митні бар'єри, прийнято федеральну програму будівельних робіт. Створене федеральне фермерське управління почало скуповувати над-

лишки продукції сільського господарства. Однак на виборах 1932 року лідер республіканців Г. Гувер був приречений.

Гнучка тактика демократів, обіцянка ліберальних реформ, більш сприятливе становище демократів як партії опозиції — все це забезпечило Ф. Рузвельту рішучу перемогу на виборах. За нього проголосувало 22 833 тис. виборців. Крім того, демократи завоювали абсолютну більшість в обох палатах Конгресу. Мільйони американців з нетерпінням чекали зміни адміністрації, сподіваючись, що Ф. Д. Рузвельт вживе енергійних заходів для боротьби з кризою й здійснить обіцяний "новий курс".

Франклін Делано Рузвельт народився 1881 р. у родинному будинку Рузвельтів у долині ріки Гудзон в штаті Нью-Йорк. Його батьки були з родин бізнесменів. Рузвельти належали до числа найбільш славнозвісних родин Нью-Йорка. Бувши єдиним сином своїх батьків, Франклін дістав блискучу домашню освіту, в дитинстві щороку мандрував Європою, вільно володів німецькою та французькою мовами. Подальшу освіту отримав у Гарвардському університеті, а потім у Школі права Колумбійського університету. 1905 р. одружився зі своєю далекою родичкою Елеонорою. 1910 р. його обрано до Сенату від демократичної партії; 1913 р. він обійняв пост заступника морського міністра. 1920 р. Рузвельт балотувався на пост віцепрезидента від демократів, але вони зазнали поразки. В серпні 1921 р. після купання в океані Рузвельт серйозно застудився і захворів на поліомієліт. До кінця життя ноги було паралізовано, він не міг пересуватися без сторонньої допомоги. Одужавши, він повернувся до великої політики, виявляючи і честолюбство, і волю, і наполегливість. 1920 р. Рузвельт обирається губернатором штату Нью-Йорк, а 1932 р. він тріумфально ввійшов до Білого Дому як президент США. Ф. Рузвельт — єдиний американський президент, що займав цей пост 4 рази: у 1932, 1936, 1940, 1944 рр. Він помер 12 квітня 1945 р., не доживши кілька тижнів до капітуляції гітлерівського режиму Німеччини, до якого відчував відразу.

Президент Рузвельт обійняв посаду тільки 4 березня 1933 р. На кінець 1932 — початок 1933 рр. припав пік кризи, почалося масове банкрутство банків. Вже 6 березня, не чекаючи на надзвичайну сесію Конгресу, президент оголосив про надзвичайний стан і закриття усіх банків. 10 березня

відновили роботу лише ті банкі, що спроможні були здійснювати банківські операції. Глава виконавчої влади отримав широкі повноваження з контролю над міжнародними фінансовими угодами. 10 березня Рузвельт своїм розпорядженням встановив повний державний контроль за золотом, що було в обігу як на внутрішньому, так і на міжнародному ринках. Було поставлено бар'єр спекулятивним операціям. Вводився державний контроль за цінними паперами. Водночас було вжито заходів до заспокоєння дрібних акціонерів і вкладників — створено корпорацію для страхування банківських вкладів. Федеральну резервну систему Ф. Рузвельт реорганізував у Національний банк. Через два тижні після першого надзвичайного законодавчого акта вийшов другий — про скасування "сухого закону", що поклав край спекуляціям "бутлегерів" — підпільних торговців спиртними напоями. Найважливішою частиною "нового курсу" став закон про відновлення промисловості, або скорочено — НІРА, що набрав чинності 16 червня 1933 р. Він створював систему державного регулювання промисловості.

Асоціаціям підприємців було запропоновано виробити так звані "кодекси чесної конкуренції". В кодексах визначалися умови та обсяг виробництва, а також мінімальний рівень цін. Наслідком цього було витіснення найслабших компаній. Закон передбачав мінімальну зарплату і максимальну тривалість робочого тижня. Він проголосив право робітників на створення профспілок і укладення колективних договорів. Уряд витратив на допомогу безробітним понад 4 млрд доларів.

Проте безробітні надавали перевагу не грошовим подачкам, а суспільним роботам. Першим об'єктом надання такої допомоги уряд обрав молодь, справедливо вважаючи, що саме вона є однією з найвразливіших верств. З квітня 1933 р. створюється система лісових таборів для безробітної молоді, де молоді люди перебували протягом шести місяців на повному забезпеченні з виплатою 30 доларів на місяць, 25 з яких кожний був зобов'язаний переказати своїй родині. За 1933-1939 рр. у цих таборах побувало 2 млн людей віком до 25 років.

За законом про регулювання сільського господарства (AAA) держава розпочала виплату фермерам премій за скорочення виробництва: безжалісно заорювалися посіви бавовника, забивалася худоба. За законом 1936 р. "Про збереження родючості ґрунтів" сплачувались премії ферме-

рам, котрі згодилися вилучати землю з-під культур, що їх виснажують, та вживали заходів для поліпшення ґрунтів. Восени 1933 р. AAA закупило у фермерів і знищило понад 6 млн свиней. У регіонах молочного тваринництва запроваджувалися так звані "молочні кодекси", в яких визначалися умови виробництва молока і його ціна.

Законодавство 1935 р. мало яскраво виражене соціальне спрямування й покликане було забезпечити політичну стабільність у країні.

Закон про соціальне забезпечення, прийнятий 14 серпня 1935 р., передбачав створення державної системи надання допомоги вдовам, сиротам, інвалідам, страхування безробітних та їхнього пенсійного забезпечення. Закон Вагнера було спрямовано на вдосконалення трудових відносин між роботодавцями та найманими робітниками. Було реформовано систему оподаткування — підвищено ставки податків на надприбутки, спадщини та дарування. Значно розширено систему суспільних робіт.

Незважаючи на те, що "новий курс" Рузвельта зустрів опір консервативних сил, а деякі реформи не досягли очікуваних результатів і зійшли нанівець 1938 р., реформаторська діяльність президента виявилася своєрідним переламним моментом в історії США ХХ сторіччя. "Новий курс" президента Рузвельта став прикладом для багатьох поколінь майбутніх реформаторів у всьому світі.

? Запитання і завдання

1. Доведіть, що США використали Першу світову війну для свого збагачення.
2. Розкрийте сутність реформ, що були проведені адміністрацією В. Гардінга. Чиї інтереси враховувалися?
3. Як ви розумієте вислів президента К. Куліджа: "Справа Америки — бізнес"?
4. Чим ви можете пояснити швидкі темпи економічного зростання в країні? Які були результати промислового піднесення?
5. Назвіть вияви кризових процесів у США. Які були наслідки кризи?
6. Визначте головні напрямки "нового курсу" Ф. Рузвельта. Які закони було прийнято:
 - у галузі промисловості?
 - у фінансовій сфері?
 - у сільському господарстві?
 - у соціальній сфері? Що саме було зроблено?

7. Чому, на вашу думку, президент Рузвельт скасував "сухий закон"?
8. Як ви вважаєте, що б змогла використати Україна та інші країни з досвіду проведення "нового курсу" президента Рузвельта?

Документи і матеріали

1. Закон про поліпшення становища в сільському господарстві (витяг) 12 травня 1933 року

"Закон про поліпшення тяжкого становища національної економіки шляхом підвищення купівельної спроможності сільського господарства, про проведення впорядкування ліквідації акціонерних земельних банків та проведення інших необхідних заходів.

Цим засвідчується, що Конгрес буде провадити наведену нижче політику:

1) Встановлювати та підтримувати таке співвідношення між виробництвом і споживанням сільськогосподарських продуктів і такі умови їхнього продажу, що піднесуть купівельну спроможність сільськогосподарських продуктів стосовно предметів, необхідних фермеру, до купівельної спроможності цих продуктів у базисний період. За найближчий період... вважається довоєнний період з серпня 1909 р. по липень 1924 р.

Міністр сільського господарства цим уповноважується укладати оптаційні контракти з виробниками бавовни з продажу будь-кому з них такої кількості бавовни, яка не повинна перевищувати різниці, що існує між кількістю бавовни, що виростили, в поточному та минулому році, в усіх тих випадках, коли цей виробник дасть письмову згоду скоротити виробництво бавовни у 1933 р. порівняно з попереднім роком не менш ніж на 30%...

Кожному такому виробникові, що погодився на зменшення продукції, міністр сільського господарства надішле, без права подальшої передачі, оптаційний контракт про продаж вищезазначеному виробникові такої кількості бавовни з запасів, що перебувають у розпорядженні та під контролем міністра сільського господарства, на яку даний виробник бавовни дав згоду зменшити його виробництво..."

? Запитання до документа

1. Чим пояснюється прийняття закону про регулювання сільського господарства?
2. Що являв собою даний закон? Яку мету переслідував?

2. Закон про відновлення національної економіки (витяг)

16 липня 1933 року

"Закон про оздоровлення національної промисловості, заохочення здорової конкуренції, організацію корисних суспільних робіт і досягнення деяких інших цілей.

... президент може затверджувати кодекси про справедливую конкуренцію для даного фаху або галузі промисловості..., якщо він вважає:

1) що ці асоціації або групи не чинять нікому нерівних обмежень при прийнятті своїх членів і що вони справді є представниками означених у проханні професій, або галузей промисловості, або організацій, що до них входять;

2) що запропоновані кодекси про справедливую конкуренцію не спрямовані на розвиток монополій, або знищення, або придушення дрібного підприємництва.

Розділ 7. Всі кодекси про справедливую конкуренцію повинні передбачати:

1) що всі особи, котрі працюють за наймом, мають право на організацію і на укладення договорів про обмеження їх спільних дій при обранні ними своїх представників або самоорганізації з метою ведення переговорів про колективну угоду або вжиття інших заходів взаємодопомоги чи захисту;

2) що жодній особі, котра працює або шукає роботу за наймом, не буде поставлено умовою отримання нею роботи вступ до тієї або іншої компанійської спілки або відмови від договорів через представників, що були нею самою обрані, і що роботодавці не зможуть втручатися, справляти тиск або іншим чином перешкоджати вступові, організації або наданню допомоги робітничій спілці, що була обрана нею за власним розсудом;

3) що наймачі згодні з максимальною тривалістю робочого дня, мінімальним рівнем оплати та іншими умовами найму, що були схвалені або запропоновані президентом..."

? Запитання до документа

1. Назвіть причини появи і наслідки кодексу про справедливую конкуренцію.

Запам'ятайте дати:

- 8 січня 1918 р. — послання до Конгресу програми повоєнного облаштування світу, розробленої В. Вільсоном і відомої під назвою "14 пунктів".
- 1919-1921 рр. — правління президента В. Вільсона.
- 1920-1923 рр. — правління президента В. Гардінга.
- 1923-1929 рр. — правління К. Куліджа.
- 1932 р. — обрання президентом Ф. Рузвельта.
- березень 1933 р. — початок "нового курсу" Ф. Рузвельта.

ВЕЛИКА БРИТАНІЯ

1. Соціально-економічне становище країни після Першої світової війни

У провідних західних країнах революцій після війни не відбулося. Велика Британія, як провідна держава Антанти, досягла здійснення багатьох своїх інтересів за підсумками війни. Було усунуто головного конкурента — Німеччину, отримано більшу частину репарацій, захоплено більшість німецьких колоній, зміцнено позиції в Африці та на Близькому Сході. Однак перемога дісталася Великій Британії дорогою ціною. Її людські втрати становили 743 тис. вбитих й 1693 тис. поранених. Промислове виробництво скоротилося на 20%, видобуток вугілля — на 21%, суднобудівництво — на 32%. Велика Британія втратила біля третини національного багатства, близько 40% торговельного флоту. Майже зовсім припинилося житлове будівництво, посилилась залежність від постачання сировини і продуктів харчування, експорт готової продукції скоротився удвічі. Британська імперія втрачала колишню могутність: домініони домоглися більшої самостійності.

За період війни було витрачено 10 млрд фунтів стерлінгів, уряд перекинув фінансовий тягар на платників податків: податки за 1914-1918 рр. зросли у 6 разів. Однак цього було явно недостатньо. Фінансові потреби покривалися за рахунок внутрішніх і зовнішніх військових позик. Це призвело до величезного зростання державного боргу. З кредитора американських банкірів Велика Британія перетворилася на їхнього боржника.

2. Внутрішня політика кабінету Д. Ллойд Джорджа та консервативних урядів

На політичній арені діяли три найбільші політичні партії.

Консервативна партія в основу своєї діяльності ставила прихильність до усталених цінностей англійського суспільства, непорушність приватної власності, свободу підприємництва, парламентаризм у поєднанні з монархічними традиціями.

Ліберальна партія проповідувала демократичні свободи, оптимальне поєднання інтересів власників і держави. Незважаючи на зусилля лідера Д. Ллойд Джорджа, ця партія йшла до свого занепаду.

Новою силою в політичному житті Великої Британії стала лейбористська партія, заснована 1900 р. (до 1906 р. —

Комітет робітничого представництва). До 1918 р. вона не мала програмних документів. Статут, прийнятий у лютому 1918 р., вперше запровадив поряд з колективним індивідуальне членство. Мета партії: демократизація політичного ладу, розширення соціального законодавства, перевага державної і суспільної власності над особистою, широкі соціальні реформи.

Після війни Великою Британією прокотилася велика хвиля страйків, головними вимогами робітників були підвищення зарплати та скорочення робочого дня. Вплив лейбористської партії зростав. На виборах 1918 р. вона зробила перший крок на шляху до перетворення на найбільшу партію опозиції, завоювавши 60 місць у палаті громад. За підсумками виборів було сформовано коаліційний уряд з консерваторів і лібералів, очолюваний Девідом Ллойд Джорджем — лідером реформаторського крила ліберальної партії.

Девід Ллойд Джордж (1863-1945 рр.) — один з найвідоміших політичних і державних діячів Великої Британії. Народився в родині шкільного вчителя. 1890 р. уперше був обраний до парламенту. Після приходу до влади лібералів Ллойд Джордж у 1905-1908 рр. — міністр торгівлі, у 1908-1915 рр. — міністр фінансів. Під час Першої світової війни виступав за боротьбу аж до рішучої поразки Німеччини. У 1916-1922 рр. — прем'єр-міністр. Ллойд Джордж — один з головних учасників Паризької конференції 1919-1920 рр., творець Версальської системи. До кінця життя зберіг політичний вплив у країні. Недооцінював небезпеку німецького фашизму для Великої Британії. Переконавшись у зворотному, активно обстоював створення антигітлерівської коаліції. 1945 р. отримав титул графа. Автор "Військових мемуарів" у шести томах, двотомника "Правда про мирні переговори". Першокласний оратор, гнучкий політик, умів впливати на маси.

У лютому 1918 р. у країні було проведено чергову реформу виборчого права. Кількість виборців зросла з 8 млн до 21 млн чоловік, уперше виборчі права отримали жінки віком більше 30 років. Ллойд Джордж обіцяв зробити "країну гідною її героїв". Більшість виборців підтримувала реформаторський курс коаліційного уряду.

Після виборів було прийнято програму допомоги безробітним та будівництва дешевих жител для малозабезпе-

чених. 1918 р. запроваджено 8-річну, а 1921 р. — 9-річну безкоштовну обов'язкову освіту.

Уряд Д. Ллойд Джорджа також пішов на рішучий крок, надавши 1921 р. статус домініону своїй найдавнішій колонії — Ірландії. Однак шість графств Північної Ірландії з переважно протестантським населенням залишились у складі Великої Британії.

3. Правління лейбористів

23 січня 1924 р. Рамсей Макдональд оголосив склад першого в історії Великої Британії лейбористського уряду. Британські правлячі кола змушені були рахуватися із зростанням популярності лейбористів. Крім того, консерватори і ліберали не змогли домовитися про створення коаліційного уряду. В такій ситуації, не маючи більшості в парламенті, лідери обох партій не перешкоджали створенню лейбористського кабінету. При цьому, зрозуміло, зазначалося, що лейбористи не виходитимуть за рамки традиційної британської політики і не будуть протидіяти підприємцям і банкірам.

Лейбористи провадили більш гнучку політику, ніж консерватори. Вони йшли на невеликі поступки робітникам з метою зміцнення стабільності. Уряд Р. Макдональда збільшив розміри допомоги безробітним і пенсії старим, зменшив мито на деякі товари, покращив систему страхування з безробіття, збільшив видатки держави на житлове будівництво. Однак лейбористи не дотримали передвиборчих обіцянок націоналізувати шахти і залізницю, запровадити податок на капітал. Під час трудових конфліктів вони зазвичай підтримували підприємців, домагаючись припинення страйків.

Лейбористський кабінет визнав СРСР, однак не поспішав налагоджувати двосторонні відносини. Дуже скоро прихильність англійського суспільства до нового уряду поступилася місцем розчаруванням його політикою.

За таких обставин, отримавши абсолютну більшість на виборах у жовтні 1924 р., консерватори сформували однопартійний уряд.

4. Особливості британського тред-юніонізму

За консерваторів виник гострий конфлікт у вугільній промисловості. Власники шахт були зацікавлені у зменшенні високої собівартості вугілля й підвищенні його конкурентоспроможності на зовнішніх ринках. Вони прагнули

досягти цього не шляхом заміни застарілого обладнання; а за рахунок скорочення заробітної плати. Влітку 1925 р. власники шахт висунули ультимативні вимоги гірникам, погрожуючи локаутом, якщо останні не погодяться на зменшення зарплати та скорочення робочого дня. Федерація гірників відповіла відмовою й була підтримана залізничниками, транспортниками та машинобудівниками. Уряд зобов'язався сплачувати власникам шахт субсидії протягом дев'яти місяців для підтримання зарплати. Після закінчення цього терміну власники шахт оголосили локаут, оскільки гірники знову відкинули їхні умови.

4 травня 1926 р. Генеральна Рада Британського конгресу тред-юніонів оголосила загальний страйк. Кількість учасників загального страйку (разом із сім'ями) становила біля 18 млн чоловік, тобто понад 40% всього населення країни. Страйк отримав широкий міжнародний резонанс та підтримку трудящих більшості країн світу.

12 травня керівництво Генради оголосило про припинення загального страйку. Проти її активних учасників було застосовано репресії. Страйк фактично тривав до грудня 1926 р., коли трудящі повернулися до праці. Зарплату гірників було зменшено, а робочий день подовжено.

Загальний страйк 1926 р. і робітничий рух у Великій Британії у 20-ті роки були наслідками прояви кризових явищ в економіці. Вони проходили під тред-юніоністськими та соціал-демократичними (лейбористськими) гаслами.

За таких обставин на виборах 1929 р. в умовах кризи, що почалася, перемогу отримали лейбористи, сформувавши другий лейбористський уряд на чолі з Р. Макдональдом.

5. Депресія 1929-1933 рр. та її подолання

Світова економічна криза "досягла" Великої Британії в першому кварталі 1930 р. Найбільш критичний момент в економіці настав навесні 1932 р., коли виробництво впало на 23% від рівня 1929 р. Збитки від кризи були трохи менші, ніж у США та Німеччині. Це пояснюється тим, що англійська промисловість розвивалася уповільненими темпами у першій половині 20-х років, і тільки на початок 1925 р. було досягнуто довоєнного рівня. Усі галузі економіки були охоплені глибокою кризою, особливо постраждали давні, базові галузі: металургія, вугільна промисловість, суднобудівництво. Виплавлення чавуну і сталі скоротилося майже удвічі, продукція суднобудівництва зменшилась майже у 12 разів.

Дрібні фермери та орендарі розорявалися, бо сільсько-господарська продукція впала в ціні у середньому на третину. В роки кризи посилилася залежність країни від постачання сировини та продуктів харчування, був істотно обмежений експорт (удвічі) англійських товарів. На 2,5 млн тонн скоротився тоннаж британського торговельного флоту. 1931 р. витрати Великої Британії вперше перевищили прибутки на 110 млн фунтов стерлінгів, а у наступних роках дефіцит платіжного балансу зріс ще більше. Криза призвела до небаченого злету безробіття. 1932 р. кожний четвертий робітник залишився без роботи, з них майже половина металургів, більше третини шахтарів. Економічне життя в індустріальних центрах практично завмерло.

Криза в країні різко загострила соціальну напруженість. Перебуваючи при владі, лейбористи не дотримали цілої низки своїх передвиборчих зобов'язань у галузі внутрішньої політики. Вони не протидіяли зменшенню заробітків робітників, допомоги безробітним, не поновили 7-годинний робочий день на шахтах, зберегли антипрофспілковий закон. Виникали нові страйки, "голодні походи". Уряд не контролював економічну ситуацію, у кабінеті міністрів стався розкол відносно шляхів виходу з кризи, який і призвів 1931 р. до відставки уряду.

1931 р. Макдональд сформував так званий "національний уряд" з лейбористів, консерваторів і лібералів. Правляча еліта шукала нових, більш прогресивних засобів управління економікою та країною в цілому. Частина лейбористів увійшла в спілку з консерваторами, інша перейшла до опозиції. Головною метою "національного уряду" були пошуки шляхів виходу з кризи. На 10% було скорочено допомогу з безробіття, зменшено платню державним службовцям. Уряд Макдональда різко зменшив інші виплати англійським громадянам, щоб скоротити дефіцит державного бюджету. Іншим важливим заходом національного уряду стало скасування у 1931 р. золотого стандарту фунта стерлінгів. Курс фунта почав падати і за півроку стабілізувався на рівні 2/3 колишнього паритету. У 1931-1932 рр. парламент прийняв низку законів про впровадження мита в розмірі не менше ніж 10% вартості на всі види товарів, що завозилися до країни. Внутрішній ринок країни було захищено від іноземної конкуренції, що позитивно відбилася на розвиткові англійської промисловості. Вжиті заходи дали змогу 1934 р. вийти з важкої економічної кризи.

На початок 1934 р. у країні стало помітно деяке зростання промислового виробництва в автомобільній, авіаційній, електротехнічній та хімічній галузях. Запровадження державного протекціонізму створило сприятливу кон'юнктуру у країні та на ринках Британської імперії. Відбулася переорієнтація капіталовкладень у внутрішній ринок. Основний потік інвестицій спрямовувався на житлове і автошляхове будівництво, а з середини 30-х років — також у військове виробництво. Якщо у першій половині 30-х років військові витрати Великої Британії становили 110 млн фунтів стерлінгів, або 13% держбюджету, то у 1934-1939 рр. вони зросли до 630 млн. фунтів стерлінгів, а їхня частка у держбюджеті — до 43%. Біля третини цієї суми витрачалося на програму переозброєння, тобто на розвиток військового виробництва.

До початку Другої світової війни економіка Великої Британії досягла докризового рівня. В основі швидкого піднесення кінця 30-х років було збільшення капіталовкладень у промисловість, державне регулювання, прискорене розширення військового виробництва за рахунок збільшення військових витрат.

Внутрішня політика уряду Макдональда захищала інтереси держави й була спрямована на пошуки шляхів до стабільності.

Англійський реформізм у 30-ті роки дедалі більш підкреслено спирався на традиційні для країни консервативні ідеї.

На виборах 1935 р. перемогли консерватори з великою перевагою, вони здобули 387 депутатських місць у палаті громад та сформували однопартійний уряд на чолі з С. Болдуїном, якого 1937 р. замінив Н. Чемберлен. У країні широко здійснювалася програма збільшення озброєння, зростали військові приготування, а у квітні 1939 р., уперше за мирних умов, було запроваджено загальну військову повинність.

? Запитання і завдання

- 1. Схарактеризуйте зміни, що відбулися в економічному розвитку країни після Першої світової війни.*
- 2. Чим можна пояснити проведення реформ Ллойд Джорджем?
Як можна визначити їхній характер і значення?*
- 3. Визначте різницю у проведенні внутрішньої політики лейбористами і консерваторами.*

4. Вкажіть причини і наслідки загального страйку гірників 1926 р.
5. Назвіть особливості економічної кризи 1929-1933 рр. у Великій Британії. У чому вона виявлялася?
6. Чому фашизм не набув поширення у Великій Британії? Відповідь обґрунтуйте.
7. Продовжіть фрази і речення.
 - Державний лад Великої Британії...
 - Основні політичні партії...
 - Виборчі права в країні мали...

Документи і матеріали

1. Лист Генради британських тред-юніонів виконкому федерації гірників 8 квітня 1926 року

"Дорогий м-р Кук!

Промисловий комітет Генеральної ради уважно розглянув звернення, передане йому на сьогоднішньому засіданні Вашими представниками, де Ви просили комітет зробити декларацію про підтримку, яку комітет готовий надати Вашій федерації у питанні про спроби власників шахт запровадити:

- а) укладення порайонних угод;
- б) подовження робочого дня;
- в) зменшення зарплати.

Комітет усвідомлює важливість нинішнього становища, але вважає, що не настав ще час, коли може бути зроблена остаточна декларація про тактику Генеральної ради.

Генеральна рада вважає, що переговори перебувають ще на нервісній стадії і треба докладати зусиль для того, аби знайти шляхи до зменшення розбіжностей між Вашою федерацією та власниками шахт. З цією метою він рекомендує негайно продовжити переговори. Комітет має бажання, щоби Ви подали йому після Вашої завтрашньої конференції докладне викладення точки зору Вашої федерації на різні пропозиції, зроблені комісією.

Комітет запевняє Вас, що він готовий зробити все можливе для того, щоб сприяти угоді, і віддає себе у розпорядження Вашій федерації, якщо вона забажає скористатися з його послуг".

? Запитання до документа

1. Як ви оцінюєте позицію Генради у питанні про незгоду між федерацією гірників і власниками шахт?

Запам'ятайте дати:

- 1918 р. — сформовано коаліційний уряд Д. Ллойд Джорджа.
- 23 січня 1924 р. — сформовано перший лейбористський уряд.
- жовтень 1926 р. — сформовано консервативний однопартійний уряд Р. Макдональда.
- 4 травня 1926 р. — загальний страйк гірників.
- 1931 р. — сформовано "національний уряд" Р. Макдональда.
- 1937 р. — прийнято конституцію Ірландії, яка проголосила країну незалежною державою.

ФРАНЦІЯ

І. Наслідки Першої світової війни для Франції

Франція більше, ніж інші великі держави, постраждала під час Першої світової війни. Перемога дісталася країні дорогою ціною: 1,4 млн французів було вбито та 750 тис. поранено. Північні, найбільш промислово розвинені департаменти, де відбувалися військові дії, були зруйновані. Виведено з ладу 6 тис. км залізничних колій, 52 тис. км шосейних доріг. Занепало сільське господарство — 325 тис. га орної землі стали непридатні для використання. Фінанси були підірвані — Франція заборгувала велику суму Великій Британії та США. 1920 р. державний борг сягнув 300 млрд франків. Водночас війна значно вплинула на економіку Франції. Військове виробництво вимагало розвитку низки галузей промисловості, викликало збільшення загального промислового потенціалу країни. За роки війни виникли нові індустріальні райони: Центральний, Південний, Південно-Західний, нові підприємства — Рено, Сітроен. Створення нових промислових районів та відновлення зруйнованих значно збільшили внутрішній ринок французької промисловості. Зріс попит на обладнання та різноманітні види сировини. Повернення Ельзасу та Лотарингії подвоїло потужність металургії, сприяло швидкому розвитку хімічної й текстильної промисловості. До 1935 р. Франція експлуатувала вугільні запаси Саара. Країна швидко перетворювалася з аграрно-індустріальної країни в індустріально-аграрну.

Після війни Франція залишилась президентською республікою. В країні діяла конституція 1875 р. Головою держави був президент, що обирався парламентом і був наділений великими повноваженнями. Він призначав главу виконавчої влади — голову Ради міністрів, що відповідав перед законодавчим органом. Вищим законодавчим органом влади були Національні збори (парламент), що склалися з палати депутатів і сенату. Виборче право мали чоловіки, що досягли 21 року. Жінки, військовослужбовці, молодь, сезонні робітники виборчих прав не мали. У Франції склалася багатопартійна система, але найбільш впливовими партіями були республіканська й радикальна.

Після війни уряд Ж. Клемансо намагався посилити патріотичні настрої.

Жорж Клемансо (1841-1929 рр.) — один з провідних державних і політичних діячів Франції. За освітою

лікар. Член французької Академії (1918 р.). У період Другої імперії брав участь в радикальному русі. На початку 80-х років Клемансо — лідер радикалів. Запропонував голосний план демократичних реформ. Був запеклим прибічником війни до реваншу з Німеччиною. За темпераментні та різкі виступи в парламенті дістав прізвисько "Тигр". У 1902 та 1909 рр. був обраний до сенату. У 1906-1909 рр. — голова Ради міністрів. З початку війни вимагав продовження її до повного розгрому Німеччини, не рахуючись з жодними жертвами. У листопаді 1917 р. знов стає головою Ради міністрів і водночас військовим міністром, намагається запровадити диктаторський режим у країні. Бувши головою Паризької мирної конференції 1919-1920 рр., главою французької делегації на ній, був одним з творців Версальського договору 1919 р. Домагався гегемонії Франції в Європі. Зазнавши поразки на президентських виборах 1920 р., відійшов від активного політичного життя.

З цією метою було влаштовано офіційні святкування з приводу повернення Ельзасу та Лотарингії, організовано у Парижі парад Перемоги. День перемир'я з Німеччиною — 11 листопада — оголошено національним святом. Під Триумфальну арку на Єлісейських полях перенесли останки невідомого солдата, доставлені з поля битви під Верденом, і запалили над ними вічний вогонь. Інвалідам війни й колишнім фронтовикам було виявлено підкреслену повагу: їм встановили особисті пенсії, сплата яких мала здійснюватись за рахунок репарацій з Німеччини. Маршал Фош удостоївся честі бути похованим поряд з усипальницею Наполеона Бонапарта в соборі Інвалідів.

У листопаді 1919 р. у Франції відбулися перші після війни парламентські вибори. Напередодні виборів партії патріотичного напрямку об'єдналися у виборчу коаліцію — Національний блок. До нього пристала й частина радикалів. Виборча програма Національного блоку повинна була забезпечити в країні "соціальний та релігійний мир". У програмі йшлося про захист республіканського ладу, про необхідність відновлення економіки, турботу про ветеранів війни, ретельне дотримання Версальського договору.

Внаслідок виборів перемогу одержав Національний блок, діставши понад 2/3 місць в палаті депутатів. Прем'єр-міністром став Мільєран, котрий на час виборів вважався безпартійним, але відкрито підтримував республі-

канців. Незважаючи на економічну кризу 1918 — 1921 рр. і складне повоєнне становище, Франція загоювала рани війни.

2. Соціальні конфлікти

Франція завжди була країною з традиційно розвиненими й соціально спрямованими робітничим і демократичним рухами. Перемога у війні викликала у більшості французьких робітників приплив патріотичних почуттів. Нідієм робітничого руху був тісно пов'язаний з економічною кризою 1918-1921 рр. Однак страйки рідко мали політичний характер. Не відкидаючи ідею "соціального миру", робітники боролися за свої економічні права. Головними вимогами були запровадження 8-годинного робочого дня та збільшення зарплати. Найбільшого розмаху страйковий рух досяг у 1919-1920 рр., коли в ньому щорічно брали участь понад 1 млн чоловік, тобто у 3-4 рази більше, ніж у 1917 або 1918 рр. Одним з найбільших виступів був страйк залізничників у травні 1920 р., під час якого було висунуто вимогу націоналізації залізниць.

У цей період помітно зріс вплив Соціалістичної партії Франції, що будувала свою діяльність на соціал-демократичній основі й закликала до проведення соціально значущих реформ. Вона значно збільшила свої лави за рахунок робітників і солдат, що демобілізувалися. Соціалістична партія всього лише за два роки — з 1918 по 1920 — зросла більше ніж у 5 разів.

Загальна конфедерація праці — найбільша профспілкова організація Франції — також посилювала свій вплив на робітничий рух. Чисельність ЗКП у 1918 р. збільшилася більш ніж у 4 рази й досягла 1,5 млн чоловік.

Ліворадикальні соціалісти заснували у 1920 р. Комуністичну партію Франції (ФКП). Її утворення було тісно пов'язане з Комінтерном. ФКП не мала широкої соціальної бази в країні й не користувалася підтримкою більшості французьких робітників.

Загалом жодна з політичних партій лівого спрямування або профспілкові центри не змогли очолити робітничий рух у країні. З кінця 1920 р. у Франції почався спад масового робітничого руху.

3. Країна в період стабілізації (1924-1929 рр.)

В 1924-1929 рр. у Франції, як і в інших західних країнах, відбувалися стабілізація й розвиток економіки на

основі зростаючої політичної стабільності французького суспільства, відновлення демократії. Високі темпи промислового розвитку Франції в ті роки пояснюються отриманням репарацій з Німеччини (9 млн. марок золотом), використанням саарського вугілля та лотарингської руди, наявністю дешевої робочої сили в колоніях. Крім того, у міжвоєнний період Франція перетворилася на своєрідну Мекку для іноземного туризму, зокрема із США, що сприяло розвитку сфери обслуговування.

Сільське господарство теж розвивалося досить успішно. В 1931 р. міського населення вперше виявилось більше, ніж сільського, хоча частка останнього складала 49,2%, тобто його було значно більше, ніж в інших розвинених країнах. Незважаючи на появу та розвиток великих підприємств, понад 40% французьких робітників працювали на дрібних підприємствах. 25% торговельних закладів і 53% сільських господарств не застосовували найманої праці.

Франція залишалася державою рання. У 1929 р. прибутки від цінних паперів майже утричі перевищували прибуток від промисловості.

За темпами промислового розвитку у роки стабілізації Франція випереджала Німеччину та Велику Британію й поступалася тільки США. Максимального у міжвоєнний час обсягу промислового виробництва було досягнуто 1930 р. — він на 40% перевищив довоєнний рівень.

4. Прояви економічної депресії

Короткий період відносної економічної стабільності та добробуту змінився наприкінці 1930 р. глибокою кризою, що настала пізніше, ніж в інших країнах. Це пояснюється відновленням зруйнованих під час війни районів, отриманням німецьких репарацій, будівництвом військових укріплень ("лінії Мажіно"). Спад промислового виробництва і зовнішньої торгівлі був не таким глибоким, як у США або Німеччині, але тривалішим, ніж в інших країнах Заходу.

У розвитку кризи у Франції можна помітити два кульмінаційні пункти — 1932 р. і 1935 р. У 1932 р. обсяг промислового виробництва скоротився на 44% порівняно з найвищим рівнем 1930 р. 1935 р. промислове виробництво на 46% відставало від рівня 1930 р. Імпорт і експорт скоротилися на 65% від рівня 1930 р. Фактично половина робітничого класу потерпала від повного або часткового безробіття.

Криза дуже згубно позначилася на стані сільськогосподарського виробництва. Ціни на сільгосппродукти зменшились удвічі. Утворилися "ножиці" цін. Сільськогосподарське виробництво стало збитковим. Розорення створювало передусім дрібним фермерам. Швидкими темпами відбувалося розорення дрібних торговців, ремісників, власників невеликих підприємств. Злидні чекали на багатьох пенсіонерів, колишніх фронтовиків, частину інтелігенції, що втратили звичні умови існування. У дещо меншому становищі опинилися робітники державних підприємств, що отримували дотації від держави.

Економічна криза відбилася на політичній стабільності суспільства. Більшість представників великого капіталу вимагали вихід з кризи в сильній владі та державному регулюванні економіки. Вони вважали за необхідне створити органи державного економічного контролю і планування. Соціалісти вважали за необхідне націоналізувати банки і поставити їх під державний контроль, створити органи управління і регулювання, фіксувати ціни і рівень зарплати, скоротити робочий день та надати робітникам відпустки. Фашистські організації, що діяли у Франції, вкликали до абсолютної централізації влади та економіки і запровадження диктаторських засобів управління.

На виборах 1932 р., коли невдоволення політикою правих кабінетів досягло апогею, перемогу здобув блок соціалістів та радикалів. Проте і в 1932-1934 рр. тривала часта зміна кабінетів нового блоку. За цей час при владі побувало 5 урядів лівих партій, що підкреслювало нестабільність обстановки в країні.

5. Прихід до влади і політика уряду Народного фронту

У другій половині 30-х років у Франції, як і в Іспанії, виникло нове політичне явище: до влади прийшов уряд Народного фронту, що представляв ліві політичні партії. В країні реально наростала загроза фашизму — наслідок криз, нестабільності, неспроможності республіканців, радикалів, представників інших кабінетів кардинально вирішити проблеми, що постали перед країною. Французькі фашистські організації не були класичними партіями, а являли собою воєнізовані ліги.

Найбільші фашистські ліги — "Бойові хрести" полковника де ля Рока (350 тис. членів), "Французька дія" (60 тис. членів) та їхні юнацькі та спортивні філії — володіли великою кількістю зброї (аж до літаків) і не мали потреби

у грошах. Вони отримували субсидії навіть зі спеціальних урядових фондів, а багато міністрів або таємно належали до фашистських організацій, або були тісно з ними пов'язані. 1934 р., користуючись підтримкою уряду Деладає, французькі фашисти зробили спробу державного перевороту.

Фашистський путч буквально сколихнув Францію. Почалися масові антифашистські демонстрації, організовані комуністами та соціалістами. 12 лютого 1934 р. на заклик соціалістів розпочався політичний страйк з вимогою заборони фашистських організацій, до якого приєдналися і комуністи. Влітку того ж року вони підписали пакт про єдність дій, 1935 р. до них приєдналася частина радикалів. 14 липня 1935 р., у день, коли була здобута Бастілія, було проведено спільну демонстрацію. Її очолили Леон Блюм, Моріс Горез і Едуар Деладає — лідери соціалістів, комуністів і радикалів. 1936 р. ці партії розробили спільну програму й, одержавши на виборах 330 з 612 місць у Палаті депутатів парламенту, дістали право формувати уряд Франції — уряд Народного фронту.

На шляху до цієї єдності було багато труднощів, серед них найголовніша — традиційно ворожі стосунки між соціалістами та комуністами. Соціалісти відкрито відкидали курс на революцію й рішуче виступали проти диктатури пролетаріату. Проте прихід фашистів до влади в Німеччині, розгром там як комуністів, так і соціал-демократів, наочно довели згубність подальшої конфронтації.

Все це зробило можливим прихід до влади 1936 р. уряду Народного фронту на чолі з соціалістом Леоном Блюмом. Комуністи до уряду не ввійшли, однак оголосили про його підтримку в парламенті. Прихід до влади уряду Народного фронту позначився хвилею страйків. Робітники вимагали підвищення зарплати, надання оплачуваних відпусток та визнання профспілок. Новий уряд був змушений розпочати свою діяльність залагоджуванням найбільшого в історії Франції трудового конфлікту.

У резиденції прем'єр-міністра Франції — Матіньйонському палаці — було досягнуто угоди між Загальною конфедерацією праці та Загальною конфедерацією підприємців. За цією угодою страйк припинявся, заробітна плата підвищувалася, підприємці зобов'язувалися укласти колективний договір з профспілками.

Влітку 1936 р. французький парламент прийняв 133 закони, великою мірою реалізувавши програму Народного

фронту. Було заборонено фашистські ліги, прийнято закон про 40-годинний робочий тиждень, про щорічну двомісячну оплачувану відпустку, збільшено пенсії й допомогу безробітним, підвищено закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, встановлено контроль над Французьким банком і залізницями. Однак всередині Народного фронту зріла незгода. Комуністи і частина соціалістів вимагали повної заборони фашистських організацій, хоч це були ліги, хоч партії. Л. Блюм не вважав за можливе порушувати конституцію, у якій партіям надавались однакові права.

Тим часом економічне становище країни погіршувалося. Побоюючись збільшення податків, капіталісти почали переказувати кошти за кордон. Зростання прибутків привело до інфляції, почався "товарний голод". Економіка так і не вийшла на докризовий рівень, що серйозно загострило суперечності всередині Народного фронту, спричинило масову зневіру. Криза Народного фронту стала очевидною. У червні 1937 р. Л. Блюм пішов у відставку, а наступного року Народний фронт припинив своє існування.

Діяльність Народного фронту передусім була спрямована проти фашизму і загрози його приходу до влади. Ці завдання були виконані, хоча фашизм не було викорінено. Соціально-економічна політика Народного фронту була досить результативною та послідовною. На довгі роки вона залишалася своєрідним еталоном вирішення численних проблем, що виникають у країні.

? Запитання і завдання

- 1. Проаналізуйте, як Перша світова війна вплинула на економічний розвиток Франції.*
- 2. Вкажіть партії і організації, що вплинули на піднесення робітничого руху.*
- 3. Чим можна пояснити високі темпи промислового розвитку у 1924-1929 рр.?*
- 4. Як економічна криза відбилася на:
 - промислового виробництва?
 - сільському господарстві?
 - політичній стабільності?*
- 5. Поясніть причини приходу до влади Народного фронту.*
- 6. Чим було викликано розпад Народного фронту? Відповідь аргументуйте.*

Документи і матеріали

1. Програма Народного фронту (витяг)

"I. Політичні вимоги.

1. Захист свободи.

§ 1. Загальна амністія.

§ 2. Проти фашистських ліг:

- а) ефективне роззброєння та розпуск напіввоєнних формувань відповідно до закону;*
- б) застосування законом заходів, що передбачаються в разі провокації, вбивства або замаху на безпеку держави.*

§ 5. Профспілкові свободи:

- а) застосування й дотримання права спілок;*
- б) дотримання права жінок на працю.*

2. Захист миру.

§ 1. Заклик до співпраці всього народу і особливо трудящих мас у справі збереження та організації миру.

§ 2. Міжнародне співробітництво в межах Ліги Націй з метою забезпечити колективну безпеку шляхом визначення агресора та автоматичного й солідарного застосування санкцій у разі агресії.

§ 4. Націоналізація військової промисловості та скасування приватної торгівлі зброєю.

II. Економічні вимоги.

§ 1. Відновлення купівельної спроможності, що була знищена або послаблена кризою.

§ 2. Проти безробіття та промислової кризи:

- а) скорочення робочого тижня без скорочень зарплати;*
- б) залучення до трудового процесу молоді внаслідок створення системи переходу престарілих трудящих на пенсію у достатньому для прожиття розмірі".*

? Запитання до документа

- 1. Прочитавши документ, визначіть, які заходи вживалися Народним фронтом щодо:
 - фашистських організацій;*
 - колективної безпеки;*
 - подолання промислової кризи.**

Запам'ятайте дати:

- листопад 1919 р. — на виборах перемогу одержав Національний блок на чолі з Мільєраном.
- 1924 р. — на виборах перемогу одержав Лівий блок на чолі з Е. Ерріо.
- 1935 р. — підписання франко-радянського договору про взаємодопомогу.
- 1936 р. — створення уряду Народного фронту на чолі з Л.Блюмом.
- 1938 р. — Народний фронт припинив своє існування.

НІМЕЧЧИНА

1. Наслідки поразки у війні

Перша світова війна та її наслідки відіграли вирішальну роль в усій подальшій історії Німеччини ХХ ст.

Війна катастрофічно вплинула на економічне становище країни та до краю загострила суспільно-політичну ситуацію. Війна дорого коштувала німецькому народові: 2 млн чоловік було вбито, понад 4,5 млн поранено, 1 млн потрапив у полон. Німеччина ледь дихала в лабетах розладу господарства, дорожнечі, голоду, жахливо зросли податки. Було запроваджено трудову повинність, робочий день збільшився, заробітна плата не гарантувала трудівникам та їхнім родинам прожиткового мінімуму. Країна опинилася на порозі великих потрясінь.

2. Листопадова революція 1918 р.

У Листопадовій революції в Німеччині вирішальну роль відіграли дві партії — Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН) на чолі з Ф. Ебертом і Ф. Шейдеманом та Незалежна соціал-демократична партія Німеччини (НСДПН) на чолі з К. Каутським і Г. Гаазе. Обидві партії ставили перед собою завдання проведення демократичної революції, встановлення в країні республіканської форми правління, затвердження демократичних свобод.

Осторонь від НСДПН перебувала група "Спартак" на чолі з К. Лібкнехтом та Р. Люксембург. Вона вважала, що Німеччина — "найбільш зріла країна для пролетарсько-соціалістичної революції", кінцевою метою якої було б встановлення диктатури пролетаріату, як у Росії.

3 листопада 1918 р. у Кілі розпочалося повстання моряків і солдатів, з якого почалася революція в Німеччині. Повсюдно створювалися робітничі та солдатські Ради.

9 листопада відбулося збройне повстання в Берліні, учасники якого на середину дня оволоділи містом. Було утворено коаліційний уряд — Раду народних уповноважених (РНУ), до якої ввійшли представники СДПН та НСДПН. Очолив уряд правий соціал-демократ Ф. Еберт. Новий уряд здійснив низку демократичних реформ: скасував військовий стан, деякі реакційні закони, проголосив свободу слова, друку, зборів. Цей уряд закінчив війну, підписавши 11 листопада угоду про перемир'я з державами Антанти. Створення РНУ завершило перший етап Листо-

шовової революції. У Німеччині було скинуто монархію та проголошено "соціальну республіку".

16-21 грудня відбувся 1-й Загальнонімецький з'їзд Рад, що прийняв рішення про вибори до Установчих зборів і передачу всієї повноти влади РНУ. З'їздом Рад завершився другий етап революції, який ще давав можливість її мирного розвитку.

30 грудня 1918 р. спартаківці вийшли з НСДПН і утворили Комуністичну партію Німеччини (КПН), що відкидала мирні засоби боротьби, закликала бойкотувати вибори до Установчих зборів, взяла курс на захоплення влади й встановлення диктатури пролетаріату.

5-6 січня 1919 р. почалося збройне повстання в Берліні, однак вже 8 січня урядові війська придушили його. Лідерів КПН К. Лібкнехта та Р. Люксембург було вбито 15 січня. 19 січня відбулися вибори до Установчих (Національних) зборів. Буржуазні партії одержали 54,5% голосів, СДПН і НСДПН — 45,5%. Було створено коаліційний уряд, який очолив Шейдеман. Президентом республіки, що була проголошена, став лідер СДПН Еберт. Головними наслідками революції виявилися: повалення монархії, проголошення республіки й демократичних свобод. Створювалися сприятливі перспективи для демократичного розвитку Німеччини.

3. Веймарська республіка

Повоєнний розвиток Німеччини відбувався за вкрай несприятливих для неї зовнішньополітичних умов. Версальський договір накладав на країну великий тягар і принижував національну самосвідомість німецького народу, створював усі передумови для зростання націоналістичних і реваншистських настроїв.

За таких умов Веймарські Установчі збори 31 липня 1919 р. прийняли конституцію Німеччини, що набрала чинності 11 серпня 1919 р. Веймарська конституція закріпила заміну напівабсолютистської монархії демократичною парламентською республікою. Президент республіки обирався народним голосуванням. Стаття 48 надавала йому виняткове право на обмеження демократичних свобод у разі порушення суспільної безпеки і загрози правопорядку. Уряд на чолі з рейхсканцлером призначався президентом і потребував довіри рейхстагу. Значно посиливши централізацію влади, Веймарська республіка зберегла федеративну структуру: Німеччина складалася з 15 республік

(земель) і 3 "вільних міст", що користувалися значною автономією. Конституція проголосила демократичні права громадян, свободу слова, друку, зборів, спілок, надала права для діяльності різноманітним організаціям. Веймарська конституція була однією з найдемократичніших у світі.

З кінця 1918 р. економічне становище Німеччини безупинно погіршувалося. Втративши багату сировиною провінцію Ельзас-Лотарингію й передавши Франції на 15 років право експлуатації ресурсів Саарської області, Німеччина позбавилась 75% видобутку залізної руди, 25% вугілля, 35% виплавки сталі. Згорання військової промисловості та демобілізація армії спричинили масове безробіття. Країна зазнавала гострої нестачі сировини, продуктів харчування, палива. Спекулянти дедалі більше роздували ціни. Курс марки падав, почалася інфляція. Різко загострилася соціальна обстановка.

Після Листопадової революції 1918 р. в Німеччині виникло безліч так званих "добровольчих" формувань і таємних військових гуртків. Вони склалися головним чином з офіцерів і унтер-офіцерів колишньої кайзерівської армії, що прагнули скинути "листопадових злочинців" і відновити стару, кайзерівську Німеччину.

У цей час на політичну арену країни виходить створена 1919 р. націонал-соціалістська робітничка партія Німеччини (НСДАП) на чолі з Гітлером. У перші роки свого існування націонал-соціалісти не мали великого впливу. Першими рекрутами націонал-соціалізму були різноманітні елементи, відмітною рисою яких була соціальна невлаштованість: люмпени, фронтовики, що втратили здатність до регулярної праці; політично та психічно нестійкі представники середніх верств, неспроможні усвідомити свої реальні інтереси.

Економічне становище Німеччини продовжувало залишатися дуже тяжким. Повоєнна реконверсія відбувалася дуже повільно порівняно з інфляцією, що зростала високими темпами. Прикриваючись необхідністю "національних жертв", великий капітал прагнув звалити наслідки війни та інфляції на трудящих. Найбільш потерпали від знецінення марки ті, хто одержував тверду зарплату, оклади, пенсії. У 1920 — 1922 рр. заробітна плата забезпечувала не більше 50-60% вартості життя, а 1923 р. — значно менше. У однієї частини народу це породжувало песимізм, настрої безвиході та приреченості; у іншій — загострювало класову самосвідомість і розуміння причин лиха, спонукало до дії.

Наймані робітники налічували в Німеччині близько 12 млн чоловік, тобто дві третини самодіяльного населення. Політичні партії країни, активно спрямовуючи свої пропагандистські зусилля на робітників, шукали серед них розуміння та підтримки, при цьому переслідуючи свої вузькопартійні цілі.

Найбільшою партією, що мала значний вплив серед робітників, залишалася СДПН. Вона нараховувала близько 1 млн членів. СДПН перетворювалася на державну партію: у червні 1920 р. її лідери очолювали уряд, а після того неодноразово входили до його складу. Багато соціал-демократів ставали державними службовцями. Демократичний рух у Німеччині в 1919-1923 рр. розвивався хвилеподібно, але кульмінацією стали події осені 1923 р. Великий виступ робітників у Гамбурзі 23-25 жовтня було придушено поліцією та військами.

Монополістичні кола Німеччини зневірилися у політиці лівих партій, стали втрачати інтерес до співпраці з СДПН; з іншого боку, авторитет СДПН та інших лівих партій падав. 2 листопада СДПН оголосила про свій вихід з уряду. З ситуації, що склалася, скористалися націонал-соціалісти, щоб завдати удару республіканському урядові й встановити військово-терористичну диктатуру.

8 листопада 1923 р., коли генеральний комісар Баварії фон Кар мав виступати з промовою на мітингу почесних громадян міста Мюнхена в пивному барі "Бюргерброй", Гітлер разом із інтурмовиками з СА (напіввійськове формування НСДАП) увірвався до зали, скочив на стілець, вистрілив у стелю, а після цього проголосив "програму" створення "національного уряду". "Півний путч" було досить швидко ліквідовано, Гітлера та його спільників (серед них генерал Людendorff), що опинилися перед судом, засуджено до п'яти років ув'язнення. Вже наприкінці 1924 р. їх звільнили. Перебуваючи у в'язниці, Гітлер зліпив з різноманітних реакційних творів книгу "Майн кампф" ("Моя боротьба") — біблію націонал-соціалізму та його програму. Тут були схиляння перед пруським мілітаризмом; ненависть до народів Європи, насамперед до французів та слов'ян як до "неповноцінних" та "вироджених"; заклик до повернення традицій Тевтонського ордену та його політики "дранг нах Остен"; антисемітизм, доведений до погромного цькування; расистські розмірковування про "расу панів"; містичний ідеал "третього рейху", покликаний панувати над всіма народами.

Події 1919-1923 рр. показали, що, маючи широке жн вильне середовище, націонал-соціалізм почав упевнено вкорінюватися в німецькому суспільстві. На початку його зародження у СДПН, партій центру, правих партій було достатньо сил і засобів, щоб зупинити його розвиток. Проте перші не бачили у цьому серйозної небезпеки, другі відкладали з'ясування стосунків з нацистами на майбутнє, маючи на думці при цьому свої інтереси та користь.

Економічний розвиток Німеччини у 1924-1929 рр. не був сталим. Лише 1926 р. в країні почалося промислове піднесення, що тривало більше трьох років. Індустріальне виробництво 1929 р. складало 117% відносно рівня 1913 р. Темпи промислового розвитку Німеччини були більш повільними, ніж до війни, і нижчими, ніж у США та Франції, проте вище англійських. Частка Німеччини в світовому промисловому виробництві зростає до 12% (в 1923 р. — 8%). Швидкими темпами розвивалися кам'яновугільна, хімічна та газова галузі промисловості, обробка металу, електротехніка.

У роки стабілізації вживалися заходи для модернізації підприємств, концентрації виробництва та підвищення його конкурентоспроможності. 1926 р. відбулося об'єднання автомобільних заводів Даймлера і Бенца. Того ж року було створено Сталевий трест — найбільше гірничо-промислове об'єднання Європи. Концентрація виробництва в хімічній промисловості привела до створення 1925 р. найпотужнішого в Європі хімічного концерну "І. Г. Фарбен-індустрі", що зосередив 80% виробництва синтетичного азоту, майже 100% синтетичного бензину та барвників. Зростала могутність банків.

Дуже болісним для Німеччини було питання виплати репарацій. Переговори завершилися прийняттям плану Дауеса. Як джерела репараційних виплат встановлювались мита та податки на товари масового споживання, відрахування від прибутків залізниць і промислових підприємств. У свою чергу, іноземні держави, насамперед США, надали Німеччині понад 16 млрд марок довгострокових платежів і короткострокових позик.

1925 р. президентом республіки став кайзерівський фельдмаршал монархіст Гінденбург.

1925-1927 рр. були періодом, коли відбулася консолідація націонал-соціалістів. Значна кількість фашистських угруповань, що конкурували між собою, зникла. Інші ж злилися з Націонал-соціалістською робітничою партією Німеччини (НСДАП).

У квітні 1927 р. Гітлера було запрошено на зустріч з 400 підприємцями Рура, що відбулася на віллі Круппа. Після цього він та його партія стали регулярно фінансуватися великими промисловими монополіями і банками, що були пов'язані з міжнародними діловими та політичними колами.

4. Встановлення нацистської диктатури. А. Гітлер

Криза 1929-1933 рр. у Німеччині мала особливо гострий характер і спричинила глибокі соціально-політичні потрясіння. Промислове виробництво скоротилося на 40%, кількість безробітних досягла 4,5 млн чоловік, реальна заробітна плата впала на 25-40%, десятки тисяч дрібних підприємців збанкрутили або потрапили до банківської кабали. Обіг роздрібної торгівлі скоротився на одну третину. Протягом 1928-1932 рр. було пушено з молотка 500 тис. га земель селян-бауерів.

Економічна криза розхитала політичні структури Веймарської республіки. В березні 1930 р. "велика коаліція" за участю соціал-демократів розпалася. Новий уряд очолив лідер правого крила партій центру Брюнінг. Не маючи більшості в рейхстазі, уряд існував лише "довірою президента" та керував за допомогою надзвичайних декретів Гінденбурга. Загострилися соціальні суперечності, поширювалися антиреспубліканські настрої, які підігрівалися реакційними колами. З цього негайно скористався Гітлер, закликавши до рішучих дій.

Після успіху НСДАП на виборах до рейхстагу 14 вересня 1930 р. значно посилились позиції великих монополістів Тіссена, Кірдорфа, Фліка, які підтримували нацистські домагання. Прибічниками нацистів стали навіть ті кола монополістичного капіталу, що раніше скептично оцінювали здатність Гітлера створити для нацистської партії масову базу. Однак розбіжності німецької буржуазії ще не було подолано: на президентських виборах навесні 1932 р., великою мірою завдяки підтримці СДПН, президентом було обрано Гінденбурга, хоча Гітлер вже балотувався на найвищу посаду в державі. Нацистська небезпека зростала просто на очах.

Націонал-соціалісти висунули й намагалися реалізувати на практиці не просто ідею сильної держави, а держави тоталітарної, що поглинала громадянське суспільство. "Усе для держави, нічого проти держави, нікого поза державою", — ці слова Муссоліні висловлювали суть фашистської концепції тоталітарної держави. Церква, наприклад,

у Німеччині завжди користувалася повною автономією, що за нових умов спричиняло конфлікт між священнослужителями і нацистами. Вкрай болісно на цей конфлікт реагували нечисленна елітно-родова аристократія, великі фінансисти, але згодом і вони мусили підкоритися нацистській державі.

Відмітною рисою нацизму була апологія насильства, справжній його культ. На насильстві нацисти мріяли звести майбутню світобудівлю. Через нього вони йшли до влади, створюючи штурмові загони (СА), охоронні загони (СС). Хоч це і парадоксально, але розуміння насильства як невід'ємного атрибуту політичної боротьби споріднювало нацистів з ортодоксальними соціалістами та комуністами.

Найважливішими рисами німецького нацизму в галузі економіки вважаються: його прагнення до закріплення державно-монополістичних засобів господарювання, переваги, що надавалися розвитку військової економіки, здійснення широкої програми військових заходів, що вимагали залучення великої кількості робітничої сили (будівництво автострад та ін.).

Однією з характерних рис націонал-соціалізму був міцний союз з милітаризмом. Гітлерівці запроваджували в країні культ армії, культ війни, вихваляли воячину, насильницькі засоби вирішення питань внутрішньої та зовнішньої політики. Вони посилили традиційну ваду німецького милітаризму — звичку переоцінювати свої сили та недооцінювати сили супротивника. Це зумовило авантюристичність планів і дій гітлерівців.

Практика і теорія німецького нацизму, на щастя, відійшли в історію, проте в сучасному світі, в історії багатьох країн є багато схожого на ту ситуацію, що склалася в Німеччині наприкінці 20-30-х рр. І цей гіркий досвід повинен служити пересторогою, наочним уроком.

А в самій Німеччині Веймарська республіка доживала останні дні. Нацисти, повні віри в свої сили і непогрішність, завзято рвалися до влади. В листопаді 1932 р. відбулися вибори до рейхстагу. КПН дістала 6 млн голосів, СДПН — 7,2 млн, НСДАП — 11,7 млн. Створилася ситуація, коли дві великі ліві партії Німеччини, об'єднавшись, могли б протистояти нацистам, однак глибокі розбіжності між ними не дозволили це зробити.

30 січня 1933 р. президент Гінденбург призначив Гітлера рейхсканцлером (главою уряду).

Адольф Гітлер народився 20 квітня 1889 р. в австрійському місті Браунау на кордоні з Баварією, де на

митниці працював його батько — Алоїз Шікльгрубер. Прізвище Гітлер А. Шікльгрубер успадкував від румунського нафтопромисловика Гітлера, з дочкою якого він мав одружитись, отримавши при цьому великі капітали, а навзамін взяти прізвище тестя. Проте Софія Гітлер, так і не ставши дружиною Шікльгрубера, померла до укладення шлюбу, а нове прізвище вже перейшло до батька майбутнього фюрера. Одружившись із служницею сімейства Гітлерів — Кларою Пінц (матір'ю А. Гітлера), А. Шікльгрубер залишився при своїх інтересах. Гітлер не отримав якоїсь закінченої освіти. Реальне училище покинув, вступити до Вищої Академії мистецтв не зміг. З того часу і до 1913 р. мешкав у Відні, перебиваючись випадковими заробітками. Саме там він познайомився з ідеями німецького націоналізму й антисемітизму і став їх прихильником. 1913 р. переїхав до Мюнхена у Німеччину. Там 1914 р. пішов добровольцем до німецької армії й пробув на Західному фронті до кінця війни, діставши два поранення та ефрейторські нашивки. Повернувшись 1919 р. до Мюнхена, він примкнув до партії войовничих націоналістів, а пізніше став її лідером. 8-9 листопада 1923 р. разом з генералом Е. Людендорфом Гітлер здійснив спробу захопити владу в Баварії (ця спроба дістала іронічну назву "півний путч"). За це суд присудив його до п'яти років в'язниці. В грудні 1924 р. був достроково звільнений і повернувся до активної політичної діяльності. З січня 1933 р. — рейхсканцлер Німеччини. Покінчив життя самогубством 30 квітня 1945 р. у підземному бункері імперської канцелярії.

Трагедія Німеччини полягає в тому, що нацисти прийшли до влади законним, конституційним шляхом. Вночі 28 лютого 1933 року вони підпалили рейхстаг, звинувативши в цьому КПН. Використовуючи провокацію, каральні органи нацистів розпочали масові арешти. Тільки за ніч 28 лютого було заарештовано 10 тис. чоловік.

За перші чотири місяці гітлерівського панування було кинуте до в'язниць 60-70 тис. людей. 9 березня нацисти оголосили недійсними мандати КПН у рейхстазі, отримані комуністами на виборах 5 березня, і заарештували депутатів-комуністів. КПН було офіційно заборонено. 2 травня 1933 р. вони заборонили вільні профспілки і конфіскували їхнє майно. Трохи пізніше було розігнано всі інші проф-

спілки. Натомість було створено "Німецький трудовий фронт", підпорядкований націонал-соціалістській партії, куди робітників примушували вступати. 22 липня гітлерівці, звинувативши СДПН "у зрадницьких діях проти Німеччини та її законного уряду", оголосили про розпуск партії. Після заборони всіх інших політичних партій було видано закон, що забороняв у Німеччині існування будь-яких політичних партій, окрім націонал-соціалістської.

Веймарську конституцію було ліквідовано, Гітлеру надано необмежені повноваження. Законом від 1 серпня 1934 р. (після смерті президента Гінденбурга) Гітлеру було присвоєно довічні звання "фюрер" та "рейхсканцлер". Знарядям кривавого режиму стали створені ним спеціальні органи насильства і терору — державна таємна поліція (гестапо), штурмові загони (СА), охоронні загони (СС), служба безпеки (СД).

Над Німеччиною зібралися коричневі хмари фашистської диктатури.

5. Внутрішня політика

Нацизм прийшов до влади у високорозвиненій країні й відразу ж розпочав здійснення системи заходів державного регулювання економіки. Незабаром було створено Генеральну раду німецького господарства, до якої ввійшло 18 найбільших монополій та банків. На економіку всієї країни поширювалася система "фюрерства", тобто керівники підприємств і галузей господарства проголошувались "фюрерами" відповідного рангу й їх наділяли повноваженнями представників державної влади.

На початку 1934 р. гітлерівський уряд видав закон "Про національну працю", що надавав роботодавцям необмежену владу над робітниками (підприємець мав змогу встановлювати на свій розсуд тривалість робочого дня, розмір заробітної плати, запроваджувалась загальна трудова повинність). З приходом до влади нацисти розпочали заходи з ліквідації безробіття. Значну частину безробітних було направлено на примусові роботи — будівництво стратегічних шляхів, військових укріплень, а також до трудових таборів. Головна увага приділялася прискоренню розвитку військової промисловості. Військові витрати збільшилися з 620 млн рейхсмарок у 1933 р. до 15,5 млрд у 1938 р. Для стимулювання економічного зростання запроваджено податкові пільги. За дедалі зростаючого дефіциту бюджету збільшувався випуск паперових грошей. Щоб не припус-

тити їхнього знецінення й зростання цін, уряд запровадив контроль над цінами та зарплатою й розпочав поступовий перехід до карткової системи розподілу. Ці заходи збільшували масштаби державного регулювання економіки.

12 липня 1933 р. було видано закон "Про захист німецького народного господарства", що санкціонував пограбування осіб "неарійського походження" та всіх небажаних гітлерівцям.

У другій половині 30-х років економіку Німеччини було кардинально змінено. При збереженні приватної власності було істотно обмежено свободу підприємництва. Ринок товарів і послуг, ринок праці було замінено державним регламентуванням. Практично припинила існування ринкова економіка. Безсумнівно, весь комплекс цих заходів прискорив вихід Німеччини з кризи. 1935 р. вона досягла докризового рівня виробництва, а 1939 р. значно переважала його. Істотно скоротилося безробіття.

У самому похваленні економіки не було нічого феноменального — з 1933 р. всі країни Заходу вступили до смуги економічного похвалення. Більш високі темпи економічного розвитку Німеччини значною мірою пояснювалися милітаризацією її економіки. У перші три роки нацистської диктатури стало до ладу більше 300 військових заводів.

Встановлення і зміцнення гітлерівського режиму, нещадне придушення політичних супротивників і будь-якого інакомислення, жорстка централізація держави, концентрація влади в руках найреакційніших і найавантюристичніших сил, повна ліквідація прав і свобод громадян, створення в країні атмосфери примусової односторонності, шовіністичного чаду й загальної підозри стали передумовами для підготовки і ведення тотальної війни за світове панування.

Насильство у нацистській Німеччині стало масовим явищем. Тільки до початку 1935 р. було вбито понад 4200 супротивників нацизму, заарештовано 517 тис. чоловік. На початок 1939 р. в ув'язненні за політичними мотивами перебувало більше 300 тис. чоловік. Сотні німців емігрували, в тому числі цвіт наукової й творчої інтелігенції — фізик Альберт Ейнштейн, письменники Томас Манн і Генріх Манн, Леон Фейхтвангер, Бертольт Брехт, композитори Ганс Ейслер, Отто Клемперер, Пауль Хіндеміт та ін.

Антисемітизм став офіційною політикою нацистської держави. Вже з весни 1933 р. почалося організоване владою

бойкотування всіх установ, що належали євреям. 1935 р. було прийнято серію законів, що позбавили євреїв німецького громадянства та забороняли їм обіймати посади в державному апараті. Змішані шлюби було заборонено. З 1939 р. євреїв стали витісняти до спеціально призначених для них будинків та кварталів. Їм було заборонено з'являтися в громадських місцях, займатися багатьма видами діяльності. В ніч з 9 на 10 листопада 1939 р. влада організувала єврейський погром, жертвами якого стали десятки тисяч людей. Так було підготовано ґрунт для винищення євреїв у Німеччині, що розпочалося у роки війни: 6 млн євреїв стали жертвами расового безумства нацистів.

Гітлер прагнув встановити контроль і над думками людей. 1933 р. було сформовано міністерство пропаганди, очолюване Й. Геббельсом — одним з головних паліїв Другої світової війни. Народна освіта, преса, радіо, бібліотеки, музеї, театри, кіно — всі засоби духовної культури міністерство взяло під свій контроль і поставило на службу агресивній політиці нацистів. Бюджетні асигнування міністерству Геббельса склалися: 1934 р. — 21,6 млн марок, 1935 р. — 40,8 млн, 1938 р. — 70,7 млн. Дреселер-Андерс, керівник нацистського радіомовлення, так сформулював головне завдання пропаганди: "Тотальний вплив на народ, забезпечення єдиної реакції на події". Пропаганда, повчав Гітлер, повинна бути спрямована "головним чином на почуття і тільки дуже обмеженою мірою розрахована на так званий розум... Чим скромніший її науковий баласт, тим більше концентрує вона свою увагу на почуттях мас, тим вагоміший її успіх".

Контроль над масовою свідомістю здійснювався й через тотальне охоплення населення нацистськими організаціями й політичними кампаніями. Німецький трудовий фронт складався з 23 млн чоловік, молодіжна організація "Гітлер-Югенд" нараховувала понад 8 млн. Членство в них було практично обов'язковим.

Зовнішня політика "третього рейху" логічно продовжувала внутрішню й була відкрито спрямована на розв'язування великомасштабної війни.

? Запитання і завдання

1. *Схарактеризуйте економічну і суспільно-політичну обстановку в Німеччині після Першої світової війни.*
2. *Назвіть партії, що відіграли вирішальну роль у Листопадовій революції 1918 р.*

3. Які етапи розвитку революції можна виділити?
4. Проаналізуйте підсумки революції 1918 р.
5. На карті покажіть території, що були відторгнуті у Німеччини й перейшли до країн-переможниць за Версальським договором.
6. Дайте характеристику головним положенням Веймарської конституції. Яке значення мало для Німеччини прийняття цієї конституції?
7. Поясніть, чому в Німеччині не вдалося запобігти встановленню фашистської диктатури.
8. Розкрийте головні риси гітлерівського режиму.
9. Визначте цілі зовнішньої політики гітлерівського режиму.
10. Як ви вважаєте, чи була в Німеччині альтернатива фашистському режимові?
11. Чому навчає історичний досвід Німеччини 20-30-х рр.?

Документи і матеріали

1. Веймарська конституція (витяг) 11 серпня 1919 року

"Стаття 20. Рейхстаг складається з депутатів німецького народу.

Стаття 21. Депутати є представниками всього народу. Вони підкоряються тільки своїй совісті і не зв'язані мандатами.

Стаття 22. Депутати обираються загальною, рівною, прямою і таємною подачею голосів на засадах пропорційного представництва, чоловіками і жінками, що досягли 20-річного віку.

Стаття 23. Рейхстаг обирається на 4 роки.

Стаття 41. Президент імперії обирається усім німецьким народом. Може бути обраний кожний німець, якому виповнилося 35 років.

Стаття 43. Президент імперії обирається на 7 років. Переобрання можливе...

Стаття 109. Всі німці рівні перед законом. Чоловіки і жінки мають в принципі однакові права і несуть однакові обов'язки. Публічно-правові привілеї та обмеження, зумовлені народженням або станом, підлягають скасуванню.

Стаття 114. Свобода особистості недоторкана.

Стаття 115. Житло кожного німця є його вільним сховищем. Воно недоторкане.

Стаття 118. Кожний німець має право в межах загальних законів вільно висловлювати свої думки усно, у пресі, засобами зображення або інакше. В цьому праві його не повинні стримувати жодні відносини у праці або службі, і ніхто не має права завдавати йому збитків за те, що він користується цим правом. Цензура не допускається.

Стаття 123. Всі німці мають право збиратися мирно і без зброї, не роблячи попередньої заяви й не питаючи особливого дозволу.

Стаття 124. Всі німці мають право утворювати союзи або спілки в цілях, що не суперечать кримінальним законам. Це право не може наражатися на обмеження заходами примусового характеру.

Стаття 125. Гарантуються свобода й таємниця виборів.

Стаття 153. Власність забезпечується конституцією"

? Запитання до документа

1. Доведіть, що Веймарська конституція мала демократичний характер.

2. Програмні цілі НСДАП (витяг)

"1. Ми вимагаємо об'єднання всіх німців у Великій Німеччині на основі права самовизначення народів.

2. Ми вимагаємо рівноправності німецького народу і іншими націями, скасування Версальського і Сен-Жерменського мирних договорів.

3. Ми вимагаємо території та земель для прогонування нашого народу і для поселення нашого надлишкового населення.

4. Громадянином держави може бути тільки той, хто належить до німецького народу. Належати до німецького народу може тільки той, у чийх жилах тече тільки німецька кров, без різниці віросповідання. Тому євреї не можуть належати до німецького народу.

5. Хто не є громадянином держави, може жити в Німеччині тільки на правах гостя і підлягає законам про чужоземців.

8. Необхідно перешкодити всякій подальшій імміграції осіб не німецького походження. Ми вимагаємо, щоб усіх осіб не німецького походження, що оселилися в Німеччині з 2 серпня 1914 року, зобов'язали негайно залишити країну.

23. Ми вимагаємо законодавчої боротьби проти свідомого політичного обману і розповсюдження його через пресу. Щоб

фронтити можливим створення справжньої німецької преси, ми вимагаємо:

а) всі редактори і співробітники газет, що виходять німецькою мовою, повинні належати німецькому народові;

б) не німецькі газети потребують особливого дозволу з боку держави; вони повинні виходити німецькою мовою.

24. Ми вимагаємо свободи всіх віросповідань у державі, оскільки вони не погрожують її існуванню й не порушують моральні почуття німецької раси.

25. Для здійснення всього цього ми вимагаємо: створення сильної, центральної державної влади, необмеженої влади центрального політичного парламенту над усією імперією і над всіма її організаціями, створення станових і професійних палат для проведення загальнонімецьких законів в окремих союзних державах Німеччини. Вожді партії обіцяють завзято боротися за здійснення наведених вище вимог і в разі необхідності офірувати за них власним життям. Мюнхен, 14 лютого 1920 р."

? Запитання до документа

1. Які принципи покладено в основу діяльності НСДАП?
2. Що об'єднує програму НСДАП з іншими тоталітарними режимами?

Запам'ятайте дати:

- 3 листопада 1918 р. — повстання моряків і солдатів у Кілі, початок революції.
- 31 липня 1919 р. — прийняття Веймарської конституції.
- 11 січня 1923 р. — окупація франко-бельгійськими військами Рура.
- жовтень 1923 р. — збройне повстання робітників у Гамбурзі.
- листопад 1923 р. — "лівий" путч в Мюнхені.
- листопад 1932 р. — НСДАП отримала 11,7 млн голосів.
- 30 січня 1933 р. — президент Гінденбург призначив Гітлера рейхсканцлером.

ІТАЛІЯ

1. Наслідки Першої світової війни

Італія вийшла з Першої світової війни настільки ослабленою, що на її територіальні претензії мало зважали. За Лондонською угодою між Італією й Антантою, що була підписана перед вступом Італії у війну, остання розраховувала отримати Трентіно і Південний Тироль на Півночі, Трієст, Істрію та Далмацію на Сході. Італія також розраховувала отримати малоазійські володіння за рахунок Туреччини. Однак Велика Британія та Франція не були зацікавлені у посиленні Італії в Середземномор'ї, а у стані переможців Італія виявилася одним із найслабших партнерів. На Паризькій мирній конференції колишні союзники зробили все можливе, щоб урізати територіальні домагання Італії. Зрештою Італія отримала лише західну частину Істрії з Трієстом, Цолу, Горіцію, прикордонну територію з Австрією. Вона не отримала ані Далмації, ані Фіуме, що було однією з головних цілей у війні. Італія, за висловом, що був розповсюджений у той час, почувала себе "переможеною в таборі переможців". Країна втратила у війні 635 тис. убитими, біля 500 тис. скаліченими та понад 1,5 млн полоненими. 65,5 млрд лір золотом поглинули витрати. Італія багато заборгувала союзникам, головним чином США та Великій Британії.

Правлячим колам Італії не вдалося добитися здійснення своїх територіальних вимог.

Разом з тим перебудова економіки на військовий лад зумовила значне зростання важкої промисловості. За роки війни Італія з країни аграрної перетворилася на аграрно-індустріальну. Особливо сильного розвитку набули металургійна, машинобудівна та хімічна галузі промисловості. З'явилися й зміцнили свої позиції за рахунок державних кредитів такі гіганти, як концерни "Ансальдо", "Ільва" у важкій індустрії, "Фіат" в автомобілебудуванні, "Бреда" у виробництві військового спорядження. Водночас середні й особливо дрібні підприємці розорювалися. Відразу ж після закінчення війни, зіткнувшись з відсутністю достатньо місткого внутрішнього ринку внаслідок порушення традиційних зовнішньоторговельних зв'язків, - італійська промисловість опинилась у скрутному становищі. Почалося різке падіння виробництва, що спричинило економічну кризу 1920 р. В сільському господарстві почався процес скорочення посівних площ, основна маса селянських гос-

монархія зубожіла та розорялася. Зарплата робітників у 1918 р. не перевищувала 76% довоєнної. Інфляція різко погіршила становище службовців і чиновників.

Незважаючи на те, що Італія була у стані переможців, абсолютна більшість суспільства не мала підстав бути задоволеною повоєнним життям.

Настрої реваншу та ураженого національного самолюбства стали важливими чинниками розвитку політичного життя в країні. Внутрішнє становище Італії характеризувалося серйозними соціально-економічними струсами. Посилювалася інфляція, курс паперової ліри стрімко падав. Державний борг досяг величезних розмірів. Солдати, що демобілізувалися з армії, не знаходили роботи. Проблема зростаючого безробіття ускладнювалася тим, що еміграція з країни, що завжди забирала частину робочої сили, але припинилася під час війни, не відразу відновилася з настанням миру.

За умов економічної кризи, різкого падіння виробництва, банкрутства дрібних і середніх підприємств в країні активізувалися робітничий і селянський рухи, що було зумовлено також падінням довіри до уряду. В робітничому русі домінували радикальні течії, що висували гасла встановлення диктатури пролетаріату в формі радянської влади, страйки часто супроводжувались захопленням заводів і фабрик. Головними центрами цього руху були Мілан, Турін, Генуя та інші промислові міста Північної Італії. Робітники вимагали введення 8-годинного робочого дня і підвищення зарплати. Загальна кількість страйкуючих робітників становила 1,7 млн.

Строкатий калейдоскоп лівих сил, їхні різноманітні форми й засоби боротьби за інтереси трудящих, відсутність конструктивної єдності зробили неможливим прихід до влади робітничих партій.

2. Криза італійського парламентаризму й інститутів монархії

Проте підприємницькі кола Італії, численні землевласники, у тому числі й селяни, були вкрай стурбовані розвитком лівого руху, що вважав за необхідне перегляд закону про власність. Уряди Італії не змогли знайти ефективні засоби для захисту інтересів приватних власників, тому останні свої погляди та надії звертали на фашистський рух, що починав зароджуватися.

Перші виступи фашистів відбулися 1919 р. Їхня організація мала назву "Союз боротьби". Основою її ідеології

став запеклий націоналізм в поєднанні з соціальною демагогією. Спочатку організація налічувала кілька десятків чоловік, але поступово збільшила свої ряди, головним чином за рахунок колишніх фронтовиків.

Фашисти знали почуття і настрої фронтовиків. Багато з них вважали силу універсальним засобом вирішення протиріч, а вартість людського життя на шкалі моральних цінностей різко впала. Ця маса розлючених на увесь світ людей була сповнена незадоволенням, яке могло спалахнути від першої ж іскри. Фашизм намагався повернути на свій бік передусім молодь, що повернулася з фронту і серед якої відбувалося різке політичне розмежування. Невелика її частина поповнила ліворадикальний рух. Інші, головним чином ті, що походили з дрібнобуржуазних родин, здобувши на війні чинів і почестей, не збиралися ставати скромними конторщиками, вчителями, техніками, дрібними адвокатами, тим більше, що в Італії давно спостерігався надлишок представників цих професій. Тріскучі фрази, ефектні жести, абсолютна політична безпринципність фашистів — все це привертало молодь, яка була готова на що завгодно, аби не тягти лямку прозаїчного існування. Важку матеріальну й моральну кризу переживали середні верстви населення, дрібні власники. З падінням курсу ліри перетворювалися на марево накопичені заощадження, набуті становище та прибутки. Майбутнє здавалося безпросвітним. Матеріальна незабезпеченість численної інтелігенції зводила її у соціальному відношенні до рівня люмпен пролетаріату.

Гасла захисту дрібної власності, демагогія, спрямована проти "акул капіталізму", що нажилися на війні, створювали фашизму подобу спільності його інтересів з інтересами середніх верств населення. Фашизм встановив тісні зв'язки й з великими землевласниками. Великий капітал, якому дуже набридли відсутність політичної стабільності в країні та загроза розширення ліворадикального руху, вбачав у фашизмі можливість зміцнення держави та його протекціоністської політики відносно монополій.

У 1920 р. фашисти, що організувалися у загони чорносорочечників, почали погроми робітничих і демократичних організацій, нищення та вбивства політичних і профспілкових діячів, у країні запанували терор і насильство. Влада не чинила жодного опору. Більше того, військові, поліція, суд фактично заохочували фашистський рух. Зброю чорносорочечники одержували зі складів армії.

професійні офіцери навчали банди й керували їхніми операціями. Восени 1922 р. в Італії фактично встановилося шовладдя: фашисти забирали під контроль дедалі більше нових міст і провінцій, та центральний уряд дивився на це з кризь пальці. Ставало зрозумілим, що правлячі кола остаточно взяли курс на передачу влади фашистам. Залишилося вирішити питання про те, яким способом це зробити. Однак обставини змінювалися так стрімко, що остаточний вибір вже не залежав від волі тих або інших політичних діячів.

3. Встановлення фашистської диктатури. Б. Муссоліні На чолі італійського фашизму став Беніто Муссоліні (1883-1945 рр.).

Майбутній дуче (вождь) народився 23 липня 1883 р. у селі Довіа (провінція Емідія-Романья). Мати, Роза Мальтоні, була сільською вчителькою, батько, Алесандро, промишляв ковальським і слюсарним ремеслами. Родина не була багатою, але й не бідувала. Освіта Муссоліні почалася в школі ченців у Фаенці. Беніто ріс норовливим, вередливим, агресивним і часто порушував встановлені ченцями жорсткі правила. Вже тоді майбутній дуче намагався верховодити товаришами, часто ходив з ножом у кишені й навіть пару разів наважився застосувати його в бійках. Після закінчення школи викладав у молодших класах, але недовго — 1902 р. вирушив на пошуки щастя до Швейцарії. У 18-19 років він вже виступав перед невеликими аудиторіями, розгромлюючи італійський уряд і називаючи себе соціалістом. Він ознайомився з працями К. Каутського, П. Кропоткіна, Р. Штірнера, О. Бланкі, А. Шопенгауера, Ф. Ніше. Муссоліні був розумною, але надто поверховою людиною: з легкістю засвоював чужі ідеї, мав звичку згодом видавати їх за свої, висмикуючи з теорій лише те, що йому подобалося і було зрозуміло. Відзначився як журналіст і оратор. У 1912-1914 рр. — редактор центрального органу ІСП газети "Авангі". За агітацію за вступ Італії у війну на боці Антанти в листопаді 1914 р. був виключений із соціалістичної партії. Тоді ж заснував газету "Пополо д'Італія" (майбутня газета італійських фашистів). У березні 1919 р. став засновником фашистської організації "Фашіо ді комбатименто".

Запальний гравець, Муссоліні зробив ставку на зброю не захоплення влади, але його переймали сумніви. Фашисти не мали необхідної техніки для здійснення заколоту. На високий "бойовий дух" розраховувати також не випадало, бо вони мали звичку перемагати лише в більшості. Проте загальний тактичний розрахунок дуче був вірний: ставка робилася не стільки на силу удару, скільки на небажання супротивники опиратися. В якийсь момент він зрозумів, що настав його час.

Крапки над "і" було поставлено 24 жовтня 1922 р. в Неаполі, де в театрі Сан-Карло відкрився черговий з'їзд фашистських союзів. Муссоліні виступив на ньому з агресивною промовою, ультимативно зажадавши від уряду надати фашистам п'ять міністерських портфелів і комісаріат авіації. Він мальовничо розписав свою відданість монархії, яка не повинна опиратися силам, що несуть оздоровлення нації. Муссоліні, який усю свою політичну кар'єру зробив під республіканським прапором і рік тому демонстративно залишив засідання парламенту, де виступав король, той самий Муссоліні, розуміючи силу монарха, зараз розшаркувався перед ним. Ввечері того ж дня у отелі "Везувій", де зупинився дуче, зібралися його найближчі сподвижники (І. Бальбо, Ч. М. Де Віккі, Е. Де Боно, М. Бьянкі). Було намічено план захоплення влади: 27 жовтня — загальна мобілізація фашистів, 28-го — атака на головні центри країни. Три колони сквадрістів — членів фашистських бойових загонів (сквадр) — повинні були увійти до Рима з боку Перуджі, висунути ультиматум уряду Л. Факта та заволодіти головними міністерствами.

Відразу пролилася кров: у Кремоні, Болонї, Алессандрії сквадрісти зробилися некерованими. Кабінет Міністрів прийняв рішення про відставку, але заздалегідь затвердив і розіслав на місця декрет про облогове становище, за яким армія отримала необхідні повноваження для наведення порядку. Проте король Віктор-Еммануїл III відмовився підписати цей декрет. Коли фашисти 28 жовтня йшли колонами на Рим, дуче знаходився у редакції "Пополо д'Італія" в Мілані. Префект міста виставив біля будинку охорону, і Муссоліні виглядав персоною, яку влада скоріше охороняє, ніж переслідує. Удень 29 жовтня дуче дістав довгоочікувану звістку про призначення його прем'єр-міністром. Ввечері того ж дня в спеціальному поїзді Муссоліні прибув до Рима, з'явився до короля і, вийшовши з ним на балкон, привітав натовп чорносорочечників. Італійські фашисти прийшли до влади.

4. "Корпоративна система"

Сґрижнем ідеології італійського фашизму був примат нації над інтересами всіх інших соціальних груп і окремо житих індивідуумів. Інтегровані інтереси нації повинна була виражати фашистська держава, поза якої не могли існувати ані політичні організації суспільства, ані групи, ані навіть індивідууми. Грунтуючись на принципах корпоративізму, держава повинна була примиряти в своїй єдності різноманітні суспільні інтереси. У свою чергу, корпоративізм трактувався фашистами як "новий тип політичної організації суспільства", був протиставлений соціалізму та лібералізму водночас.

Програма фашистів була проста й зрозуміла усім — робітнику, люмпену, інтелігенту, підприємцю. Вона містила скасування сенату, поліції, каст, привілеїв і титулів; спільне виборче право, гарантії громадянських свобод, скасування Установчих зборів, відміну таємної дипломатії та загальне роззброєння; заборону банківських операцій та прогресивний податок на капітал; встановлення для всіх 40-годинного робочого дня та мінімуму зарплати; участь робітників у технічному керуванні підприємствами; націоналізацію військової промисловості; передачу землі селянам; заборону дитячої праці до 16 років; загальну освіту та безкоштовні бібліотеки. Таким чином, фашисти зверталися не до якихось там конкретних соціальних верств, а до усіх італійців, що ждали відчутних соціальних і політичних змін.

Відразу ж після перевороту, незважаючи на збереження парламентських форм, з'явилися два нових державних інститути: в грудні 1922 р. — "Велика фашистська рада" (ВФР), в січні 1923 р. королівським декретом було закріплено створення фашистської міліції, що віднині називалася "Добровільна міліція національної безпеки" (ДМНБ). ВФР контролювала законопроекти перед внесенням їх до парламенту, діяльність самого уряду. Створенням ДМНБ Муссоліні прагнув добитися переваги виконавчої влади в особі фашистського уряду над законодавчою в особі короля та парламенту. Передача ДМНБ у підпорядкування Муссоліні посилювала його особисту владу.

У посиленні фашистської диктатури особливу роль відіграв закон від 3 квітня 1926 р., що затвердив контроль уряду над профспілками. Після замаху наприкінці жовтня на Муссоліні, 5 листопада 1926 р. було видано закон про розпуск усіх "антинаціональних" партій, чим формально

завершився перехід до однопартійної системи. В квітні 1927 р. було прийнято так звану "Хартію праці", згідно з якою встановлювався корпоративний принцип структури держави та суспільства Італії. Замість профспілок створювалися корпорації, що об'єднували робітників і підприємців кожної галузі виробництва. Ці корпорації знаходилися під державним контролем і повинні були стати наріжним каменем фашистської державності. Кандидатів до парламенту тепер могли висувати тільки корпорації. Нечисленна опозиція не мала жодних можливостей для протистояння фашизму на парламентському терені.

5. Фашизація країни

В основу фашистської доктрини було покладено ідею "загальнонаціональної" влади, що нібито стояла на варі "загальних інтересів". Виходячи з цієї ідеї, фашисти вимагали від народу повної покори. "Усе в державі і нічого поза державою", — ці слова Муссоліні є свого роду формулою фашистського тоталітаризму. В цей період було видано закони про чистку державного апарату від "підозрілих елементів", про заборону всіляких асоціацій, що не контролюються фашистською партією, про право префекта конфіскувати номери газет. Особливе місце посідав закон від 24 грудня 1925 р. про права прем'єр-міністра. Згідно з цим законом глава уряду звільнявся від відповідальності перед парламентом і не був зобов'язаний подавати до відставки в разі висловлення вотуму недовіри.

Фашистські діячі, використовуючи своє становище, самі ставали великими промисловцями та фінансистами. З 400 депутатів фашистського парламенту, обраних 1929 р., 175 обіймали оплачувані посади в адміністративних радах великих акціонерних товариств. Державне регулювання здійснювалося фашистським режимом в інтересах економічної підготовки до війни з метою реалізації агресивних планів італійської держави. Таким чином, терористичні функції фашистської держави, всі її організаційні та економічні заходи були пов'язані із загарбницькими зовнішньополітичними планами.

? Запитання і завдання

1. Проаналізуйте, якими були економічні та політичні підсумки Першої світової війни для Італії.
2. Поміркуйте, чим була викликана активізація робітничого і селянського рухів.

1. Визначте соціальну базу фашизму в Італії. Чому багатьох італійців привертала ідеологія фашизму?
1. Чому, з вашої точки зору, став можливим переворот Б. Муссоліні?
2. У чому виявлялася криза італійського парламентаризму?
6. Складіть порівняльну таблицю за схемою:

Сфери завдань	Італійський фашизм	Німецький націонал-соціалізм
Організаційна сфера (партія, вождь, програма)		
Політична сфера (теорія і практика)		
Економічна сфера		

Документи і матеріали

1. "Беніто Муссоліні: політичний портрет" (витяг із статті Л. С. Білоусова)

"Для Італії 30-ті роки були роком зміцнення та панування режиму Муссоліні. Дуче був витонченим і розумним диктатором. Він розумів, що одним лише насильством неможливо створити міцний фундамент політичної влади, що необхідна згода людей з існуючою системою. В якийсь момент Муссоліні сам повірив у те, що він людина, "дарована Італії провидінням", що всі її успіхи є наслідком його геніальної творчості. "Італійці, не хвилюйтеся, — заявив він якось, подорожуючи Реджо-Емілією, — я поведу вас все вище і все далі". І чим далі він вів, тим активніше та брутальніше запроваджувався в країні його культ. Серед політичних діячів ХХ ст. дуче — безперечний чемпіон за кількістю державних постів, які він обіймав. На честь дуче складали поеми та пісні, знімали кінофільми, створювали монументальні скульптури, малювали картини, друкували листівки. Навіть календар повинен був пристосовуватися до ходи "великої людини". З 1933 р. нове офіційне літочислення почало відраховувати роки "фашистської ери". Фашизм вніс до повсякденного життя італійців серію ритуалів, що об'єднувалися поняттям "фашистський стиль". Щоб створити "новий моральний та фізичний тип італійця", режим почав укорінювати у суспільство норми поведінки. Серед фашистів було скасовано рукоштовкання, жінкам заборонили вдягати брю-

ки, для пішоходів встановлювався одnobічний рух лівою стороною вулиці. За рішенням уряду всі італійці незалежно від віку, сімейного стану та статі повинні були по суботах займатися військово-спортивною й політичною підготовкою. Всюдисущий дуче надихав маси особистим прикладом у "битві за хліб", "за ліру", "за інтегральну меморандум". Він демонстративно брав участь у молотьбі, одержував символічну заробітну плату. Закріпившись при владі, Муссоліні заповзявся перебудовувати Рим. З 1925-го по 1942 рр. з метою вивільнення місця під громадянське будівництво в столиці було розібрано на цеглу 19 церков. У колі рідних і близьких дуче не приховував свого нерозуміння мистецтва та презирства до нього. Ворожість до мистецтва дуче пояснював згідно зі своїм розумінням природи людини: "Перш ніж відчувати необхідність в культурному розвитку, людина відчула потребу наказу". В певному розумінні можна сказати, що в історії поліцей передував педагогу".

? Запитання до документа

1. Використовуючи текст підручника і даний матеріал, спробуйте дати свою оцінку особистості та діяльності Муссоліні.

Запам'ятайте дати:

- 29 жовтня 1922 р. — Б. Муссоліні призначено главою уряду.
- грудень 1922 р. — створення "Великої фашистської ради".
- 3 квітня 1926 р. — прийняття закону про контроль над профспілками.
- 5 листопада 1926 р. — прийняття закону про роспуск "антинаціональних" партій.
- квітень 1927 р. — прийняття Хартії праці, що закріплювала корпоративну систему в Італії.

ІСПАНІЯ

1. Ситуація в Іспанії після Першої світової війни

У роки Першої світової війни Іспанія зберігала нейтралітет. Війна викликала зростання попиту на іспанські товари й сприяла піднесенню промислового та сільськогосподарського виробництв. Активний зовнішньоторговельний баланс забезпечив значне (у 4 рази) збільшення золотого запасу. Закінчення світової війни позбавило іспанську промисловість вигідної кон'юнктури на світовому та внутрішньому ринках, що й спричинило скорочення виробництва деяких галузей промисловості, від'ємне сальдо зовнішньоторговельного балансу, інфляцію й зростання безробіття.

Аграрно-промислова Іспанія за рівнем розвитку промисловості продовжувала відставати від розвинених країн. У 1920 р. населення країни становило 20,3 млн чоловік. 57% самодіяльного населення було зайнято в сільському господарстві, 21,9% — у промисловості та 20,81% — у сфері обслуговування. Ядро фінансово-поміщицької олігархії складала 100 родин, що володіли величезною частиною ресурсів країни. У селі на 150 тис. поміщиків припадало 12 млн га землі, тоді як у країні нараховувалось 2,5 млн безземельних наймитів та 1 млн бідних селян, що володіли усього 6 млн га землі.

Для Іспанії була характерна нерівномірність економічного розвитку окремих районів. Області на Півночі — Каталонія, Басконія та Астурія — були центрами текстильної промисловості, машинобудування, електротехнічної, хімічної, гірничодобувної та металургійної галузей промисловості. В інших областях Іспанії існували дрібні підприємства харчової, швейної, скляної та деревообробної галузей. У розвитку іспанської економіки активну участь брав іноземний капітал, головним чином англійський, французький, бельгійський, а після світової війни — американський. 1930 р. сума іноземних капіталовкладень становила 1 млрд доларів.

Основою політичної системи країни була монархія, що спиралася на католицьку церкву й армію. Католицька церква отримувала від держави вигідні субсидії у 50-70 млн песет і виступала як найбільший банкір та промисловець. Надійним оплотом монархії була армія, що вирізнялася наявністю великої кількості реакційних офіцерів і генералів, котрі відзначилися, як правило, в колоніальних війнах і мали великі привілеї.

Дуже гострою для Іспанії була національна проблема. З трьох райснів, населених національними меншинами – Каталонія, Басконія та Галісія, — два перші були найбільш розвинені в промисловому відношенні, для них уся Іспанія слугувала ринком збуту промислової продукції. Національні меншини не мали політичних прав, умов для розвитку культури, що спричиняло піднесення національно-визвольного руху.

Політичне життя країни у повоєнний період визначали активність та строкатість. У країні поживалися національно-визвольний та республіканський рухи. На лівому фланзі значним впливом користувалися Іспанська соціалістична робітничка партія (ІСРП) та профоб'єднання Загальна спілка трудящих (ЗСТ). Створена 1920 р. Комуністична партія Іспанії (КПІ) перебувала під значним впливом Комінтерну та Москви. Інтелігенція, студентство, середні верстви населення здебільшого дотримувались республіканських, антимонархічних поглядів.

Ліберальний уряд Романонеса видав 1919 р. декрети про введення 8-годинного робочого дня, страхування через старість та допомогу за безробіттям. Кортеси готувалися до проведення ряду демократичних реформ. Однак на кінець 1920 р. серед правлячих класів почала набирати сили течія, що закликала до створення уряду "твердої руки".

2. Диктатура М. Прімо де Рівери

Державний переворот готувався майже відкрито. 13 вересня 1923 р. генерал Мігель Прімо де Рівера, що командував Каталонським військовим округом, заручившись підтримкою воячини, духівництва та фінансової олігархії, захопив владу в Барселоні. Уряд подав у відставку, а король Альфонс XIII заявив Прімо де Рівері, який прибув до Мадриду: "Дай Боже тобі щастя. Вручаю тобі владу".

Замість звичайного уряду Прімо де Рівера створив військову директорію, що складалася з генералів і адміралів. Було оголошено стан облоги, скасовано конституцію, кортеси розпущено, влада на місцях перейшла до рук військових губернаторів. В маніфесті до народу диктатор визнав, що країна переживає глибоку кризу, обіцяв здійснити докорінну ломку колишніх порядків і добитися оновлення.

Прагнучи привернути на свій бік широкі маси трудящих, Прімо де Рівера заснував фашистську партію "Патріотична спілка" й запровадив корпоративну систему (яку

анозицив у Муссоліні), покликану створити подобу єдності іспанського суспільства. Встановлення диктаторського режиму збіглося з періодом стабілізації економіки в усьому світі, в тому числі і в Іспанії. Проте економічні заходи диктатури не супроводжувались руйнацією відста-лої, напівфеодальної структури іспанської економіки й мали на меті насамперед збільшити прибутки підприємців.

Упевнившись, що військова диктатура вкрай непопулярна, Прімо де Рівера змінив її на громадський уряд, але диктатору, як і раніше, належала необмежена влада. З 1927 р. у Іспанії почав зростати опір диктатурі та монархії. Першими виступили проти диктатури представники інтелігенції, що вимагали демократичних свобод.

Лавірування Прімо де Рівери (скликання Національної асамблеї, що була проголошена спадкоємицею кортесів, але ніякої влади не мала, розробка проекту нової конституції) не допомагало: режим був приречений. Погіршення економічного становища країни остаточно добило диктатуру: від неї відвернулися всі. Коли Прімо де Рівері відмовили у підтримці навіть командувачі військовими округами, йому не залишалося нічого іншого, як тільки 28 січня 1930 р. піти у відставку. Крах диктатури став наслідком її неспроможності вирішити численні проблеми, що постали перед Іспанією.

3. Революція 1931 р.

Події 1931 р. за своїм значенням мали революційний характер. 12 квітня 1931 р. у країні відбулися муніципальні вибори, на яких перемогу одержали республіканці. 14 квітня обурені натовпи народу почали захоплювати муніципалітети й самі проголошувати республіку. Король Альфонс XIII втік за кордон. Ввечері того ж дня новоспечений республіканець, в недалекому минулому консерватор і монархіст Алькала Самора, що постав на чолі уряду, звернувся по радіо до народу із заявою, що республіку проголошено "без найменших безпорядків і Тимчасовий уряд готовий почати виконувати свої обов'язки". 15 жовтня 1931 р. уряд очолив республіканець Мануель Асанья. Обрані загальним голосуванням кортеси й уряд запровадили низку демократичних реформ: проголосили свободу слова, друку, зборів; церкву відокремили від держави; розпустили релігійні ордени; надали автономію Каталонії; декретували помірковану аграрну реформу. Однак політика уряду була непослідовною: збереглися великі поміщицькі землеволодіння, реак-

ційна вояччина продовжувала тримати під своїм контролем армію, монархісти залишилися в державному апараті, церква зберегла свій економічний вплив. Вирувала жорстока економічна криза, проте каральний апарат республіки більше покладался на силові засоби вирішення гострих проблем. Першим негативним наслідком діяльності Установчих кортесів і політики Асаньї стала поразка на виборах у листопаді 1933 р. урядового блоку: від його партій відвернулися виборці, розчаровані повільними темпами реалізації реформ, проти них піднялася "інша Іспанія", глибоко вражена "безбожними кортесами".

Активізувалися й фашистські організації. Наприкінці 1933 р. син колишнього диктатора Хосе Антоніо Прімо де Рівера створив за образом і подобою гітлерівської партії Іспанську фалангу, що ратувала за насильницьке повалення республіки, вимагала створення корпоративної держави, заснованої за найсуворішою ієрархією, із залізною дисципліною, національною ідеєю, намагалася з'єднати фашизм з католицизмом. Фаланга мала свої воєнізовані загони з декласованих елементів, що чинили погроми, терористичні акти проти учасників демократичного руху, намагалася створити в країні атмосферу нервовості та неспокою.

На початку січня 1936 р. президент розпустив кортеси і призначив вибори на 16 лютого 1936 р.

15 січня в умовах піднесення народного руху ліві партії підписали "Виборчий пакт", що увійшов до історії як "Пакт про народний фронт". Документ було підписано представниками Іспанської соціалістичної робітничої партії, Загальної спілки трудящих, Федерації соціалістичної молоді, Робітничої партії марксистської єдності (ПОУМ), Синдикалістської партії, Лівої республіканської та Республіканської спілки.

4. Уряд Народного фронту та військовий переворот

На виборах 16 лютого 1936 р. Народний фронт дістав перемогу. На зміну правочентристському уряду прийшов уряд лівих республіканців, що спирався на Народний фронт. Його знову очолив Мануель Асанья, а після того, як його було обрано президентом республіки, прем'єр-міністром став інший лідер тієї ж партії — Карасес Кірога. Уряд закликав маси до "спокою й поміркованості", визначив свою політику як політику "миру і загальної згоди". Програма Народного фронту здійснювалася дуже поволі:

було визволено політв'язнів, трохи підвищилася зарплата робітникам, відновилося проведення аграрної реформи. На цьому перетворення застопорилися.

Тим часом вороги республіканської Іспанії дійшли висновку, що республіку можна знищити тільки за допомогою військового заколоту, й почали наполегливо готуватися до громадянської війни.

Заколот почався 17 липня пополудні у Марокко. Захопивши місто Сеуту, змовники вдосвіта 18 липня кілька разів передали в ефір слова: "Над всією Іспанією безхмарне небо". Це був умовний сигнал до початку заколоту по всій країні. 18 липня він охопив усі гарнізони. Як відзначив іспанський політолог та історик Х. Тусель, країні праві сприйняли наслідки виборів 18 лютого 1936 р., що принесли перемогу Народному фронту, як свідчення того, що "демократична система передала країну до рук революції і тому необхідно без зволікань почати роботу по її руйнації".

5. Громадянська війна 1936-1939 рр.

Перші частини, якими скористалися заколотники, здебільшого склалися з солдатів (14 тис. чоловік). На Піренейському півострові змовники захопили Кадіс і Севілью. За обставин, що вимагали швидких і невідкладних дій, республіканські лідери виявили слабкість та нерішучість. Глава уряду К. Кірога та президент республіки Асанья до останнього моменту опиралися передачі зброї до рук народу й намагалися дійти згоди із заколотниками. 18 липня у Мадриді розпочався загальний страйк, комісія представників Народного фронту відвідала главу уряду і зажадала озброїти народ. К. Кірога вже не мав змоги контролювати ситуацію й подав у відставку. 19 липня розпочав виконання своїх обов'язків новий уряд, очолений одним із лідерів Лівореспубліканської партії Хосе Хіралем. Вагання республіканських лідерів призвели до того, що змовники захопили 23 міста. Тим часом заколотники незабаром змогли переконатися у рішучості демократичних сил відстоювати завоювання республіки. У Барселоні та Мадриді заколот було швидко придушено. Наприкінці серпня перевага ще зберігалася за республікою, демократичні сили врятували країну від першого фашистського натиску. Тим часом військово-фашистський переворот, подолавши опір конкурентів, очолив генерал Франко.

Франсіско Франко Баамонде (1892-1975 рр.) народився в місті Ель-Ферроль 4 грудня — на день св. Варвари,

оборонниці артилерії, на що згодом біографи звертали особливу увагу. Його діди та прадіди по лінії батька були або моряками, або службовцями портової адміністрації. Франсіско також мріяв стати моряком, але за родинною традицією до морського училища пішов його старший брат Ніколас. Франсіско, або Паако, як його називали в родині, був посланий до піхотного училища в Толедо. Найнижчий — 155 см, наймолодший кадет не відзначався успіхами у військових науках, був 251-м з 312 учнів. Спочатку ніщо, здавалося, не віщувало блискучої кар'єри 17-річному молодшому лейтенантові, що 1910 р. дістав призначення до 8-го піхотного полку в Ель-Ферролі, якби не війна у Іспанському Марокко. Честолюбний лейтенант вступає 1912 р. до колоніальних військ, в лютому 1917 р. йому надають звання майора, і він стає наймолодшим майором в іспанській армії. 31 серпня 1920 р. було створено іноземний легіон "Терсіо", командиром 1-ї бригади якого згодом став Франко. У червні 1923 р. вже у чині підполковника його нагороджено "Військовою медаллю за особливі заслуги" у війні проти незалежної держави Ріфф (Північний Марокко). Під час диктатури Прімо де Рівери Франко був удостоєний звання бригадного генерала. 1927 р. диктатор призначив Франко начальником щойно створеної Вищої військової академії генерального штабу в Сарагосі. На цій посаді він зустрів падіння диктатури у 1931 р. Після закриття академії й різкого скорочення офіцерського корпусу Франко прийняв командування 5-ю дивізією в Сарагосі, з лютого 1932 р. — командир 15-ї бригади в Ла-Коруньї. 1934 р. Франко став наймолодшим дивізійним генералом у віці 41 рік. Брав безпосередню участь у придушенні Астурійського повстання. На початку 1935 р. Франко отримав нове призначення — начальника генерального штабу іспанської армії. Після перевороту 1936 р. — глава іспанської держави, лідер військово-фашистського заклоту.

Після перших ударів, що їх було завдано змовниками, війна могла скінчитися, якби вона велася в національних рамках. Проте на допомогу реакції прийшли Гітлер і Муссоліні, що послали до Іспанії війська, оснащені за останнім словом техніки. Внаслідок іноземної інтервенції війна для іспанського народу перетворилася на національ-

по революційну, яку він вів проти фашизму, за незалежність, волю та демократію. Війна в Іспанії зачіпала інтереси багатьох країн, урядів і народів.

6. Втручання тоталітарних держав до подій в Іспанії

Для здійснення своїх агресивних планів Гітлер потребував стратегічної бази (якою був Піренейський півострів), щоб опинитися в тилу Франції, поставити під контроль шляхи до Африки і на Схід, використати близькість півострова до Американського континенту. Західні країни, розв'язуючи руки Німеччині та Італії, проголосили політику "невтручання" щодо подій в Іспанії. Муссоліні направив до Іспанії 150 тис. солдатів, італійський військово-морський флот контролював узбережжя країни. Гітлер, зі свого боку, надав Франко значну кількість літаків, танків, артилерії, засобів зв'язку та тисячі офіцерів, що повинні були навчати та організовувати франкистську армію. Той факт, що 23 113 німецьких військовослужбовців було нагороджено Гітлером за заслуги у війні в Іспанії, свідчить про розмах німецької інтервенції. Великі монополії США надали значну матеріальну й фінансову допомогу режимові Франко. Водночас США заборонили продавати зброю, літаки і паливе Іспанській республіці.

Ставлення СРСР до війни в Іспанії було подвійним. З одного боку, Кремль, користуючись своїм впливом на компартію Іспанії, яку очолювали Х Діас і Д Ібаррурі, прагнув експортувати соціалістичну революцію до Іспанії. З Радянського Союзу республіканському урядові було надано 1000 літаків, 900 танків, 300 бронемашин, 1550 одиниць артилерії. З іншого боку, радянські люди, широким підтримуючи республіканців в їхній боротьбі проти фашизму, брали участь у бойових діях на полі бою в Іспанії (понад 2 тис. добровольців, головним чином льотчики й танкісти), надсилали продовольство й медикаменти. Багато іспанців та їхніх дітей знайшли у СРСР другу батьківщину, рятуючись від фашистських переслідувань. Щоправда, у СРСР влада влаштовувала їм перевірки на лояльність до ідеалів соціалізму, і значна частина емігрантів зазнала на собі "виховну" дію сталінського ГУЛАГу.

У жовтні—листопаді 1936 р. було сформовано перші Інтернаціональні бригади, що були втіленням антифашистської солідарності народів 54 країн світу. Республіці доводилося переборювати великі внутрішні труднощі, пов'язані з відсутністю достатньої згуртованості та єдності в лавах

Народного фронту. У травні 1937 р. спалахнув швидко придушений путч анархістів і троцькістів, безпосередньою метою яких було захоплення влади в Каталонії. 17 травня 1937 р. було організовано новий уряд Народного фронту за участю ІСРП, КПІ та республіканців (його очолив соціаліст Х. Негрін). Уряд ужив низку заходів по наведенню порядку в тилу, зміцненню регулярної армії, створенню військової промисловості.

У перебігу війни дедалі виразнішою ставала згубність для Іспанської республіки наслідків міжнародної блокади та італо-німецької інтервенції. Після падіння Каталонії (лютий 1939 р.) уряди Великої Британії та Франції оголосили про розрив дипломатичних відносин з республіканцями та про визнання фашистського уряду Франко (27 лютого). Опір республіки було зломлено 6 березня 1939 р. після державного перевороту, що передавав владу Національній хунті оборони (на чолі з полковником С. Касадо), яка потім прийняла вимогу Франко про беззастережну капітуляцію. 28 березня 1939 р. фашистські війська увійшли до Мадрида.

7. Встановлення диктатури Ф. Франко

Після поразки республіканців у березні 1939 р. влада Франко була поширена на всю територію країни. Єдиною політичною партією Іспанії стала Іспанська фаланга традиціоналістів. Франкісти оголосили недійсними всі законодавчі акти республіки. 25 березня та 7 вересня 1939 р. було видано накази про скасування аграрної реформи й повернення землі поміщикам. Автономні права Каталонії та Басконії було ліквідовано. Диктатура фактично закрила профспілки. Замість них було створено примусові т. з. "вертикальні профспілки". Страйки оголосили "злочином проти батьківщини". Основні закони, видані під час диктатури Франко, закріпили за ним величезні повноваження. Десятки тисяч республіканців було кинуте до концентраційних таборів. Біля 500 тис. іспанців після поразки республіки емігрували. Довгі роки фашистський режим визначав суспільно-політичний та економічний розвиток Іспанії.

? Запитання і завдання

- 1. Дайте характеристику економічного та політичного розвитку Іспанії після Першої світової війни.*
- 2. Чим, з вашої точки зору, зумовлене прагнення правлячих кіл встановити в країні режим твердої влади?*

- 1) Наведіть факти, що свідчать про запровадження Прімо де Ріверою диктаторського режиму.
- 1) Вкажіть позитивне та негативне в реформах уряду М. Асаньї.
- 1) Чому було встановлено диктатуру Франко? Відповідь аргументуйте.
- 6) Визначте ставлення до війни в Іспанії:
 - Німеччини, СРСР;
 - Італії, США.
- 7) Назвіть причини поразки республіканців у громадянській війні.
- 8) Поясніть поняття:
 - національно-революційна війна;
 - військово-фашистська диктатура;
 - Народний фронт.

Документи та матеріали

1. "Генералісимус Франко і його час" (витяг із статті С. П. Пожарської)

"Військові перемоги сприяли зміцненню "націоналістичної Іспанії" на дипломатичній арені. За відомостями міністерства закордонних справ у Бургосі, резиденції "національного" уряду Франко, протягом 1937-1938 рр., тобто до закінчення війни, його було визнано де-юре дев'ятьма країнами, серед них Німеччина, Італія, Ватикан, Японія, Португалія, Угорщина. Тих, що визнавали де-факто, було ще більше — 16, серед них — Велика Британія, Югославія, Греція, Швеція, Голландія, Норвегія, Данія, Фінляндія, Польща, Чехословаччина, Естонія.

15 жовтня 1938 р., коли вже не було сумнівів у тому, що Франко виграє війну, Берлін в меморандумі британському Міністерству закордонних справ висловив свою позицію: "Ми зацікавлені у створенні сильної Іспанії, що тяжіє до вісі Берлін — Рим. Зрозуміло, що наше становище в разі європейського конфлікту буде набагато сприятливішим, якщо на нашому боці буде сильна у військовому відношенні Іспанія. Однак Іспанія, що вийшла з компромісного миру між білими та червоними, не була б сильною. Тому ми зацікавлені у цілковитій перемозі Франко".

? Запитання до документа

1. Чим би ви пояснили зацікавленість Німеччини в перемозі Франко?

2. "Доля інтербригад в Іспанії" (витяг із статті М. Т. Мещерякова)

"1... Виконком Комінтерна будь-яких рішень про створення інтербригад не приймав до середини вересня 1936 р. Секретаріат ІККІ 18 вересня прийняв рішення про відправлення до Іспанії добровольців-комуністів, що мали бойовий досвід. Про розмах добровольчого руху можна судити з таких даних: з жовтня 1936 р. по вересень 1938 р. через базу в Альбасете пройшло не менше 51 тис. іноземних бійців і офіцерів. Комуністична партія та Комінтерн прагнули максимально використати в Іспанії ситуацію, що склалася, для того, щоб пропустити через "іспанський плацдарм" якомога більше своїх активістів для набрання бойового досвіду, який вони змогли б використати в майбутніх революціях. Інтербригади взяли участь практично в усіх скільки-небудь великих операціях народної армії республіки. У тих боях вони несли великі втрати, зазнавали величезних труднощів, але не втрачали притаманних їм високого бойового духу, стійкості, завзяття.

Образно про прагнення й настрої інтернаціоналістів сказав командувач 13-ї бригади Сверчевський: "Всіх об'єднувала велика, найвища та революційна мета — збройна боротьба з фашизмом, і заради неї німці, італійці, поляки, євреї, представники національностей всього світу включаючи негрів, японців, китайців уміли домовитися між собою, знаходили загальну мову, терпіли рівні незгоди, офірували життям, помирали героями, були сповнені однієї й тієї ж ненависті до загального ворога".

? Запитання до документа

1. З якою метою було створено інтербригади?

Запам'ятайте дати:

- 13 вересня 1923 р. — захоплення Прімо де Ріверою влади в Барселоні.
- 28 січня 1930 р. — падіння диктатури Прімо де Рівери.
- 15 жовтня 1931 р. — перемога на виборах республіканців на чолі з Мануелем Асанья.
- 9 грудня 1931 р. — прийняття Конституції, оголошення Іспанії демократичною республікою.

- 5 жовтня 1934 р. — загальний політичний страйк в Астурії.
- 15 січня 1936 р. — "Пакт про Народний фронт".
- 16 лютого 1936 р. — перемога на виборах Народного фронту на чолі з М. Асанья.
- 17 липня 1936 р. — заколот у Марокко.
- 17 травня 1937 р. — створення нового уряду Народного фронту на чолі з Х. Негріном.
- 28 березня 1939 р. — вступ фашистських військ до Мадрида, встановлення авторитарного режиму Ф. Франко.

ПОВТОРЮВАЛЬНО-УЗАГАЛЬНЮЮЧИЙ УРОК

1. Розвиток країн Західної Європи та США у міжвоєнний період пройшов кілька етапів: етап революційного піднесення (1918-1923 рр.); стабілізації економіки (1924-1928 рр.); "великої депресії" (1929-1933 рр.), а також підготовки Другої світової війни (1934-1939 рр.).

Кожний з цих періодів наклав свій відбиток на внутрішню й зовнішню політику провідних країн Заходу.

2. Величезне значення для всіх провідних держав Європи та США мали результати Першої світової війни, що докорінно змінила співвідношення сил на міжнародній арені, а також Версальсько-Вашингтонська система договорів, що закріпила нерівноправне становище Німеччини і не задовольнила Італію та Японію, внаслідок чого названі країни стали на шлях боротьби за переділ світу.

3. Після бурхливих повоєнних років, які були сповнені соціальними конфліктами й революційними потрясіннями, в середині 20-х років почався період стабільності та порядку, що характеризується швидкими темпами розвитку економіки, появою нових галузей промисловості, втіленням у життя нових наукових відкриттів і технологічних винаходів, період достатньо благополучний (особливо для США), що дістав назву "золоті 20-ті роки".

4. Водночас у міжвоєнний період виникає й досягає свого апогею таке жахливе в історії цивілізованих народів явище, як фашизм. Італія стала колыскою фашизму, тут було випробувано перші моделі фашистської держави, економічного розвитку, відшліфовано ідеологію фашизму. Після приходу до влади Гітлера 1933 р. Німеччина перетворилася на тоталітарну державу.

Німецький націонал-соціалізм мав багато спільного з італійським фашизмом, але були й значні відмінності в ідеології та практиці цих різновидів тоталітаризму.

5. Найстрашнішим для народів Європи і США був період великої депресії, коли мільйони людей втратили засоби до існування. Вихід з кризи уряди різних країн шукали різноманітними шляхами:

США втілили у життя серію реформ, яка отримала назву "новий курс" Ф. Рузвельта", що символізувало державне регулювання економіки демократичним шляхом в інтересах широких мас населення;

у Німеччині було встановлено нацистську диктатуру, економіку підпорядковано державі зі збереженням привілеїв вірних режимові великих приватних власників;

в Італії створено "корпоративну систему";

у Франції та Іспанії до влади прийшли Народні фронти, що шукали вихід із соціально-економічного стану шляхом збільшення прав трудящих, розширення соціального законодавства, націоналізації окремих підприємств і банків. Цей шлях виявився малоефективним, і незабаром Народний фронт припинив існування.

6. Боротьба фашизму та демократії у 20-30-ті рр. ХХ ст. — стрижнева лінія розвитку більшості країн світу. У внутрішній політиці вона проявилася в появі та прагненні до влади фашистських партій, у зовнішній — в боротьбі за переділ світу, за сфери впливу.

Такі країни, як Велика Британія, США, Франція, де склалося громадянське суспільство й існували сильні демократичні традиції, уникнули приходу до влади фашизму, хоча окремі фашистські партії та рухи існували і в цих країнах. Іспанія, де демократичні традиції виявилися значно слабшими, стала ареною боротьби авторитарних і демократичних сил. Амбіції, непомірне прагнення до влади як правих, так і лівих лідерів рухів, ввергли країну у вир громадянської війни.

Тоталітарні режими Італії та Німеччини, а також сталінське керівництво СРСР надавали всіляку підтримку сторонам, що протиборствували, тоді як уряди демократичних країн оголосили про свій нейтралітет і невтручання. Таким чином, перший бій з фашизмом було програно.

? Запитання і завдання

1. У чому причини краху Російської, Австро-Угорської, Німецької, Османської імперій? Які нові держави з'явилися на карті Європи після Першої світової війни?
2. Складіть порівняльну схему наслідків Першої світової війни для провідних країн в економічній, політичній та соціальній сферах.
3. У чому полягали головні суперечності Версальсько-Вашингтонської системи?
4. Чому Сенат США не ратифікував Версальський договір?
5. Які умови Версальського договору, договорів з союзниками Німеччини?
6. За яких обставин виникла Ліга Націй? Як ви вважаєте, чи виконала вона свою місію?

7. Чому стабілізація виявилася нетривалою?
8. Які основні причини світової кризи? У чому її відзнака від інших криз міжвоєнного періоду?
9. Складіть хронологічний ланцюжок перебування при владі американських президентів у міжвоєнний період.
10. Чому Ф. Д. Рузвельт, як виняток, чотири рази обирався президентом США?
11. Які зміни відбулися в США у роки “нового курсу”?
12. Чому нацизм переміг у Німеччині конституційним шляхом? Які уроки можна дістати з подій 1932-1933 рр.?
13. Чому фашисти не прийшли до влади у Франції, Великій Британії, США?
14. У чому полягають уроки діяльності Народного фронту у Франції та Іспанії?
15. У чому сутність політики “вмиротворення”?
16. Чому комуністичні та соціал-демократичні партії не знайшли спільної мови в 20-х роках?
17. В яких країнах відбувалася політична діяльність:
 - Асаньї;
 - Франко — Бріана — Блюма;
 - Ллойд-Джорджа — Клемансо — Гувера;
 - Макдональда — Хіраля;
 - Чіано — Деладье.
 Які офіційні пости вони обіймали?
18. Розкрийте значення поняття “просперіті”; чому 20-ті роки вважаються для США “золотими”?
19. Складіть порівняльну таблицю розвитку індустріальних країн за схемою:

Сфери розвитку	США	Велика Британія	Франція	Німеччина	Італія	Іспанія
Політична сфера						
Економічна сфера						
Соціальна сфера						

20. В чому полягають головні відмінності між демократичними й тоталітарними державами?
21. Порівняйте форми та методи боротьби національно-визвольного та робітничого рухів.
22. Знайдіть правильну фразу:

- План Дауеса поставив німецьку економіку у залежність від американського капіталу.
 - План Дауеса повинен був допомогти економічному відродженню Франції та Великої Британії.
23. Визначте роки громадянської війни в Іспанії:
- 1936-1938 рр.
 - 1937-1940 рр.
 - 1936-1939 рр.
 - 1935-1938 рр.
 - 1934-1940 рр.
24. Розкрийте поняття:
- республіка;
 - конституційна монархія;
 - фашистська диктатура;
 - президентська республіка;
 - парламент;
 - двопартійна система;
 - радянська республіка;
 - парламентська республіка.

ТЕМА V

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

ПОЛЬЩА

1. Відновлення державної незалежності Польщі. Ю. Пілсудський

Внаслідок поділу Польщі наприкінці XVIII ст. між Росією, Австрією та Пруссією польський народ надовго втратив свою державність. Всі наступні роки минули під знаком національно-визвольного руху на польських землях з метою відновлення суверенітету й незалежності польської держави. Повалення царату в лютому 1917 р. активізувало польські патріотичні сили. Об'єктивні передумови досягнення суверенітету містили положення "Декларації прав народів Росії", де проголошувалося право народів на "самовизначення та створення самостійних держав".

На початку 1918 р. у Королівстві Польському, що раніше входило до складу Росії, а з 1915 р. було окуповано австро-німецькими військами, спостерігалось піднесення національно-визвольного руху. Революції в Росії, Австро-Угорщині, Німеччині створили сприятливі умови для відновлення незалежності країни. За умов краху австро-німецької окупації в ніч на 7 листопада 1918 р. представники лівих партій — Польської соціалістичної партії (ППС), галицької соціал-демократії та партії людової (селянської) — створили в Любліні незалежний від окупантів уряд, який очолив депутат австрійського рейхсрату, лідер галицької соціал-демократії Ігнаці Дашинський. Цей уряд проголосив Польщу Народною республікою, обіцяв передати на розгляд Установчих зборів низку демократичних реформ, але проіснував недовго. 10 листопада до Варшави повернувся, звільнившись із в'язниці в Магдебурзі (Німеччина), Юозеф Пілсудський, у якому представники польського капіталу і правих партій вбачали людину, здатну відродити польську державність.

Юозеф Пілсудський (1867-1935 рр.) — польський державний і політичний діяч. Народився в маєтку Зулов (поблизу Вільно) в шляхетній родині. Член Польської соціалістичної партії з 1892 р., а після її розколу в 1906 р. — лідер правого крила ППС. Один

з ідеологів і провідних політиків польського визвольного руху, виступав за відновлення сильної польської держави, здатної протистояти сусіднім країнам. Під час Першої світової війни — командир польського легіону, що воював проти Росії на боці Німеччини. Минуле соціаліста та відмова 1917 р. присягати на вірність німецькій зброї створили йому в народних масах репутацію діяча, здатного задовольнити їхні сподівання. В 1918-1922 рр. "начальник" (диктатор) польської держави. Один з ініціаторів польсько-радянської війни. 1926 р., будучи прибічником сильної державної влади, здійснив військовий переворот і встановив режим особистої диктатури — "санації". Здійснював політику вслякого зміцнення держави, придушення революційного руху, національного пригнічення непопольського населення. 1934 р. уклав угоду з гітлерівською Німеччиною, що багато у чому зірвало спробу створення системи колективної безпеки в Європі.

Створена окупантами у Варшаві Регентська рада 11 листопада 1918 р. передала Пілсудському владу з "метою збереження порядку в країні". За вимогою Пілсудського уряд Дашиньського пішов у відставку, а замість нього було створено новий на чолі з правим соціалістом Є. Морачевським, що був повністю підлеглий Пілсудському, проголошеному "начальником держави".

Відновлення незалежності Польщі в листопаді 1918 р. завершило національно-визвольну боротьбу польського народу, що тривала більше 120 років.

2. Польсько-українське протистояння у Галичині

Польські правлячі кола завжди розглядали Східну Галичину як невід'ємну частину своєї території, що завжди призводило до конфронтації між Польщею та Західною Україною. Новий конфлікт виник 1918 р. у перебігу створення незалежної Польщі. Внаслідок збройної боротьби між Польщею та Західноукраїнською Народною Республікою (ЗУНР), що забрала життя 15 тис. українців і 10 тис. поляків, Польща встановила контроль над територією Східної Галичини.

3. "Польське питання" на Паризькій мирній конференції

Польське питання на Паризькій конференції було надто важливим, бо воно перепліталось з питанням про відно-

шення до Радянської Росії та Німеччини — двох фактично нових держав на карті Європи.

Питання про польсько-німецький кордон виявилось частиною проблеми, пов'язаної з тим, хто ж із держав-переможниць зуміє отримати найбільше зиску з поразки Німеччини. Зменшивши територіальні претензії Польщі, правлячі кола Великої Британії та США тим самим схилилися до підтримки Німеччини проти свого французького союзника. Внаслідок цього Польща отримала лише 45 тис. кв. км території замість бажаних 84 тис. Гданськ було перетворено на "вільне місто", що опинилося під опікою Ліги Націй; таким чином, найголовніший та єдиний польський морський порт, якого домагалися поляки, було відірвано від країни. Загалом Паризька мирна конференція при вирішенні польсько-німецьких питань відверто пішла шляхом ігнорування інтересів Польщі.

Версальський договір залишив відкритим питання про східні кордони Польщі. Водночас з укладенням цього договору відбулося підписання Польщею, Великою Британією, Францією, США та іншими країнами особливого договору "Про захист прав національних меншин" у польській державі. Згідно з цим договором Польща зобов'язувалася забезпечити свободу й рівноправність національним меншинам, що мешкали на її території. Комісія Камбона встановила лінію, яка визначала кордон, за межами якого поляки не становили більшості населення. Згодом вона дістала найменування "лінія Керзона". На неодноразові вимоги польського уряду конференція послів Антанті 14 березня 1923 р. прийняла остаточне рішення про приєднання Східної Галичини до Польщі за умови надання українському населенню автономії.

4. Польсько-більшовицька війна 1920 р.

Польські правлячі кола прагнули відновити Річ Посполиту "від моря й до моря" (від Балтики до Чорного моря). До цієї держави передбачалося включити Литву, Білорусь та Україну. 1919 р. польські війська окупували Білорусь, Західну Волинь, райони Полісся.

Після розгрому денікінських військ почалася передислокація частин Червоної Армії на створений для боротьби з поляками Західний фронт. Польська армія за допомогою Антанті стала однією з найчисленніших в Європі й налічувала 738 тис. чоловік.

Не маючи виходу з важкої військової та політичної ситуації, Голова української Директорії Петлюра пішов на

близькості з поляками. 21-23 квітня 1920 р. між Польщею та УНР було підписано Варшавський договір. Польща утворила Директорію на чолі з Петлюрою як головну владу УНР, оформлювався союз для боротьби з більшовіками, надалі вся Правобережна Україна мала відійти до Польщі. 24 квітня 1920 р. було укладено військову конвенцію між УНР і Польщею. Збройні Сили УНР переходили під польське командування. Залізницями в Україні опікувалася польська адміністрація, матеріальне забезпечення військ покладалося на Директорію, озброєння петлюровських військ — на польський уряд. Петлюра фактично жертвував територією ЗУНР, щоби відстояти УНР у боротьбі з більшовіками. Наступного дня розпочався спільний наступ військ Польщі та УНР з метою з'єднання з військами Врангеля.

7 травня 1920 р. поляки здобули Київ, однак обіцяне Петлюрою Пiлсудському народне антибільшовицьке повстання не відбулося. Хоча в травні польсько-українські війська зайняли Житомир, Вінницю, Київ і Директорія переїхала до столиці, між поляками і УНР відносини почали загострюватися.

У цей час війська Радянської Росії розпочали наступ проти поляків у напрямі України та Білорусі. 12 червня було взято Київ. 13 червня вони зайняли Житомир, Вінницю, Коростень, а наприкінці місяця Західний фронт вийшов на варшавський напрям. Запеклі бої розгорнулися на підступах до Варшави і Львова. 15 серпня 1920 р. польські війська перейшли до контрнаступу під Варшавою й розгромили частини Червоної Армії. Радянська сторона була змушена укласти в жовтні 1920 р. перемир'я у Ризі. За його умовами припинялися бойові дії, встановлювався кордон між Польщею, Росією та Україною. Проте війська УНР не визнавали перемир'я і зайняли Вінницю. В жовтні 1920 р. петлюрівські дивізії вели запеклу боротьбу з переважаючими силами Червоної Армії. В листопаді війська УНР змушені були відступити за річку Збруч, на територію, зайняту поляками. Тут армію УНР було роззброєно, а її особистий склад інтерновано в польські табори. Західна Україна та Західна Білорусія залишились у складі польської держави за Ризьким мирним договором, що був підписаний 18 березня 1921 р. РСФСР, УРСР і Польщею. Польща визнала УРСР, а Східна Галичина перебувала в складі польської держави до 1939 р.

5. Режим "санації" ("оздоровлення")

У березні 1921 р. після тривалих дискусій сейм прийняв конституцію Польської республіки, що мала демократичний характер.

Пілсудський, незадоволений тим, що конституція обмежувала повноваження глави держави, відмовився балотуватися на пост президента. Більшістю голосів президентом було обрано підтриманого лівими партіями й партіями національних меншин професора Г. Нарутовича. Проте через тиждень після виборів його було вбито. Новим президентом було обрано С. Войцеховського, за молодих літ пов'язаного з ППС.

Економічне становище Польщі характеризувалося значним зростанням цін і падінням вартості польської валюти. Інфляція призвела до падіння реальної заробітної плати, розгулу спекуляції. Пілсудський демонстративно пішов з поста начальника генерального штабу, але виношував плани приходу до влади.

12 травня 1926 р. війська, якими командували вірні Пілсудському генерали та офіцери (багато хто з них у роки світової війни служив під його керівництвом у легіонах), розпочали похід на Варшаву. У вуличних боях вони відрізали столицю від західних воєводств, де уряд мав великі сили. Проти уряду виступив робітничий клас. 14 травня страйк залізничників перетворився на загальний. Комунисти, що вважали тодішній уряд фашистським, підтримали Пілсудського.

Як Пілсудський, так і уряд не мали бажання перетворювати конфлікт на громадянську війну, побоюючись, що це може призвести до виступу народних мас з революційними гаслами. 14 травня президент Войцеховський та уряд Вітоса склали повноваження. ППС закликала до припинення загального страйку. Главою нового уряду за вказівкою Пілсудського було призначено професора К. Бартеля. Сам же Пілсудський абсолютною більшістю голосів депутатів сейму і сенату був обраний президентом, але демонстративно відмовився прийняти цей вибір, обійнявши пост військового міністра й головного інспектора армії. За вимогою Пілсудського президентом став професор Львівського політехнічного інституту Ігнаці Мосцицький.

Успіх перевороту зумовлювався масовою підтримкою офіцерства, робітників, лівих сил. Вельми невизначене гасло "санації" (оздоровлення), проголошене Пілсудським, його минуле соціаліста подавали надію на те, що прихід до

нішли останнього приведе до повного оздоровлення політичного й економічного життя. ППС висунула гасло: "Демократія з Пілсудським, Пілсудський з демократією". Однак Пілсудський, діставши перемогу за допомогою лівих сил, не збирався спиратися на них надалі, а тим більше, здійснювати їхні соціальні програми.

Отримавши владу, він підкреслював, що не належить до жодної партії, що стоїть поза класів і партій. Він не приховував своєї зневаги до парламентської демократії й, хоча зберіг парламент, значно обмежив його можливості контролювати діяльність уряду. Фактично він здійснював контроль за внутрішньою й зовнішньою політикою держави.

Прихід Пілсудського до влади збігся з частковою стабілізацією польської економіки. Стабілізацію було досягнуто не в останню чергу за допомогою іноземного капіталу. Польща 1927 р. отримала великі позики від англійських і американських банкірів. У лаві польських підприємств і банків значно зросла частка іноземного капіталовкладення: 1928 р. вона становила 33% загального капіталу акціонерних компаній у Польщі. У 1926-1929 рр. було створене 105 нових картелей. Підвищення рівня промислового виробництва привело до значного скорочення безробіття, сприяло послабленню соціальних конфліктів. Однак репресії санаційного режиму проти лівих сил, вбивства ряду супротивників Пілсудського спричинили незадоволення в країні. Напередодні виборів до сейму й сенату, призначених на березень 1928 р., Пілсудський створив Безпартійний блок співробітництва з урядом. Його підтримали і магнати польського капіталу, і католицька церква. Це було спробою об'єднання прибічників навколо свого "вождя" на основі соціальної солідарності всього народу. Проте Безпартійний блок отримав 25% голосів виборців до сейму і 31,7% до сенату. Ліві партії отримали таку ж кількість голосів. Новий парламент виявився неспроможним у боротьбі з урядом і змушений був надати йому можливість здійснювати політику, накреслену Пілсудським.

Проте вже 1926 р. у Польщі почали з'являтися перші ознаки кризи, яка тяжко вразила економіку 1928 р. Криза, що зачепила усі сфери економічного життя, була більш глибокою, ніж в багатьох європейських країнах, і тривала аж до 1935 р. 1931 р. кількість безробітних становила біля 700 тис. чоловік, а разом з родинами — 1,5 млн.

Криза охопила не тільки трудящі маси, а й буржуазію. У 1930-1935 рр. збанкрутувало 3 тис. промислових підприємств, серед них і багато великих фірм. Усі ці беди дуже загострили соціальне становище країни. Криза не обмежилася тільки промисловістю, а захопила також торгівлю, кредитну систему, валюту, сферу ділових зобов'язань тощо.

За умов економічної кризи й політичного терору народні маси вели боротьбу проти диктатури.

Загалом режим санації в першій половині 30-х років помітно еволюціонував праворуч. Головні положення нової конституції 1935 р. відбивали ідеї Пілсудського про державу як вищу інстанцію, якій повинно прислуговувати суспільство. За цією конституцією президент відповідає тільки перед Богом та історією: всі інші органи влади – уряд, сейм, сенат, суди, збройні сили – підкорялися президентові, що обирався вузькою колегією. Уряд ставав незалежним від парламенту. Конституція вводила таким чином авторитарний режим, що зберігав лише незначні залишки парламентської демократії.

Незабаром після прийняття конституції в травні 1935 р. Пілсудський помер. Після його смерті політична обстановка в країні погіршилася, соціальні протиріччя посилилися. Ліві сили Польщі, запобігаючи загрози фашизму в країні, намагалися у 1935-1937 рр. створити Народний фронт. Хоча ці спроби не мали успіху, головним чином через внутрішньопартійні суперечки, антифашистський рух, у якому взяли участь широкі народні маси, перешкодив перетворенню Польщі на державу, подібну до гітлерівської Німеччини або фашистської Італії.

? Запитання і завдання

1. *За яких обставин було відновлено незалежність Польщі?*
2. *Яке місце посідало "польське питання" на Паризькій мирній конференції?*
3. *Яка роль Юозефа Пілсудського в історії Польщі?*
4. *Коли й за яких обставин Польща захопила західно-українські землі?*
5. *Назвіть особливості періоду польської історії 1922 – 1926 рр.*
6. *Як відбувся державний переворот 1926 р.?*
7. *У чому сутність режиму санації?*

Документи та матеріали

1. З Конституції Польської республіки.

17 березня 1921 року

"Розділ I. Республіка.

Ст. 2. Вища влада в Польській Республіці належить народові.

Розділ II. Законодавча Влада.

Ст. 10. Право законодавчої ініціативи належить уряду і сейму.

Ст. 11. Сейм складається з депутатів, що обираються на п'ять років загальним, таємним, прямим, рівним і пропорційним голосуванням.

Ст. 12. Право обирати має кожний польський громадянин без різниці статі, якому виповнилося на день виборів 21 рік.

Ст. 35. Кожний проект закону, прийнятий сеймом, передається на розгляд сенату.

Розділ III. Виконавча влада.

Ст. 39. Президента республіки обирають на сім років абсолютною більшістю голосів сейм і сенат, що об'єднані у Національні збори.

Ст. 44. Кожний урядовий акт президента республіки вимагає підпису голови ради міністрів і відповідного міністра, котрі, підписавши акт, беруть відповідальність за нього на себе.

Ст. 45. Президент республіки призначає та відкликає голову ради міністрів, за його пропозицією призначає міністрів, а за законодавчо передбаченою пропозицією ради міністрів призначає на громадянські та військові посади.

Розділ V. Загальні громадянські обов'язки та права.

Ст. 95. Польська республіка гарантує на своїй території повну охорону життя, свободи і майна всім без різниці походження, національності, мови, раси або релігії.

Ст. 99. Польська республіка визнає будь-яку власність...

Ст. 114. Римсько-католицьке віросповідання, що є релігією переважної більшості народу, посідає в державі провідне становище серед рівноправних віросповідань".

? Запитання до документа

1. Схарактеризуйте обсяг прав громадянина Польської республіки.

Запам'ятайте дати:

- з 6 на 7 листопада 1918 р. — створення в Любліні незалежної го уряду на чолі з І. Дашиньським.
- листопад 1918 р. — відновлення незалежності Польщі.
- 28 червня 1919 р. — підписання мирного договору з Німеччиною.
- 21-23 квітня 1920 р. — підписання Варшавського договору між Польщею та УНР.
- 18 березня 1921 р. — підписання Ризького мирного договору.
- березень 1921 р. — прийняття конституції Польської республіки.
- 12 травня 1926 р. — початок походу на Варшаву Пілсудського.
- липень 1932 р. — укладення пакту про ненапад з СРСР.

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

1. Утворення Чехословаччини

До 1918 р. чеські землі та Словакія входили до складу багатонаціональної Австро-Угорської імперії, в якій панувала династія Габсбургів. Впродовж декількох сторіч чехи та словаки були позбавлені національної самостійності й перебували під чужоземним гнітом. Чеські землі були економічно більш розвиненою частиною імперії: на їхній території було зосереджено понад 70% всього промислового виробництва Австро-Угорщини. По всій Європі була шлома промислова продукція підприємств Праги, Брно, Моравської Острави, Пльзеня, Кладно.

Перша світова війна викликала в чеських землях і Словакії широкий антивоєнний рух і посилення боротьби проти прогнилого режиму імперії. Чехи, словаки, закарпатські українці, призвані до австрійської армії, не бажали помирати за імператора, переходили на бік супротивників Австро-Угорщини. В середині країни посилювався саботаж, почастишали страйки, зріс опір австрійським чиновникам.

У перебігу війни серед чеської та словацької буржуазії сформувалося два крила. Певна її частина, економічно пов'язана з імперією, орієнтувалася на перемогу німецько-австрійського блоку. Інша частина, на чолі якої стояли Т. Масарік і Е. Бенеш, прагнучи суверенітету й незалежності, орієнтувалася на перемогу країн Антанти. Ці патріотичні сили й очолили національно-визвольний рух у Чехії та Словакії. Першим його великим проявом був загальний страйк у січні 1918 р. У Чехії він проходив під гаслами "Право націй на самовизначення!", "Національна та державна самостійність Чехословаччини!".

У липні 1918 р. всі чеські політичні партії створили Національний комітет, пов'язаний з Чехословацькою Національною Радою в Парижі, який очолив видатний політичний діяч Томаш Масарік.

28 жовтня 1918 р., коли стало відомо, що австро-угорський уряд погодився прийняти запропоновані президентом Вільсоном умови миру, Національний комітет проголосив створення чехословацької держави. 30 жовтня Словацька Національна Рада оголосила про відділення Словакії від Угорщини та приєднання її до чеських земель. Створення чехословацької держави завершило тривалу боротьбу двох братерських народів за національне звільнення. 14 листопада 1918 р. Національні збори, що сформувалися шляхом

розширення складу Національного комітету, проголосили Чехословацьчину республікою та обрали президентом Томаша Масаріка.

Томаш Гарріг Масарік (1850-1937 рр.) — чехословацький політичний та державний діяч, один з творців чехословацької держави. Народився у м. Годонш (Моравія). Закінчив гімназію в м. Брно та Віденський університет. В 1879-1882 рр. — доцент Віденського університету, в 1882-1914 рр. — професор філософії Празького університету. Засновник та ідеолог ліберальної Чеської народної партії, що була перейменована 1905 р. на Прогресивну партію, яка виступала за автономію Чехії в складі Австро-Угорщини. Масарік кілька разів обирався до австрійського парламенту. В грудні 1914 р. емігрував з Австро-Угорщини, очолив чеські емігрантські організації, що підтримували Антанту. Послідовно відстоював ідеї незалежності та суверенітету Чехословацьчини. 1916 р. очолив Національну раду чеських і словацьких земель в Парижі. Автор низки праць із соціології та філософії, критично ставився до марксистської теорії. Творець та перший президент (1918-1935 рр.) Чехословацької республіки. 1935 р. склав з себе повноваження президента й відійшов від політичного життя.

Перший уряд республіки було створено на основі всенародної коаліції чеських та словацьких партій. Уряд обіцяв провести "соціалізацію" промисловості, встановити 8-годинний робочий день, визнати право робітників на страйки, поширити соціальне страхування. У квітні 1919 р. в умовах піднесення селянського руху Національні збори прийняли закон про аграрну реформу, що встановлював максимум земельного володіння у 250 га землі або 150 га орної площі. Ця реформа була насамперед спрямована проти австрійського та угорського поміщицького землеволодіння й мала на меті зміцнити позиції національного капіталу.

На території Словачії 1919 р. за активної допомоги Угорської Червоної Армії було здійснено спробу створення Словацької радянської республіки за російським зразком, але, не маючи соціальної бази, ця республіка проіснувала недовго.

Чехословацька держава розпочала відлік перших років своєї історії.

2. Визначення кордонів. Включення Закарпаття до складу Чехословаччини

Остаточно кордони Чехословаччини було визначено у 1919-1920 рр. Версальським, Сен-Жерменським, Тріанонським мирними договорами. До складу чехословацької держави увійшли Чехія, Моравія, частина Сілезії, Словакія та Закарпатська Україна. Територія Чехословаччини становила 140 тис. кв. км, населення — біля 13,6 млн чол. Серед них: чехів — біля 7 млн, німців — 3 млн, словаків — 2 млн, угорців — 750 тис., українців — 500 тис., поляків — 100 тис. До складу Чехословаччини в січні 1919 р. всупереч рішенням Народного з'їзду Закарпаття про возз'єднання з Радянською Україною ввійшла Закарпатська Україна. Чехословацький уряд не виконав своїх зобов'язань щодо забезпечення автономії Закарпатської України, хоча докорінне населення тут не відчувало такої сильної національної дискримінації, як в Румунії та Польщі. З усіх створених держав Східної Європи Чехословаччина була найдемократичнішою, але це не означало, що стосунки між центральним урядом і населенням Закарпаття були безконфліктними. Питання про автономію завжди призводило до зростання напруги між Прагою та її східними провінціями.

3. Конституція 1920 р.

20 лютого 1920 р. Національні збори прийняли Конституцію Чехословацької республіки, що декларувала основні демократичні свободи. Президент, якого обирали Національні збори терміном на 7 років, наділявся великими повноваженнями, разом з урядом він здійснював виконавчу владу. Законодавча влада належала законодавчим Національним зборам. Прийняттям Конституції завершилося створення Чехословацької республіки.

Формально всі нації користувались однаковими правами, але включення до Конституції положення про "єдину чехословацьку націю" означало, що не бралась до уваги національна самобутність словаків. Суперечності в різноманітних сферах життя між чехами і словаками, то явні, то приховані, мали місце протягом всього існування Чехословацької республіки й були вирішені на початку 90-х рр. ХХ ст. створенням двох самостійних держав — Чехії та Словачки.

На міжнародній арені Чехословаччина орієнтувалася на Францію, а в 1920-1921 рр. разом з Румунією та Югославією створила Малу Антанту, що виявилася важливою ланкою системи військово-політичних союзів під егідою Франції.

4. Внутрішня політика Т. Масаріка та Е. Бенеша

Чехословаччина, успадкувавши 4/5 промислового потенціалу імперії Габсбургів, стала однією з найбільш розвинених в економічному відношенні країн Центральної та Південно-Східної Європи. Важливе значення для неї мав завоювання зовнішніх ринків, боротьба з конкуренцією промислово розвинених держав. На кінець 1923 р. економіка країни вийшла з повоєнної економічної кризи. Чеському монополістичному капіталу вдалося завоювати багато ринків, особливо в Центральній Європі, де раніше провідні позиції займали німецький та австрійський капітал. Чеські монополії підпорядкували собі економіку Словаччини та Закарпатської України, перетворивши їх на аграрно-сировинні додатки економічно розвинених чеських земель. В багатьох чехословацьких концернах сильні позиції належали англійському, французькому, бельгійському капіталам.

Промислове виробництво Чехословаччини неухильно збільшувалося і у 1927-1929 рр. перевищило довоєнний рівень на 20%. Чехословаччина за вивозом взуття, бавовняних тканин посіла друге місце серед європейських країн, а за вивезенням цукру — перше місце. У вирішенні політичних питань велику роль відігравала "група Града", що дістала свою назву від резиденції президента в Празі. Президент Чехословаччини Т. Масарік був найдосвідченішим політиком, мав великий авторитет в країні. У нього були міцні зв'язки з банками, монополіями як у себе в країні, так і за кордоном. З Масаріком тісно співпрацював один з ідеологів національно-соціалістичної партії, що обіймав в усіх урядах пост міністра закордонних справ, — Е. Бенеш. "Град" впливав на вирішення найважливіших питань внутрішньої та зовнішньої політики через "П'ятірку" — лідерів чеських партій, включаючи соціал-демократію, хоча між ними виникали розбіжності та конфлікти в зв'язку з прагненням "П'ятірки" до незалежності від "Града".

У Чехословаччині в 20-ті та на початку 30-х років на відміну від держав Центральної та Південно-Східної Європи істотних змін демократичного устрою вбік диктаторського правління не сталося. Хоча тенденції до таких змін існували, демократичні інститути влади та традиції чехословацької держави не дозволили прийти до влади представникам авторитарного напрямку.

Світова економічна криза вразила всі галузі економіки, за винятком військової промисловості. Заводи "Шкода"

вони жували постачати зброєю союзників Чехословаччини і члени Антанті та інші країни Європи. З особливою силою це стосувалося південно-східних частин країни — Словакію, Закарпатську Україну, де зазнали банкрутства сотні дрібних підприємств. Кількість безробітних 1933 р. досягла 700 тис. Промислова криза перепліталася з аграрною, десятки тисяч селянських господарств, що розорилися, було продано за борги.

Крім соціально-економічних проблем, за всі роки існування республіки найгострішою залишалася національна проблема. Незважаючи на низку наданих конституцією прав, національні меншини не почували себе рівноправними з панівною чеською нацією. Основою цього нерівноправ'я було те, що провідні позиції в економіці займала чеська буржуазія.

В Словакії політика "чехословаччизму", відмова правлячих кіл республіки визнати словаків як самостійну націю, а також централізаторська політика Праги викликали незадоволення населення. Католицька церква, що мала великий вплив на словацьке селянство, хворобливо реагувала на політику підтримки євангелістської церкви, яку провадив уряд.

5. Судетська проблема

Серед національних меншин у найбільш привілейованому становищі перебували німці, але в умовах гострої конкуренції посилювалися античеські настрої серед німецьких підприємців, торговців, дрібних власників. Після приходу до влади в Німеччині Гітлера було створено Судето-німецьку партію на чолі з К. Генлейном, що спочатку декларувала курс на лояльність по відношенню до Чехословаччини, але потім стала на шлях приєднання до "третього рейху".

Президентом Чехословацької республіки обрано близького до Т. Масаріка (за станом здоров'я пішов у відставку) беззмінного керівника зовнішньої політики країни — Едуарда Бенеша. Уряд чехословацько-німецької коаліції очолив видний діяч аграрної партії Мілан Годжа. У вирішенні питань внутрішньої та зовнішньої політики республіки посилювався вплив правого крила аграрної партії, пов'язаної з фінансовим капіталом і великою аграрно-промисловою буржуазією. Вона виступала за зближення з нацистською Німеччиною.

У 1936-1938 рр. посилювалась активність генлейнівців і словацьких, угорських, польських сепаратистів. За вказів-

кою Гітлера Генлейн від первісних помірних вимог "національної рівноправності" перейшов до вимоги далекосяжної автономії Судетської області, що було лише прикриттям справжньої мети розчленування Чехословаччини та приєднання Судет до гітлерівської Німеччини. На Гітлера відверто орієнтувалася й глінківська партія в Словачії. Після "аншлюса" Австрії, коли Німеччина отримала спільний кордон з Угорщиною та Італією, Гітлер затвердив "зелений план" нападу на Чехословаччину, що передбачав координацію дій вермахту з фашистською "п'ятою колоною" в республіці — генлейнівцями та словацькими сепаратистами. Однак у березні 1938 р. у відповідь на концентрацію частин вермахту на кордонах Чехословаччини її уряд відповів частковою мобілізацією. Чехословаччина володіла однією з найсильніших армій в Європі, тому Гітлер змушений був відступити.

Уряди Великої Британії та Франції справляли постійний тиск на Прагу, вимагаючи прийняття неухильно зростаючих вимог генлейнівців. Вони рекомендували передати Німеччині ті райони, де німці становили більше 50% населення. Чехословаччина мала всі можливості чинити опір нацистським домаганням, але 21 вересня 1938 р уряд країни заявив, що приймає пропозицію Великої Британії та Франції. Після бурхливих демонстрацій протесту уряд Годжи був змушений піти у відставку. Наступного дня було сформовано позапартійний уряд на чолі з генералом Я. Сирови. Новий уряд прийняв диктат західних країн, гітлерівської Німеччини та фашистської Італії.

Внаслідок мюнхенської угоди (мюнхенського зговору), під якою поставили свої підписи Чемберлен, Даладье, Гітлер і Муссоліні, Судетську область було передано Німеччині. Чехословаччина втратила 1/5 частину території та частину населення. Кордон її з Німеччиною проходив тепер за 40 км від Праги. Однак нещастя на цьому не закінчилися. Мюнхенська угода зобов'язала Чехословаччину задовольнити претензії Польщі та Угорщини: спочатку було передано Тешинську область, потім — частину Словачії та Закарпаття.

6. Становище українського населення

1921 р. у Чехословаччині мешкало біля 455 тис. карпатоукраїнців. З них на чеській частині знаходилося 370 тис., а 85 тис. населяли околиці м. Пряшева у словацькій частині країни. Прагнучи модернізувати всі регіони нової дер-

нині, центральний уряд намагався піднести рівень життя в Ікарпаття. В 20-ті роки було поділено великі угорські маєтки, і біля 35 тис. селянських родин отримали додаткові ділянки розміром більше двох акрів. Разючим контрастом порівняно з Польщею та Румунією була та обставина, що чеський уряд у свої території, населені українцями, вкладав більше коштів, ніж отримував. Проте цих інвестицій було вкрай мало, щоб якимось покращити життя в регіоні.

З точки зору створення і культури політика Чехословачької республіки являла собою довгоочікувані зміни після інтенсивної мадяризації. Насамперед різко зросла кількість освітніх установ. Між 1914 і 1938 рр. кількість початкових шкіл зросла з 525 до 851, а гімназій — з 3 до 11. Більше того, чеський уряд дозволив населенню користуватися в школах мовою на власний розсуд. Такий лібералізм сприяв широкому зростанню культурних товариств, таких як "Просвіта", "Товариство русофілів ім. Духновича". Процвітали театральні трупи та хори. Культурному відродженню сприяла творчість письменників Василя Гренджа-Донського, Андрія Карабелеша, Олександра Маркуша.

З поширенням освіти та в міру залучення населення до демократичних процесів на перший план почали виступати питання національної самобутності, що на той час були вирішені в більшості українських земель.

? *Запитання і завдання*

1. *За яких обставин виникла чехословацька держава?*
2. *Які факти свідчать про те, що Чехословаччина була однією з найдемократичніших держав Європи?*
3. *Назвіть основні положення нової конституції Чехословаччини.*
4. *Як ви вважаєте, Чехословаччина в 1918-1938 рр. була унітарною чи федеративною державою? Відповідь обґрунтуйте.*
5. *Проаналізуйте обставини виникнення "судетської проблеми". Яким чином її було вирішено?*
6. *Поясніть особливості міжнаціональних відносин у Чехословаччині міжвоєнного періоду. Порівняйте становище західноукраїнських земель у складі Чехословаччини та Польщі.*
7. *З якими партіями, подіями, періодами історії країни пов'язані прізвища:*
 - Т. Масарік;
 - Е. Гаха;
 - Є. Бенеш;
 - Р. Беран;
 - Я. Сирови;
 - К. Генлейн?

Документи та матеріали

З Мартінської декларації словацької Національної ради 30 жовтня 1918 р.

"Представники всіх словацьких політичних партій... організувалися в словацьку Національну раду словацької та єдиної чехословацької нації, наполягають на принципі прагнучи до самовизначення, прийнятому всім світом. Національна рада заявляє, що лише цей орган уповноважений робити заяви й приймати рішення від імені чесько-словацького народу.

Національна рада чесько-словацької нації, що мешкає на території Угорщини, заявляє:

1. Словацька нація в мовному та культурно-історичному відношенні є частиною чесько-словацької нації...

2. По відношенню до чесько-словацької нації ми вимагаємо необмеженого права на самовизначення на основі повної незалежності.

3. Вимагаємо негайного укладення миру на загальнолюдських і християнських принципах, такого миру, який би на допомогу міжнародних гарантій зробив неможливим продовження війни та озброєнь".

? Запитання до документа

1. Чого прагнула Словацька національна рада?

Запам'ятайте дати:

- 30 жовтня 1918 р. — відділення Словачії від Угорщини та приєднання до чеських земель.
- 14 листопада 1918 р. — проголошення Чехословацької республіки на чолі з президентом Т. Масаріком.
- лютий 1920 р. — прийняття Конституції.
- 15 березня 1939 р. — проголошення незалежності Закарпатської України.
- 15 березня 1939 р. — ліквідація державної незалежності Чехії.

УГОРЩИНА

1 Революція 1918 року

У жовтні 1918 р. досі двоєдина Австро-Угорська монархія Габсбургів припинила існування. 16 листопада Національна Рада Угорщини проголосила Угорську республіку. У ході демократичної революції, що почалася, домінували ідеї створення більш справедливого устрою суспільства. До влади прийшли представники незалежної та радикальної партій. Уряд очолив граф М. Каройі. Розпочалися демократичні реформи: встановлювалося загальне, рівне та пряме виборче право при таємному голосуванні, приймалися закони про свободу зборів і союзів, політичних організацій. Планувалося провести аграрну реформу, в перебігу якої повинно було зменшитись поміщицьке землеволодіння, а частину землі передбачалося передати безземельним селянам. Однак в Угорщині, на відміну від Австрії, наприклад, залишався сильним вплив компартії, що загалом складалася з колишніх військовополонених на чолі з Белою Куном, котрі пройшли у Росії "більшовицькі університети". Комуністи закликали до соціалістичної революції й встановлення диктатури пролетаріату за радянським зразком, розпочали активну діяльність щодо поширення свого впливу в Радах, створюваних по всій країні.

Зовнішнє та внутрішнє становище молодого республіки було важким. Країни Антанти в ультимативній формі зажадали від переможеної Угорщини звільнення територій, призначених її сусідам — Румунії та Чехословаччині. Це рішення виявилось фатальним для поміркованих політиків на чолі з Каройі, що орієнтувалися на країни Антанти.

З цих обставин скористалася компартія, що розпочала підготовку до державного перевороту. Робітничі мітинги, демонстрації, страйки, захоплення та грабування селянами поміщицьких маєтків підживляли будь-які спроби уряду стабілізувати економічну й політичну ситуацію. Держави Антанти, маючи територіальні претензії до Угорщини, вирішили випередити революцію й 19 березня 1919 р. запропонували ввести до країни свої війська. Ця пропозиція була негативно сприйнята населенням Угорщини, і уряд Каройі повів переговори із соціал-демократами. Однак останні вирішили об'єднатися з комуністами, і 21 березня 1919 р. було утворено об'єднану Соціалістичну партію Угорщини (СПУ), яка проголосила, що бере владу до своїх рук. Робітничі загони роззброїли поліцію й жандармерію

Будапешта, захопили найважливіші об'єкти столиці — вокзали, пошту, телеграф, міст через Дунай. Було утворено уряд — Революційну урядову раду, що проголосила створення Радянської республіки.

2. Доба Угорської Радянської республіки

Перші перетворення нового уряду здійснювались за відомим вже з Росії сценарієм: скасовувалися чини і звання, церква відокремлювалася від держави, націоналізувалися банки, великі й навіть дрібні підприємства, ощадні каси, транспортні та торговельні контори, скасовувалося поміщицьке землеволодіння. Націоналізації підлягали ділянки землі, що перевищували 100 хольдів (1 хольд 0,57 га). Встановлювався 8-годинний робочий день. Проводилися примусова реквізиція майна заможних верств населення, виселення з квартир і переселення до них родин робітників. Використовуючи досвід комуністів Росії, нова влада застосовувала репресії проти опозиційних верств населення. Передача поміщицької землі не селянам, а сільськогосподарським кооперативам, націоналізація власності дрібної буржуазії, ремісників відштовхнули від нової влади значну частину населення.

Все це надзвичайно загострило ситуацію в країні й сприяло створенню антирадянського фронту. Його активно підтримувала Антанта, прагнучи ізолювати Угорщину від Радянської Росії, з якою було встановлено тісні зв'язки. Ленін докладав усіх зусиль для підтримки Угорської республіки силами Червоної Армії. 16 квітня наступ проти Угорської республіки розпочали румунські, а незабаром і чехословацькі війська. Проти них діяла 300-тисячна угорська Червона Армія, що складалася здебільшого з робітників і селян, воїнів-комуністів інших національностей (чехів, поляків, австрійців, росіян та ін.). Румунські та чехословацькі війська в квітні—травні 1919 р. відтіснили Червону Армію до ріки Тиса, захопивши майже половину території Угорщини. Надії на наступ військ Радянської Росії не виправдалися.

Влітку в Будапешті, Карпуварі, Калочі спалахнули антирадянські повстання, жорстоко придушені загонами угорських червоноармійців. Країна опинилася в економічній блокаді, а уряд фактично не контролював ситуацію. Румунські війська перейшли у наступ і 4 серпня 1919 р. увійшли до Будапешта. Угорська Радянська республіка, проіснувавши 133 дні, була ліквідована.

1. Угорщина за режиму М. Хорті

14 листопада 1919 р. після виведення з Будапешта румунських військ до столиці вступили частини угорської армії, які сформувалися ще у період Радянської республіки на території, що перебувала під французькою окупацією. На чолі її став колишній адмірал австро-угорського флоту Міклош Хорті.

Міклош Хорті (1868-1957 рр.) — правитель Угорщини в 1920-1944 рр., адмірал. Народився у м. Кендеш. Закінчив військово-морську академію. В 1886-1918 рр. служив у військово-морському флоті Австро-Угорщини. В 1919 р. — учасник розгрому Угорської республіки. Після 1920 р. — регент (правитель) Угорщини. Після 1933 р. встановив тісні зв'язки з фашистською Німеччиною. З жовтня 1944 р. — в еміграції, де і помер.

Незабаром після цього було сформовано коаліційний уряд за участю соціал-демократів. Фактична влада знаходилась в руках Хорті, почалася розправа над творцями Угорської Радянської республіки. Боротьба за владу в 1919 р. в Угорщині обернулася національною трагедією. В січні 1920 р. було проведено вибори до Національних зборів, де більшість місць отримали Партія дрібних сільських хазяїв (ПДСХ) і пов'язана з католицькою церквою Християнсько-національна партія (ХНП).

Легітимісти — прибічники реставрації монархії Габсбургів — домагалися повернення угорського престолу королю Карлу IV, але проти цього заперечували Антанта й держави-спадкоємиці Австро-Угорщини — Чехословаччина, Румунія та Королівство сербів, хорватів і словенців. У цій обстановці Хорті, що видавав себе за прибічника Габсбургів, добився, спираючись на армію та таємні союзи, проголошення себе регентом держави з дуже широкими повноваженнями (1 березня 1920 р. І Національні збори прийняли рішення про відновлення монархії в Угорщині). Тріанонський мирний договір, підписаний у червні 1920 р., зафіксував розпад Австро-Угорщини та встановив кордони Угорського Королівства, до складу якого ввійшло 33% колишньої території та 44% населення. На Угорщину було покладено обов'язок сплати репарацій державам-переможцям у Першій світовій війні. Чисельність її збройних сил обмежувалася 35 тис. мол. без права мати авіацію, танки й важку артилерію.

За межами Угорщини проживало 3 млн угорців, і правлячі кола країни використали Тріанонський договір

для розпалювання шовіністичних настроїв на користь ширшого народження "великої Угорщини". Ця обставина викликала цілком зрозуміле побоювання сусідніх держав — Чехословаччини, Румунії, Королівства сербів, хорватів і словенців, що створили військово-політичний союз — Малу Антанту.

Карл Габсбург і легітимісти прагнули реставрувати монархію і двічі 1921 р. робили спроби путчу з метою звелення Карла на королівський трон. Проте Хорті відмовився віддати владу, посилаючись на позицію Антанти та Малих Антанти. 3 листопада 1921 р. І Національні збори прийняли закон, що скасував права Карла Габсбурга.

Режим М. Хорті, встановлений в Угорщині в 1920-1921 рр., мав авторитарний характер. Майже нічим не обмежена влада глави держави поєднувалась із збереженням парламенту й деяких елементів парламентської демократії — загального виборчого права, опозиційних, в тому числі соціал-демократичної, партій. Хортістам не вдалося створити власної масової фашистської партії. Не маючи масової соціальної опори, хортізм спирався на цілу систему легальних і таємних союзів і товариств, таких як "Союз угорців, що пробуджуються" та інших. Їхнім керівним центром був "Союз Етелкез", або "Екса", яким керувала "Рада Семи вождів". Хорті вважався "невидимим главою союзу" і контролював діяльність всіх цих організацій.

Економічне становище Угорщини вдалося стабілізувати лише в 1924-1926 рр. за допомогою позик, що надійшли від США, Великої Британії та Франції. Розрив із Австрією позбавив промисловість сильного конкурента, що призвело до значного зростання текстильної промисловості. Почала розвиватися важка промисловість, в тому числі машинобудування.

У сільському господарстві особливих змін не відбулося. Внаслідок аграрної реформи тільки 7% землі, що оброблялася, були розподілені між селянами, головним чином заможними, прихильниками Хорті. Майже половина селянських родин не мала землі, тоді як великі поміщики володіли понад 30%.

У другій половині 30-х років внутрішню і зовнішню політику в країні почали визначати праві сили. Після приходу до влади в Німеччині Гітлера активну діяльність в Угорщині розгорнули націонал-соціалістичні групи, які 1935 р. об'єдналися в партію "Схрещені стріли". Регулярними стали німецько-угорські консультації на найвищому рівні. У серпні 1938 р. на переговорах Хорті з Гітлером і

широким пром закордонних справ Ріббентропом у Берліні було оголошено домовленість про спільний військовий виступ проти Чехословаччини. Угорські правлячі кола втягувались у фриватер військової політики Німеччини, ставали її близьким партнером.

? Запитання і завдання

1. *За яких обставин Угорщина стала незалежною державою?*
2. *Чому уряд графа Каройї виявився неспроможним утримати владу?*
3. *Що споріднювало тактику угорських комуністів і російських більшовиків у період Угорської Радянської республіки?*
4. *Чому М. Хорті вдалося встановити диктатуру в країні?*
5. *Чим відрізнявся хортистський режим від італійського фашизму й німецького нацизму?*
6. *Порівняйте головні напрямки внутрішньої політики режимів Хорті та Пілсудського у 20-30-ті рр.*

Документи та матеріали

1. Декрет революційної урядової ради про націоналізацію промисловості та транспортних підприємств, шахт і копалень. 26 березня 1919 року

"§ 1. Радянська республіка має своїм завданням передачу у власність трудящих засобів виробництва, налагодження та розширення виробництва. З цією метою Радянська республіка націоналізує всі промислові, гірничорудні та транспортні підприємства, що перевищують за своїми розмірами підприємства кустарної промисловості, й водночас підпорядковує їх управлінню всього пролетаріату та контролю робітників даного підприємства. Тому всі промислові, гірничорудні та транспортні підприємства, чисельність робітників на яких на 22 березня 1919 р. перевищувала 20 чоловік, передаються державному управлінню та беруться під робітничий контроль.

§ 2. Націоналізованими підприємствами керують виробничі комісари, призначені народним комісаром суспільного виробництва Радянської республіки.

§ 4. На означених підприємствах робітники обирають раду робітничого контролю. Революційна Урядова Рада".

2. Декрет революційної урядової ради про націоналізацію земельних володінь.

3 квітня 1919 року

§ 1. В Угорщині земля належить трудівникам. Хто не працює, той не може володіти нею.

§ 2. Усі середні та великі маєтки з усім майном, жишним і мертвим реманентом та підприємствами без будь-якого викупу переходять у власність пролетарської держави.

§ 3. Дрібні господарства разом із будинком і підсобними будівлями й надалі залишаються в особистій власності...

§ 4. Ані земельні володіння, що були націоналізовані, ані їхній реманент не підлягають розподілу між окремими особами або групами.

§ 5. Націоналізовані земельні володіння для ведення кооперативного господарства передаються трудівникам сільського господарства, що обробляють цю землю.

§ 7. Виробнича діяльність великих і дрібних господарств підпорядкована народному комісаріату хліборобства, контроль над ними здійснюють місцеві ради. Революційна Урядова Рада".

? Запитання до документів

1. Як розв'язувалося питання власності?
2. До яких наслідків для Угорської Радянської республіки призвели ці декрети?
3. Що споріднювало угорських комуністів з російськими більшовиками?

Запам'ятайте дати:

- 16 листопада 1918 р. — проголошення Угорської республіки.
- 21 березня 1919 р. — утворення об'єднаної соціалістичної партії й проголошення Угорщини Радянською республікою.
- 4 серпня 1919 р. — ліквідація Угорської Радянської республіки.
- 14 листопада 1919 р. — введення до Будапешта частин угорської армії на чолі з М. Хорті.
- 3 листопада 1921 р. — прийняття закону, що скасував права Карла Габсбурга.

РУМУНІЯ

1. Становище країни після Першої світової війни

Перша світова війна, до якої Румунія вступила в серпні 1916 р. на боці держав Антанти, завдала народові величезного лиха. Слабо підготовлена до війни й погано озброєна румунська армія терпіла поразки, і вже 6 грудня німецькі війська зайняли Бухарест. Лише перекидання на Румунський фронт півмільйонної російської армії дало змогу припинити наступ і затримати деградацію румунської армії. Окупанти грабували країну, вивозячи зерно, нафту, худобу та інші багатства. Війна заподіяла Румунії збитки у 31 млрд золотих лей, 800 тис. чоловік (10% населення) загинуло. В країні різко загострилася внутрішньополітична обстановка, розгорнувся революційний рух. У пошуках виходу із становища, що склалося, румунський уряд вирішив піти на укладання 9 грудня 1917 р. угоди з Німеччиною та Австро-Угорщиною про припинення військових дій. У березні—квітні 1918 р. в Бухаресті було обговорено та 24 квітня (7 травня) підписано остаточний текст сепаратного миру з Німеччиною. Бухарестський мир ще більше загострив внутрішньополітичне становище в країні. Окупанти піддали Румунію методичному розграбовуванню. Навіть сам прем'єр-міністр Маргіломан визнавав згодом, що окупаційна влада "відбирала у селян майже все продовольство, залишаючи на прожиток лише по одному мішку зерна на родину". Однак несприятливий для Центральних держав перебіг війни справив безпосередній вплив на позиції румунських германофілів. Поразка Німеччини та союзників потягла за собою нове перегрупування сил у правлячому таборі Румунії. В листопаді 1918 р. Австро-Угорщина й Німеччина капітулювали, підписавши перемир'я з країнами Антанти. За цих умов румунський уряд висунув 10 листопада ультиматум командувачу окупаційними військами генералу Макензену, зажадавши негайного звільнення від німецьких військ румунської території, й заявив про денонсацію Бухарестського миру. Так за день до закінчення війни Румунія, повернувшись до табору Антанти, опинилася серед країн-переможниць. 29 листопада уряд Коанди поступився місцем кабінетові Брегіану, створеному з представників Націонал-ліберальної партії. Внаслідок приєднань, а також анексії територія Румунії на кінець 1918 р. збільшилася з 137 903 до 294 967 кв. км, а населення — з 8 до 16 млн чоловік. Відносно рівня 1915 р. промисловий

потенціал країни збільшився на 23,5%, кількість робітників, зайнятих в індустрії, на будівництві та транспорті зросла до 550 тис. Найбільш розвиненим в промисловому відношенні регіоном була Трансільванія: на її території було зосереджено більше половини промислового виробництва й понад 80% потенціалу металургійної промисловості. Проте Румунія продовжувала залишатися аграрною країною. Як і раніше, більшість населення — 81,6% — були зайнята в сільському господарстві. В промисловому виробництві переважали легка та харчова індустрії. У важкій промисловості було зайнято менше третини всіх робітників. Верстати та обладнання завозилися виключно з-за кордону. В економіці зберігалось панування іноземного капіталу, що інвестував 78% всіх промислових підприємств. Значно змінилися адреси іноземних фірм. Якщо до війни в Румунії переважав німецький та австрійський капітал, то після 1918 р. панівне місце посіли англійський і французький. Частка національного капіталу в промисловості Румунії зросла незначно: у нафтодобуванні вона збільшилася з 8,1% в 1914 р. до 16% у 1920 р. Навально зростав зовнішній борг.

Після війни Румунія перетворилася на державу, де національні меншини (угорці, німці, українці та ін.) склали більше чверті населення. Незважаючи на декларування рівноправності націй, румунський уряд провадив політику насильницької румунізації та обмеження прав національних меншин. Румунська влада ставила всілякі перепони розвиткові освіти та культури мовами пригноблених національностей. ~~Вкрай важким лишилось економічне становище трудящих. Величезних розмірів досягла спекуляція. Погано було з продовольством. Не вистачало найголовнішого продукту — хліба.~~

2. Анексія Бессарабії й Буковини

У січні 1918 р. Румунія розпочала інтервенцію в Бессарабії, де перед тим було встановлено радянську владу. Селянський з'їзд, що зібрався в умовах румунської окупації в Кишиневі, одностайно висловився за радянську владу. Румунський уряд уклав угоду з радянським урядом (березень 1918 р.), за умовами якої румунська влада була зобов'язана залишити протягом двох місяців територію Бессарабії й не вживати жодних дій проти Радянської Росії. Однак у квітні 1918 р., скориставшись з окупації України австро-німецькими військами після підписання

Ірстського миру, Румунія відмовилася від виконання пошко підписаної угоди й анексувала Бессарабію. Румунська окупаційна влада інсценувала "волевиявлення" населення про приєднання до Румунії за умови надання територіальної автономії. В листопаді 1918 р. до складу Румунії було введено й Буковину, що належала перед тим до австрійської частини монархії Габсбургів. Національні збори румун, що переважали в Південній Буковині, висловилися за приєднання до Румунії. Навпаки, населення Північної Буковини, що головним чином складалося з українців, за рішенням народного віча у Чернівцях від 26 листопада 1918 р. висловилося за возз'єднання з Україною. Румунські війська, заручившись підтримкою Антанти, окупували Північну Буковину, ігноруючи волевиявлення її населення.

3. Конституція 1923 року

Політичні реформи 20-х років, спрямовані на закріплення панування правлячих класів в країні, були спробою стабілізації суспільства в умовах певного поживлення економіки. Найбільш важливою з них було створення нової конституції (березень 1923 р.). Подібно до багатьох конституцій інших країн, румунська декларувала демократичні права для всіх жителів Румунії незалежно від їхнього етнічного походження, мови або віросповідання, проголошувала національну й соціальну рівність, формально гарантувала свободу праці та основні громадянські свободи. Законодавча влада згідно з Конституцією 1923 р. формально належала двопалатному парламенту (палата депутатів і сенат). Однак влада парламенту була обмежена правом короля санкціонувати закони й накладати на них дворазове вето. Виконавча влада повністю належала королю, що мав право призначати та усувати міністрів, розпускати негодний йому парламент, а також повністю або частково переглядати текст самої конституції. Король Румунії, таким чином, мав значну владу в країні.

Втім, зміни сталися й при королівському дворі. Наприкінці 1925 р. націонал-лібералам вдалося домогтися позбавлення принца Кароля прав на престол, використавши негаразди у його родинних справах. 1927 р., після смерті престарілого короля Фердинанда, главою держави було проголошено 6-річного сина Кароля Міхая, а регентську раду очолив брат прем'єр-міністра В. Братіану. Румунія продовжувала залишатися монархією.

4. Внутрішньополітичне становище в Румунії

Економічна криза вразила Румунію вже 1928 р., коли різко скоротився обсяг промислового виробництва майже всіх галузей. Найбільшої глибини криза досягла в 1931-1932 рр. Тільки добування нафти з 1928 по 1933 рр. зросло з 4,8 до 7,3 млн тонн. Багато банків і підприємств збанкрутували, тоді як великі монополії, пов'язані з іноземним капіталом, зміцнили свої позиції. За роки кризи значно погіршилася внутрішньополітична обстановка, ознакою якої була часта зміна урядів: з 1929 по 1933 рр. змінилося 10 кабінетів, майже всі вони очолювалися націонал-царністами. 1930 р. до країни повернувся принц Кароль, що коронувався на престол як король Кароль II. Новий монарх не приховував свого прагнення до встановлення режиму особистої диктатури. У 1934-1936 рр. ліві сили Румунії, усвідомлюючи фашистську небезпеку, прагнули консолідувати свої сили, але їхні зусилля внаслідок різноманітних політичних ідеалів були розрізненими.

Уряд великого промисловця й фінансиста Т. Татареску, одного із лідерів Націонал-ліберальної партії, що прийшов до влади 1934 р., взяв курс на зближення з нацистською Німеччиною. "Залізна гвардія", що отримала після приходу до влади Гітлера матеріальну й моральну допомогу з Німеччини, ставала дедалі впливовішою фашистською партією в Румунії. Лише 1934 р. її ватажок Кодряну отримав через германську місію в Бухаресті понад 40 млн лей. Були в країні також і політики, промисловці, що дотримувалися орієнтації на Захід, насамперед на Францію.

В умовах кризи конституційно-парламентського ладу король Кароль II у лютому 1938 р. встановив свою диктатуру. Законодавчо це було оформлено прийняттям нової конституції, що фактично надала королю всю повноту влади й перетворила парламент на дорадчий орган. За свою діяльність глави держави король не повинен був нести жодної відповідальності, сам призначав і усував міністрів. Конституція 1938 р. проголошувала принцип "єдності румунської нації", надаючи румунам привілей (на противагу національним меншинам) обіймати державні посади й вільно "розпоряджатися всіма видами приватної власності". Політичні партії і профспілки було заборонено. Багато хто з лідерів колишніх партій вступив у створений наприкінці 1938 р. "Фронт національного відродження", проголошений "національною організацією всіх румун, що бажають боротися за високі ідеали країни". Таким чином,

опозицію було фактично ліквідовано. Королівська диктатура розправилася й з україн правою опозицією: "залізногвардійців", що розраховували за допомогою нацистської Німеччини усунути короля й встановити власну диктатуру, було звинувачено в змові, а їхніх ватажків у листопаді 1938 р. арештовано та "вбито за спробу втекти".

На міжнародній арені королівський уряд намагався говорити спільну мову як з демократичними, так і з тоталітарними державами Заходу. Поступово відбувалося зближення з Німеччиною, в якій Румунія намагалася дістати підтримку протидії зазіханням Угорщини на Трансільванію. Проте Гітлер вирішив підтримати в цьому питанні адмірала Хорті. У Відні 30 серпня 1940 р. відбувся так званий "віденський арбітраж". Німеччина та Італія вирішили питання щодо Трансільванії на користь Угорщини. Румунія повинна була віддати останній північну частину Трансільванії площею 43 тис. кв. км з населенням 2,6 млн чол., в яких більше половини становили румуни. Крім того, місяць тому, у липні 1940 р., Румунія змушена була передати СРСР Бессарабію та Північну Буковину. Не маючи підтримки з боку Німеччини, румунські війська звільнили ці території.

5. Встановлення режиму І. Антонеску

Віденський диктат був останньою краплею, що переповнила чашу невдоволення народних мас політикою королівської диктатури. 30 серпня 1940 р., у день підписання "віденського арбітражу", відбулися масові демонстрації в Клузі, Арадї, Бухаресті, багатьох містах Трансільванії. Демонстранти виступали з антикоролівськими гаслами й вимагали відміни угоди у Відні. Не володіючи ситуацією та прагнучи придушити народний рух, зміцнити монархію, Кароль II вирішив доручити формування нового уряду генералові Іону Антонеску, запеклому реакціонеру, що був відомий як людина "твердої руки". Діставши опівдні 5 вересня пропозицію сформувавши новий уряд, І. Антонеску надвечір того ж дня заявив королю, що не зможе цього зробити, якщо Кароль II не зречеться престолу на користь свого дев'ятнадцятирічного сина Міхая. Опинившись у цілковитій ізоляції, король вранці 6 вересня 1940 р. підписав акт про самозречення й передав керування державою генералові Антонеску, що став "кондукеторумом" — фіюром, керівником румунської держави. Саму державу було проголошено легіонерською за вимогою "залізногвардій-

ців", що були висунуті гітлерівцями на авансцену румунського політичного життя.

З перших же днів військово-легіонерської диктатури вона почала шукати підтримки ззовні, домагаючись надсилення гітлерівських військ до Румунії, щоб за їхньою допомогою зберегти своє панування. У жовтні 1940 р. гітлерівські війська було введено до Румунії, їхня кількість швидко зростала й на середину січня 1941 р. досягла більше 500 тис. чоловік. Румунія перетворилася на плацдарм гітлерівської агресії на Балканах та проти СРСР. 23 листопада 1940 р. І. Антонеску підписав протокол про приєднання країни до Троїстого пакту, укладеного 27 вересня 1940 р. трьома головними фашистськими державами — Німеччиною, Італією та Японією. У внутрішній політиці диктатура вела курс на перетворення Румунії на легіонерську, типово фашистську державу за італійсько-німецьким зразком. Цей режим відрізнявся від королівської диктатури не лише за формою, але й більш терористичним та кривавим характером. Країну було перетворено на величезну в'язницю. У вересні 1940 р. в Румунії налічувалося 35 концтаборів. "Залізногвардійці" розгорнули масовий терор, розправляючись зі своїми політичними супротивниками. Антонеску не визнав за потрібне навіть зберігати подобу парламентаризму. Він скасував дію конституції, ліквідував усі громадянські права. Багато підприємств було милітаризовано, на них запроваджувалася військова дисципліна, порушників піддавали суду військового трибуналу.

Незважаючи на конфлікти з легіонерами та промисловцями, спираючись на військові кола, Антонеску дедалі більш посилював свою особисту диктатуру в країні. Економіку її було повністю підпорядковано стратегічним інтересам Німеччини. На румунський народ чекали трагічні випробування.

? Запитання і завдання

1. *Схарактеризуйте становище Румунії після Першої світової війни.*
2. *Як відбувалося приєднання Бессарабії, Буковини, Трансільванії?*
3. *Назвіть особливості аграрної реформи в Румунії.*
4. *У чому полягали причини зростання впливу фашистських сил в країні?*
5. *Коли і як було встановлено монархо-фашистську диктатуру в країні?*

6. Які територіальні зміни відбулися в 1940-1941 рр.?
7. Чому в країні було встановлено диктатуру І. Антонеску?

Документи і матеріали

1. Про румунсько-німецький договір (з книги М. Д. Єщенка "Королівська диктатура в Румунії")

"23 березня 1939 року румунсько-німецький договір було підписано. Він зобов'язував Румунію розробити план економічного розвитку на найближчі 10 років згідно з вимогами та інтересами німецького імпорту. Згідно з додатком — протоколом, розвиток румунської індустрії мав обмежитися лише нафтовою, чорною й лісовою промисловістю. Передбачалося також створення змішаних румунсько-німецьких акціонерних товариств у окремих галузях румунської економіки, що становили інтерес для Німеччини, наприклад, спільна розробка родовищ хрому в Банаті, марганцю в районі Дорней-Броштень, бокситів. Було досягнуто домовленості про створення спільних підприємств з експлуатації нафтопромислів та засобів транспорту. Німеччина брала на себе зобов'язання щодо постачання обладнання, матеріалів і кредитів для розвитку військової промисловості Румунії, для оснащення румунської армії".

? Запитання до документа

1. Визначте сутність німецько-румунського договору.

Запам'ятайте дати:

- 7 травня 1918 р. — підписання Румунією сепаратного миру з Центральними державами.
- листопад 1918 р. — включення Буковини до складу Румунії.
- лютий 1938 р. — встановлення диктатури короля Кароля II.
- 30 серпня 1940 р. — підписання "віденського арбітражу".
- 6 вересня 1940 р. — встановлення диктатури І. Антонеску.

БОЛГАРІЯ

1. Революційний рух 1918-1919 рр.

Вступивши в жовтні 1915 р. у війну на боці австро-німецького блоку, Болгарія 1918 р. повністю вичерпала свої людські та економічні ресурси. Затяжна війна вимагала мобілізації майже всього працездатного чоловічого населення, завдала значних збитків промисловості, сільському господарству, ремеслам. 70% підприємств, не пов'язаних з військовими постачаннями, припинили зовсім або скоротили до мінімуму свою діяльність. Площа земель, що оброблялися, в аграрній Болгарії скоротилася на 25-30%, країна змушена була закуповувати борошно та інші види продовольства за кордоном. Увесь тягар війни правлячі кола Болгарії на чолі з царем Фердинандом переклали на трудящих. Через величезні витрати на армію стрімко зростали податки, спекулянти підвищували ціни на продукти харчування. В багатьох районах країни розпочався голод. На голодному пайку перебувала й армія: солдати отримували всього по 250 грамів сурогатного хліба, не вистачало обмундирування, спорядження.

1918 р. активізувалися антивоєнний та демократичний рухи. Революційна ситуація перейшла у революційний вибух, коли у вересні 1918 р. війська Антанти прорвали фронт болгарської армії в районі Доброполе. У військах, що відступали, розпочалося стихійне повстання солдатів під гаслами "На багнет винуватців війни!", "На Софію!". Повстанці зайняли головний штаб болгарської армії й заарештували офіцерів. 26 вересня вони знаходились вже за 30 км від Софії. Уряд, не маючи сил для придушення повстання, направив для переговорів делегацію, до якої входили популярні діячі Болгарського хліборобського народного союзу (БХНС) Олександр Стамболійський і Райко Даскалов. Іншу делегацію було послано до командування Антанти з проханням про перемир'я.

Стамболійський запропонував лідерові "тесняків" (так називали членів Болгарської робітничої соціал-демократичної партії) Дімітру Благоеву діяти спільно для встановлення в Болгарії республіки, але партія "тісних" соціалістів відхилила пропозицію. Даскалов не виправдав довіри уряду — він приєднався до повстанців і 27 вересня в Радомирі проголосив республіку на чолі зі Стамболійським. Під керівництвом Даскалова повстанці вирушили до Софії, зайняли село Владай за 15 км від столиці. Повстанське

командування в ультимативній формі зажадало від уряду дати столицю без бою. Однак уряд перегрупував вірні йому сили, які за допомогою німецької дивізії, що була перекинута під Софію, у кривавому боювищі 30 вересня завдали повстанцям поразки. За один день до бою Антанта підписала перемир'я з Болгарією, що дало можливість болгарській владі зосередити зусилля на боротьбі з "внутрішньою небезпекою".

Владайське повстання кардинально змінило ситуацію в країні. Болгарія першою з країн Четвертого союзу вийшла з війни, а цар Фердинанд зрікся престолу на користь свого 24-річного сина, що був проголошений царем під ім'ям Борис III. Сам же Фердинанд втік до Німеччини. Становище уряду залишалось нетривким. У країні зростав вплив лівих партій, головним чином БХНС, що висували вимоги проведення реформ. Значно активізувалася партія "тісних" соціалістів, але її курс на збройне повстання й вимоги встановлення радянської соціалістичної республіки не дістали симпатій селянства. "Тесняцтво" фактично було різновидом більшовизму на болгарському ґрунті.

2. Політика уряду О. Стамболійського

Після виборів до Народних зборів у серпні 1919 р. лідер БХНС Олександр Стамболійський сформував новий уряд разом з представниками Народної та Прогресивно-ліберальної партій. Діяльність уряду Стамболійського розпочалася в складній внутрішній та міжнародній обстановці. 27 листопада 1919 р. держави Антанти підписали в Нейї-Сюр-Сен (поблизу Парижа) мирний договір з Болгарією (Нейїський договір), за яким Болгарія була відрізана від Егейського моря й втратила значну частину своєї території. Болгарії заборонялося мати армію чисельністю понад 20 тис. чол., авіацію, військово-морський флот тощо. Впродовж 37 років країна повинна була сплатити 2250 млн золотих франків репарацій. Нейїський договір поглибив і без того важке економічне становище Болгарії. Через два дні після підписання договору в Софії відбулася масова демонстрація проти його грабіжницьких умов, зростання податків, дорожнечі. 27 грудня 1919 р. почали страйкувати залізничники й робітники зв'язку, а 23 грудня розпочався загальний політичний страйк. З ініціативи уряду Народні збори прийняли закон про покарання винуватців національної катастрофи, було віддано до суду ряд міністрів колишніх кабінетів.

Після поразки страйку залізничників Стамболійський вирішив сформувати однопартійний уряд БХНС. Виникла ситуація, коли селянська партія перетворилася на одноосібно правлячу політичну силу. На думку Стамболійського, народовладдя у вигляді селянської демократії мало призвести до ліквідації вад капіталізму при збереженні його основ. Цій меті було підпорядковано соціально-економічні реформи. Закон про загальну трудову повинність для всіх громадян мав ліквідувати наслідки економічної розрухи. Аграрна реформа передбачала відчуження на користь держави земельних володінь площею понад 30 га та їхній розподіл між безземельними та малоземельними селянами. Ряд інших реформ — зосередження в руках держави торгівлі зерном, прогресивно-прибуткове оподаткування, податок на прибутки товариств (банків, торговельних, промислових та інших підприємств) — зачепив інтереси буржуазії. Багато з реформ Стамболійського не було здійснено, але уряд одержав широку популярність. За короткий час чисельність БХНС зросла до 150 тис. чол.

У зовнішньополітичній сфері уряд провадив курс на встановлення лояльних стосунків із сусідами й державами Антанти, але не зміг добитися перегляду Нейїського договору. Правлячі кола Антанти з підозрою спостерігали за розвитком реформ у Болгарії й намагалися впливати на події, що відбувалися в країні.

3. Червневі та вересневі події 1923 р.

Наприкінці 1920 р. праві партії розпочали боротьбу проти "хліборобського" уряду, але процес консолідації йшов поволі через традиційні протиріччя між ними. Навесні 1922 р. сформувалася "Народна змова" — невелика організація, яка об'єднала групу правих елементів болгарського суспільства, що поставили на меті повалення уряду БХНС й встановлення авторитарного режиму. Завдяки зусиллям "Народної змови" влітку 1922 р. три провідні праві партії створили "Конституційний блок", який проголосив метою відновлення "зневажених конституційних прав і свобод". Підпору вони вбачали у Військовій лізі, що була створена 1919 р. й об'єднала невдоволених своїм матеріальним і суспільним становищем офіцерів, яких звільнили зі служби за умовами Нейїського договору. На чолі Військової ліги стояв генерал І. Вилков, якого підтримував цар Борис III. Фактично він виконував функції головнокомандувача болгарської армії. Цар, залишаючись

осторонь, уміло спрямовував дії супротивників уряду БХНС. Вважаючи ситуацію сприятливою для здійснення змови, керівництво "Народної змови" та Військової ліги, яким таємно керував Борис III, вночі з 8 на 9 червня 1923 р. вчинило державний заколот. Міністрів і депутатів БХНС було заарештовано змовниками, а О. Стамболійського, що намагався організувати опір, по-звірячому вбито. Народне протистояння змові було придушене.

Внаслідок перевороту до влади прийшов уряд на чолі з одним із лідерів "Народної змови" Олександром Цанковим. Провідні пости в ньому обіймали військові. В їхніх руках були армія, поліція, місцева адміністрація, а політичні партії відігравали другорядну роль. Новий режим мав військово-фашистський характер. Це була відверта диктатура реакційних сил суспільства. Репресії та переслідування були спрямовані проти БХНС, БКП та інших лівих партій.

Вересневє повстання 1923 р. було прямою відповіддю лівих сил на встановлення військово-фашистської диктатури. Під час перевороту БКП зайняла позицію нейтралітету, що спричинило критику керівництва партії з боку як Комінтерну, так і рядових комуністів. Під впливом цієї критики ЦК БКП на засіданні 5-7 серпня 1923 р. прийняв рішення про збройне повстання. Було розпочато переговори з керівництвом лівих партій. Соціалісти відкинули пропозиції про співробітництво, сповідуючи тактику ненасильницьких дій, а з БХНС було підписано угоду про спільні дії проти диктаторського режиму. В керівництві БКП точилися серйозні суперечки відносно питання про збройне повстання. Г. Димитров і В. Коларов відстоювали тактику спільного фронту боротьби з фашистською диктатурою, а секретар ЦК Т. Луканов виступав проти повстання. Уряд, діставши звістку про підготовку повстання, розпочав превентивні репресії. Але ЦК БКП приймає рішення розпочати повстання вночі з 22 на 23 вересня з метою встановлення влади робітничо-селянського уряду. Повстання було недостатньо підготоване й спиралося великою мірою на ентузіазм і рішучість народу вести боротьбу проти влади. Політична орієнтація його учасників не завжди була чіткою, лави повстанців розривали внутрішні протиріччя. До складу Головного революційного комітету ввійшли Г. Димитров, В. Коларов і Г. Генев. Перші збройні бої почалися 13 вересня під Казанликом, а 19 вересня спалахнуло повстання у Південній Болгарії, в Старозагорському окрузі.

Масового характеру набуло повстання у Північно-Західній Болгарії. Розпочавши його у встановлений строк, тобто вночі з 22 на 23 вересня, повстанцям вдалося захопити м. Фердинанд (нині Міхайловград) і ряд інших населених пунктів. Кілька днів точилися запеклі бої з урядовими військами, але 27 вересня повстанці мусили залишити Фердинанд, а після цього відступити до Югославії. В Софії, де влада заарештувала ряд керівників ГВРК, повстання не вдалося здійснити.

Вересневе повстання 1923 р., незважаючи на прагнення народу скинути військову диктатуру, показало, що лідери БКП і БХНС у боротьбі за встановлення своєї влади в країні не мали міцної підтримки народу, оскільки багато положень програм лівих партій були дуже далекі від його докорінних інтересів.

4. Переворот 1934 р.

У 1924-1934 рр. перебіг подій в Болгарії відбувався в складних і суперечливих умовах. В 1924-1925 рр. стала помітною стабілізація економіки. Збільшилися посівні площі, розширювалася технічна база сільського господарства. Протекційна політика уряду стимулювала промислове виробництво, але розвивалися лише галузі легкої промисловості. Стабілізації сприяло отримання Болгарією після 1926 р. позик від фінансових груп Великої Британії, Франції, США, проте ці позики посилювали залежність болгарської економіки від іноземного капіталу. Диктаторський режим після розгрому Вересневого повстання помітно зміцнив свої позиції. Уряд Цанкова прагнув створити собі опору в народі, проголошуючи політику "соціального миру". Збільшувалася платня військовим і службовцям, надавалися податкові пільги ремісникам, було прийнято закон про страхування робітників, хоча практичні результати цієї політики були незначні, оскільки уряд не мав матеріальних ресурсів для здійснення наміченої програми. Зрештою уряд Цанкова став непопулярним і змушений був піти у відставку.

Новий уряд "Демократичної змови" очолив Андрій Ляпчев, що мав давні зв'язки з діловими й політичними колами країн Заходу. Він проголосив програму відновлення спокою в країні, додержання демократичних свобод, було дозволено діяльність суспільно-політичних організацій. Однак 1929 р. країну вразила економічна криза, що тривала до 1934 р. В особливо тяжкому становищі опини-

лися провідні галузі промисловості — текстильна, харчова, тютюнова, вугільна. Промислова криза перепліталася з аграрною. Почалося різке падіння болгарського експорту, особливо сільськогосподарських продуктів. Кількість безробітних у 1932 р. становила біля 200 тис.

Відбулися зміни у розстановці політичних сил. На виборах до Народних зборів у червні 1931 р. перемогу над "Демократичною змовою" отримала буржуазна опозиція, об'єднана у Народний блок. Уряди Народного блоку в 1931-1934 рр. оголосили дві політичні амністії, але не здійснили обіцяної напередодні виборів демократизації країни. У фашистському таборі також відбулися зміни. З "Демократичної змови" виокремилася група О. Цанкова, котрий створив свою партію — "Народно-соціальний рух" (НРС), одну з найбільш масових реакційних політичних організацій у Болгарії. Конкурентом Цанкова виступала невелика організація "Ланка", пов'язана з Військовою лігою. В травні 1934 р., коли сталася урядова криза, зумовлена суперечностями між партіями Народного блоку, фашистські угруповування підтримували дії Цанкова, що планував розпочати похід на Софію на зразок "походу" Муссоліні на Рим. Його випередила група "Ланка". Спираючись на Військову лігу, вона 19 травня 1934 р. здійснила державний переворот. Новий військово-фашистський уряд очолив лідер "Ланки" полковник Кімон Георгієв, один з учасників заклоту 1923 р. Було скасовано дію тирновської конституції, розпущено Народні збори, заборонено всі політичні партії та профспілки. Організатори перевороту оголосили про своє прагнення створити позакласову диктатуру й досягти "єдності нації" шляхом "знищення класів і класової боротьби". Соціально-економічна політика нового кабінету була орієнтована на збереження інтересів великого капіталу. Для врятування великих банків від банкрутства було створено банк "Болгарський кредит", хоча дрібні банки залишили напризволяще. Для поповнення державної скарбниці було введено державну монополію на спирт, сіль, тютюн, нафтопродукти. Цим акціям протидіяла торгова буржуазія, чий інтереси були пов'язані з Німеччиною. Незадоволення викликали нормалізація відносин з Югославією та початок зближення з Великою Британією і Францією. Уряд Георгієва прагнув включити Болгарію до Балканської Антанти. 1934 р. було встановлено дипломатичні відносини з СРСР. Нове керівництво намагалось обмежити вплив царя Бориса III на вирішення державних

справ, що призвело до конфлікту з монархом. Віроломний та владололюбний цар зумів викликати розкол у Військовій лізі та, спираючись на підтримку монархічно налаштованого офіцерства й НСР, домігся в січні 1935 р. повалення уряду К. Георгієва. На кінець 1935 р. царю Борису III вдалося зосередити всю повноту влади у своїх руках. Це означало затвердження монархо-фашистської диктатури. Всі політичні партії та організації було заборонено, новий режим, що видавав себе за позапартійний, спирався на армію й державний апарат, але не мав масової соціальної бази.

У другій половині 30-х років тривала запекла боротьба між великими угрупованнями буржуазії, що орієнтувалися на західноєвропейський і німецький капітали. Монархо-фашистська диктатура лавірувала між ними, дедалі більше зсуваючись до співробітництва з гітлерівською Німеччиною.

? Запитання і завдання

1. Проаналізуйте головні причини підвищення соціальної активності трудящих у 1918-1919 рр.
2. Порівняйте стратегію і тактику БХНС і БКП.
3. Назвіть головні напрямки діяльності уряду О. Стамболійського. Чому він впав?
4. Як ви вважаєте, чи могло перемогти вересневе повстання 1923 р.?
5. Зробіть порівняльний аналіз переворотів 1923 р. і 1934 р. Які їхні наслідки?

Документи і матеріали

**З "Маніфесту до болгарського народу" уряду
К. Георгієва (витяг)
19 травня 1934 року**

"Існуюча партійно-політична система остаточно збанкрутувала. Цілковитий розклад партій глибоко вразив суспільство, державу й народне господарство. Усе це вимагає заміни влади партій непартійно-національною владою. Серед загального розкладу лише армія залишилася не порушеною процесом розвалу... Армія закликає допомогти діяльності нової влади, на яку чекає вирішення таких важливих завдань:

1. Дисциплінована й економна організація держави — зменшення числа міністрів, округів, громад і служб всіх відомств.
2. Стабільна громадська влада з комітетами, що призна-

чнуться... 4. Відновлення довіри до держави шляхом: а) збалансованого бюджету; б) найскорішої сплати внутрішнього боргу; в) нових прибутків шляхом введення монополій. 5. Більш дешевий і доступний кредит, особливо для хліборобського і ремісничого станів... 9. Ліквідація існуючого безладдя у галузі промисловості. Пристосування індустрії до економічних і національних потреб країни. Максимальне здешевлення промислових товарів... 11. Скорочення безробіття шляхом налагодження громадських робіт і протегування праці за допомогою застосування соціального законодавства і збільшення фондів соціального забезпечення... 14. Відновлення авторитету державної влади на всій території Держави".

? Запитання до документа

- 1 Що означала вимога уряду К. Георгієва замінити владу партій "непартійно-національною владою"?
- 2 Які заходи вживалися урядом для виходу країни з кризи?

Запам'ятайте дати:

- 27 вересня 1918 р. — проголошення у Радомірі республіки на чолі з О. Стамболійським.
- 29 вересня 1918 р. — початок Владайського повстання.
- березень 1920 р. — формування О. Стамболійським однопартійного уряду БХНС.
- 8-9 червня 1923 р. — державний переворот, уряд очолив А. Цанков.
- 22-23 вересня 1923 р. — початок повстання під керівництвом ЦК БКП, намагання скинути військову диктатуру.
- 19 травня 1934 р. — державний переворот, військово-фашистський уряд очолив К. Георгієв.
- 1935 р. — утвердження монархо-фашистської диктатури.

ЮГОСЛАВІЯ

1. Утворення Королівства сербів, хорватів і словенців

Утворення Югославської держави має тривалу, складну й драматичну передісторію. Держава Югославія (таку назву вона отримала 1929 р.) утворилася внаслідок об'єднання ряду югославських земель. Серед них були як невеликі незалежні держави — Сербія, Чорногорія, так і землі, що входили до складу Австро-Угорщини, — Хорватія, Боснія й Герцеговина, Словенія та інші. Тривалим був шлях югославських народів до державної незалежності. 28 червня 1389 р. на Косовому Полі полягла армія середньовічної сербської держави, розбита полчищами турецького султана Мурада I. З тих часів на Сербію впала темна ніч чужоземного панування. Лише 1878 р., після спустошливих війн з турками, Сербія остаточно набула незалежності. Чорногорія протягом кількох сторіч відстоювала незалежність у війнах проти Османської імперії й лише після російсько-турецької війни 1877-1878 рр. зміцнила свою державність. Що ж до Хорватії і Словенії, то вони ще у середні віки втратили самостійність. Хорватію 1102 р. було включено до складу Угорського королівства на засадах особистої унії, а в XVI ст. сама Угорщина потрапила під владу Габсбургів. Водночас до Австрії відійшли землі, де мешкали словенці. Хорвати і словенці входили до складу Австрійської імперії до її розпаду 1918 р.

Перша світова війна виявилася каталізатором історичних процесів в Австро-Угорщині. Сербія і Чорногорія, що воювали на боці Антант, в перебігу війни значно зміцнили свій авторитет серед південнослов'янських держав. Більшість впливових партій Хорватії, Словенії, Боснії виступали за надання своїм країнам суверенітету або широкої автономії.

3 листопада капітулювала Австро-Угорщина. 10 листопада було повалено монархію в Австрії, 16 листопада в Угорщині. Імперія Габсбургів припинила своє існування, на її руїнах почали створюватися національні держави. На той час Сербія, навпаки, консолідувала свої сили, а її армія, перейшовши у наступ, розпочала звільнення батьківщини, що була окупована до 1915 р. країнами Центральної коаліції. 1 листопада до визволеної столиці Белград вступили сербські війська, що, розвиваючи наступ, почали визволяти Воеводину, Чорногорію, рухаючись до кордонів Хорватії. На цей час сербський уряд

робив нову програму вирішення південнослов'янського питання, узгодивши її з емігрантським Південнослов'янським комітетом. За Корфською декларацією, підписаною в листопаді 1917 р. головою Ради міністрів Сербії Миколою Пашичем і головою Південнослов'янського комітету Анте Трумбічем (представник Хорватії), передбачалося створення об'єднаної південнослов'янської держави, до складу якої повинні були увійти Сербія, Чорногорія і південнослов'янські землі Австро-Угорщини: Хорватія, Словенія, Боснія, Герцеговина та інші. Главою держави передбачалося обрати представника сербської династії Карагеорєвичей, а саму державу назвати Королівством сербів, хорватів і словенців. Корфська декларація виходила з принципу дотримання конституційних прав і політичних свобод, повної рівності трьох народів — сербів, хорватів і словенців, визнавала свободу віровизнання: православного (сербі і чорногорці), католицького (хорвати, словенці), мусульманського (потуречені серби Боснії). Поряд з Корфською декларацією в південнослов'янських землях Австро-Угорщини наприкінці війни існували інші програми вирішення південнослов'янського питання, що вирізнялися меншим радикалізмом поглядів. Ще в серпні 1918 р. партії Словенії створили Народну раду, 5 жовтня виникло Народне віче Хорватії, що стало представницьким органом усіх південнослов'янських земель і отримало функції координаційного центру. Незабаром воно дістало назву Народного віча словенців, хорватів і сербів й 29 жовтня 1918 р. оголосило про розрив зв'язків з Австро-Угорською монархією, про утворення незалежної Держави словенців, хорватів і сербів. Проте нова держава виявилася нежиттєздатною. Вона проіснувала лише один місяць і два дні й не змогла виконати жодної своєї обіцянки. Ця держава не отримала офіційного міжнародного визнання. В умовах військових дій, територіальних претензій з боку Італії, що захопила слов'янські землі на узбережжі Адриатичного моря, молода держава змушена була піти на союз із Сербією. Сербія не приховувала планів об'єднати всі південнослов'янські землі під своєю егідою. 1 грудня 1918 р. було підписано угоду між Державою словенців, хорватів і сербів та Сербією про створення спільної держави — Королівства сербів, хорватів і словенців. До його складу увійшли: Сербія, Словенія, Боснія, Герцеговина, Хорватія, Далмація, частина Македонії та Чорногорія. Нова держава була конституційною монархією на чолі з сербською королівською ди-

настією Карагеоргієвичей, і король мав право разом і парламентом (скупщиною) на законодавчу владу. У політичному, економічному й культурному житті відразу виникли складні проблеми, пов'язані з боротьбою між великою сербською буржуазією, що прагнула посісти панівне становище в країні, та хорватськими, словенськими сепаратистами. Сербська влада виступала за створення централізованої держави і обмеження прав органів влади в національних районах. Народне віче у Загребі та Народна рада в Люблянні припинили своє існування, втратила самостійність і Чорногорія. В уряді Королівства провідні позиції займали сербські політики, ряд міністерських постів було віддано хорватам і словенцям, що були прибічниками централізації. Важливу роль відігравали королівський двір і владолюбний регент Олександр, що керував державою замість перестарілого короля Петра Карагеоргієвича. В державному апараті, поліції та армії переважали серби. В економічному плані найбільш розвиненими регіонами були Словенія і Хорватія, яких не влаштувала відсутність реальної влади у новій державі. Гострі протиріччя намітилися в зовнішньополітичній діяльності. Хорватія традиційно орієнтувалася на Німеччину, Словенія — на Австрію, Сербія — на Росію, а Боснія на мусульманські країни. Ця орієнтація склалася історично й продовжувала зберігатися в майбутньому. Найгострішими були релігійні суперечності, що пояснювалися належністю народів Королівства до різних віросповідань. Католиками були хорвати і словенці, серби сповідували православ'я, деякі жителі Боснії — іслам. У країні почала складатися взаємна релігійна нетерпимість народів.

Утворення нової держави на карті Європи було безумовно прогресивним явищем. Однак до існуючих сторіччями суперечностей і проблем додалися нові, що призвели до трагічної розв'язки вже у наші дні.

2. Відовданська конституція 1921 р.

У листопаді 1920 р. в країні відбулися вибори до Установчих зборів, в перебігу яких перемогу одержали сербські політичні партії, що виступали на захист політики централізації держави. 28 липня 1921 р. на день св. Віда (у річницю битви на Косовому Полі 1389 р.) Установчі збори прийняли конституцію, що дістала назву Відовданської. "Сербо-хорвато-словенська держава, — проголошувалося в 1-й статті конституції, — є конституційною, парламент-

рною і спадковою монархією". Королю, особа якого проголошувалася недоторканою, конституція надавала великі права: спільно зі скупщиною він здійснював законодавчу владу, через Раду міністрів — виконавчу. Королю належало право проведення зовнішніх відносин, він був верховним головнокомандувачем збройними силами. Держава була поділена на 33 жупанії (губернаторства) на чолі з жупананами, що призначалися королем. Конституція закріпила унітарний державний устрій і визнала наявність в країні єдиного сербо-хорвато-словенського народу. Депутат Національної скупщини був зобов'язаний говорити і писати сербо-хорвато-словенською державною мовою". Особи, що не належали до "сербо-хорвато-словенської національності", повинні були прожити на території Королівства не менше 10 років, щоб дістати право стати депутатами. Прийняттям Відовданської конституції завершилося формування Югославської держави. Конституція містила положення про демократичні свободи й громадянські права, рівність всіх громадян перед законом. Хоча незабаром було прийнято закон про заборону діяльності КПЮ.

3. Національне питання

Королівство сербів, хорватів і словенців 1918 р. не було випадковим конгломератом різних земель. Його виникнення було наслідком свідомого прагнення південнослов'янських народів до об'єднання. Напр. ХІХ — на поч. ХХ ст. прихильників ідей національної єдності південнослов'янських народів — сербів, хорватів, словенців — було незрівнянно більше, ніж прибічників концепцій створення "Великої Сербії" або "Великої Хорватії". Особливою популярністю серед багатьох політичних сил користувалася ідея Балканської Федерації. У новій державі, однак, з усіх можливих форм політичного устрою перемогла центристська модель. Унітарне Югославське королівство на чолі з сербською династією Карагеоргієвичей не враховувало особливостей історичного розвитку та політичного стану народів і територій, що входили до нього. Тому національне питання протягом всього міжвоєнного часу було віссю, навколо якої оберталася внутрішньополітичне життя країни. Кризи на соціальному й національному ґрунті регулярно струшували країну. Визначальними були сербо-хорватські протиріччя. Поступка у вигляді надання Хорватії прав обмеженого самоврядування лише тимчасово узгодила ці суперечності. Ряд опозиційних хорватських, словенських і

мусульманських партій виступали з вимогами вирівнювання прав національностей.

Популярність ХРКП зросла після того, як влітку 1924 р. її лідер С. Радіч поїхав до СРСР і заявив про вступ партії до Селянського Інтернаціоналу. Прагнучи внести розкол у опозиційний рух, король і сербські партії пішли на компроміс з Радічем. Він та інші представники цієї партії були включені до складу уряду, партія перестала називати себе республіканською, визнала Відовданську конституцію й вийшла з Селянського Інтернаціоналу.

Проте компроміс був тимчасовим. 20 червня 1928 р. під час бурхливої дискусії в Скупщині депутатом від правлячої партії було смертельно поранено С. Радіча, а двох інших парламентарів Хорватської Селянської партії убито. В Хорватії почалися масові мітинги протесту.

Вибухонебезпечна обстановка складалася сторіччями в Косово, де після поразки від турків в 1389 р. припинила існування Сербська держава. У національному самовизнанні сербів Косово посідало особливе місце, тут знаходився центр сербської державності. Проте з кінця XVII ст з різних причин сербське населення почало залишати свою прабатьківщину, переселяючись головним чином до Воєводіни, а на їхнє місце турецька адміністрація почала поселяти албанців. З плином часу албанці стали тут більшістю.

Албанізація Косово — відкрита рана в сербській національній свідомості. У міжвоєнний період виникали численні конфлікти між сербами та албанцями в цьому регіоні. Прогресивні сили і в Хорватії, і в Словенії, підіймаючи прапор націоналізму, прагнули суверенітету і незалежності, що відповідало настроям значної частини жителів цих районів Королівства. Загострення національних суперечностей призвело до військово-монархічного перевороту в січні 1929 р.

4. Державні перевороти 1929 р. та 1941 р.

6 січня 1929 р. в країні відбувся державний переворот. Того дня король Олександр опублікував маніфест, у якому заявив, що парламентаризм "став перепорою для будь-якої плідної діяльності в державі". Скасувавши Відовданську конституцію й розпустивши Народну скупщину, король взяв усю повноту влади до своїх рук. Усі політичні партії та організації, підозрювані в антидержавній діяльності, розпускалися. Королівство сербів, хорватів і словенців було перейменоване на Королівство Югославія, що мало симво-

цінувати державну й національну єдність "трийменного народу". Введення нового адміністративного поділу мало на меті стерти навіть в назвах областей будь-яку згадку про окремі народи. Дев'ять нових областей — "бановін" — було названо за назвами рік. Кордони проведено з таким розрахунком, щоб сербське населення складало в них більшість. Основою нового правопорядку в країні став надзвичайний "Закон про захист держави". Встановлення "диктатури 6 січня", як назвали переворот 1929 р. в Югославії, означало перехід від парламентської монархії до абсолютного диктаторського режиму, покликаного зміцнити панування сербської влади. Переворот відбувся порівняно легко, майже без опору.

Встановлення монархічної диктатури збігалось із світовою економічною кризою. За умов економічної кризи диктаторський режим змушений був удатися до політичних маневрів з метою поширити свою масову базу, надати подобу законності сваволі, що царювала в країні. 3 жовтня 1931 р. король Олександр "дарував" народові конституцію. Нова конституція по суті нічого не змінювала в державному устрої. Вона лише закріплювала реакційні порядки в країні, трохи прикривши їх подобою парламентського правління. Певні сили в югославській державі, зацікавлені в розширенні торгівлі сільськогосподарською продукцією й мінеральною сировиною, почали вимагати економічного співробітництва з Німеччиною. В травні 1934 р. обидві сторони підписали торговий договір. Однак король Олександр і більша частина правлячих кіл були схильні продовжувати традиційний профранцузький курс. Тоді гітлерівці організували в жовтні 1934 р. вбивство в Марселі югославського монарха і французького міністра Л. Барту. Вони стали жертвами терористичного акту хорватських усташів (фашистів), що інспірувався гітлерівською Німеччиною (операція "Тевтонський меч"), але документально це було підтверджено лише 1957 р. (У 30-ті роки відповідальність за вбивство покладалася на Італію та Угорщину, на території яких знайшли притулок усташі.) Після вбивства Олександра королем було проголошено його 11-річного сина Петра, а на чолі регентства поставлено дядька малолітнього монарха принца Павла. Підвалини держави похитнулися. Диктатура відчувала свою слабкість. Активізувалися опозиційні уряду Стоядіновича сили. Ліві партії вели боротьбу за створення Народного фронту. Укладання договорів з Болгарією та Італією 1937 р. значно загострило стосунки між державами Малої Антанти (Югославією,

Чехословащиною, Румунією). Уряд Стоядіновича в березні 1938 р. заявив, що розцінює "аншлюс" Австрії як "суто внутрішню справу німецького народу". Під час чехословацької кризи югославська влада радила своєму союзнику по Малій Антанті налагодити відносини "доброго сусідства" з гітлерівською Німеччиною.

1938 р. Мала Антанта припинила своє існування. Криза зовнішньої політики Югославії вбік фашистських держав ставав очевидним.

25 березня 1941 р. уряд Цветковича підписав протокол про приєднання до Троїстого пакту, Югославія стала союзницею Німеччини, Італії, Японії. Це спричинило вибух невдоволення серед народних мас. Частина офіцера і правлячих кіл, невдоволених капітулянтською позицією уряду, в ніч на 27 березня 1941 р. здійснила державний переворот. Новий кабінет на чолі з Д. Симовичем уклав договір про дружбу і ненапад з СРСР. Такий перебіг подій не влаштував Німеччину. 6 квітня німецькі війська вторглися на територію Югославії і за кілька днів окупували її. Політика компромісів і узгодження дій з Німеччиною скінчилася для Югославії трагедією.

? Запитання і завдання

1. *За яких обставин було утворене Королівство сербів, хорватів і словенців? Чи було це Королівство штучним державним утворенням?*
2. *Чому виявилася неспроможною Держава словенців, хорватів і сербів?*
3. *Які з перелічених територій, областей, районів входили до складу Королівства сербів, хорватів і словенців? Які не входили?*
 - Сербія
 - Герцеговина
 - Добруджа
 - Баварія
 - Хорватія
 - Далмація
 - Каталонія
 - Македонія
 - Словенія
 - Чорногорія
 - Боснія
 - Трансільванія
4. *Назвіть основні положення Відовданської конституції. Яку роль вона відіграла в історії Югославії?*
5. *З якими партіями, політичними силами, подіями пов'язані ці імена?*
 - С. Радіч
 - Олександр
 - Д. Цветкович
 - М. Стоядінович
 - Д. Симович

- « Назвіть причини і сутність державного перевороту 1929 р. Як події міжвоєнного періоду визначили розпад Югославії нашого часу, вплинули на загострення суперечностей між колишніми союзними республіками?

Документи і матеріали

З маніфесту короля до сербо-хорвато-словенського народу. 6 січня 1929 року

"Мої сподівання та сподівання народу, що розвиток нашого внутрішнього політичного життя принесе порядок країні та зміцнить її, не виправдалися. Парламентський лад і усі політичні погляди дедалі більше й більше виказують свої негативні властивості, від яких народ і держава зазнають самі лише збитки. Замість того, щоб розвивати і зміцнювати дух національної й державної єдності, парламентаризм в тому вигляді, яким він є зараз, починає спричиняти духовну дезорганізацію й національний розбрат. Мій священний обов'язок берегти всіма засобами національну єдність держави. Я впевнений, що цієї відповідальної години всі — серби, хорвати і словенці — зрозуміють це щире слово свого короля і що вони вірно послужать мені у моїх подальших прагненнях, спрямованих цілковито лише на найскоріше здійснення такого устрою управління й такої організації держави, що найкращим чином відповідатимуть загальним потребам народів і державним інтересам. Внаслідок цього я вирішив і постановив, що Конституція Королівства сербів, хорватів і словенців від 28 червня 1921 р. втратила свою чинність. Всі закони країни залишаються в силі до того часу, доки вони не будуть скасовані моїм указом. Якщо знадобиться, то в майбутньому буде оприлюднено таким же чином нові закони. Скупщина, вибрана 11 вересня 1927 р., розпускається".

? Запитання до документа

1. Якими мотивами керувався король Олександр, видаючи цей маніфест?
2. Поясніть, у чому полягає головна ідея маніфесту.

Запам'ятайте дати:

- 20 липня 1917 р. — прийняття Корфської декларації
- 29 жовтня 1918 р. — проголошення Народним віче Держави словенців, хорватів і сербів.
- 1 грудня 1918 р. — підписання угоди між Державою словенців, хорватів і сербів і Сербією про створення єдиної держави — Королівства сербів, хорватів і словенців.
- 28 червня 1921 р. — прийняття Відьоданської конституції.
- 6 січня 1929 р. — державний переворот і встановлення монархічної диктатури.
- 27 березня 1941 р. — державний переворот.

РОСІЯ — СРСР

1. Російська революція 1917 р., її причини та початок

Як уже було сказано, Перша світова війна стала суворим випробуванням для Росії. На початок 1917 р. стан економіки, політична ситуація, що склалася в країні, зростання соціального напруження, посилення невдоволення, що охопило і ліберальну громадськість, і армію, і переважну частину трудящих, свідчили про складання революційної ситуації.

Причинами розгортання революції в Росії були:

- протиріччя між відсталою надбудовою та прагненням економічно сильної буржуазії захопити владу;
- протиріччя між працею і капіталом;
- невирішеність аграрного питання;
- невирішеність національного питання.

Завданнями революції в Росії були:

- ліквідація самодержавної форми правління і перехід до парламентської демократії;
- створення умов для вільного розвитку ринкової системи на селі;
- демократизація суспільно-політичного життя країни;
- гарантія захисту соціальних прав трудящих;
- забезпечення вільного розвитку націй.

Основні етапи російської революції:

23 лютого — 3 березня 1917 р. — буржуазно-демократична революція;

березень — липень 1917 р. — двовладдя;

липень — жовтень 1917 р. — революційна криза;

жовтень 1917 р. — червень 1918 р. — встановлення диктатури більшовиків;

червень 1918 р. — березень 1921 р. — громадянська війна.

Революційні події в Росії розпочалися в лютому 1917 р. У подіях, що відбувалися в Петрограді, можна виділити два періоди: 1-й — з 23 по 28 лютого: наростання напруги; 2-й — з 28 лютого по 3 березня 1917 р.: повалення самодержавства.

23 лютого 1917 року на Путиловському заводі розпочався страйк, в якому взяло участь 90 тис. чол. Поступово страйк охопив основні заводи Петрограда, і в суботу 28 лютого страйкувало вже 240 тис. чол. Історики виділяють дві причини страйку: погіршення забезпечення хлібом Петрограда та локаут на Путиловському заводі. Страйк поклав початок революції у Петрограді.

У ніч з 27 на 28 лютого проходило термінове засідання кабінету міністрів за участю Родзянка (Голова Державної Думи) та брата царя — Михайла. Обговорювався план дій щодо виходу з кризи. Міністри вирішили просити царя направити в столицю вірні війська. О 3 годині ранку Родзянко покинув засідання, а о 4-й міністрам стало відомо про утворення Тимчасового комітету Державної Думи, що взяв на себе функції уряду і заарештував Голову Державної Ради Щегловітова. Великому князеві Родзянко запропонував стати регентом при малолітньому сині Миколи II Олексії. Про це повідомили царя. Останній вирішив прибути до столиці, щоб самому розібратися в ситуації, і згоди на регентство Михайла не дав. 28 лютого Микола II доручив Родзянкові сформувати новий Кабінет міністрів. Останній вирішував, до якого табору примкнути — до монархії чи до мас. І все-таки Родзянко дав згоду очолити Тимчасовий комітет Державної Думи, до якого увійшли соціалісти Керенський та Чхеїдзе. В таборі лібералів розгортається боротьба за владу між думською фракцією на чолі з Мілюковим, лідерами соціалістів Чхеїдзе та Керенським, а також Родзянко. Не знаючи точної картини розвитку подій у столиці і вбачаючи в Тимчасовому комітеті реальну силу, російський генералітет на чолі з генералом Алексеєвим вирішив підтримати вимогу про зречення Миколи II трону.

2. Зречення Миколи II

О 4 годині ранку цар залишає Ставку (Могильов) і виїздить до Царського Села, де у цей час перебуває хворий цесаревич Олексій.

28 лютого цар отримав звістку про утворення Тимчасового комітету. Незважаючи на всі заходи Тимчасового комітету щодо зупинки царського вагона, поїзд продовжував рухатись до столиці із зупинками в регіональних центрах, де Микола II мав зустрічі з місцевими генерал-губернаторами, які інформували його про стан справ і доповідали про стабільність на периферії. Отримавши повідомлення про виступи в Любані, цар дав наказ, щоб поїзд рухався через Бологое на Псков.

О 19 годині поїзд царя прибув до Пскова, де на нього чекав Родзянко, цар дав згоду зустрітись з ним. Однак 1 березня Родзянко відмовився від аудієнції. У ніч з 1 на 2 цар зустрівся з представником Родзянка генералом Рузьським, командуючим Північним фронтом, який запропонував йо-

му підписати Маніфест про зречення і доручити Родзянко-ві сформувати уряд народної довіри. Микола II погодився лише на останню пропозицію.

У цей час надходить телеграма Алексеєва, в якій він повідомляє царя про те, що генералітет підтримує Родзянка і наполягає на зреченні, — це і був той останній акт, що шамав волю Миколи II, і він дав згоду на те, щоб уряд сформував Родзянко, а не цар, як це було досі.

2 березня генерал Рузький повідомляє Родзянка про рішення царя. У бесіді по телеграфу Родзянко ставить вимогу необхідності зречення Миколою II трону. Позицію Родзянка підтримав генерал Алексеєв.

Коли про це стало відомо царю, він дав згоду на зречення трону на користь сина при регентстві брата Михайла Олександровича.

Того ж дня до Пскова прибуває думська делегація на чолі з Гучковим (лідер октябристів) і Шульгіним (київський поміщик).

О 22 годині делегацію прийняв Микола II. Він оголосив своє рішення, яке збентежило всіх присутніх: про зречення трону і за себе, і за сина (це було порушенням права про наслідування трону). Делегати, порадившись, дали згоду на заяву імператора.

Микола II запропонував власний Маніфест; після внесення поправок документ було підписано. Ці події іноді ще називають "революцією генерал-ад'ютантів".

3 березня Микола II вирушив до Царського Села, маючи намір разом із сім'єю залишити Росію і відплисти до Англії, але 7 березня його було заарештовано і під охороною відправлено до Царського Села.

3. Утворення Тимчасового уряду, його внутрішня і зовнішня політика

3 березня 1917 р. у ранкових газетах було опубліковано "Звернення до громадян і товаришів", у якому проголошувалось утворення Тимчасового революційного уряду, друкувалися список його складу і програма дій уряду, яка передбачала:

- повну і термінову амністію;
- політичні права і свободи для всіх громадян і військовозобов'язаних;
- відміну всіх станових і національних обмежень;
- роботу з організації та проведення прямих, рівневих, таємних, загальних виборів до Установчих Зборів;

— проведення виборів до органів місцевого самоврядування;

— заборону виведення із столиці військових частин, що брали участь у революційних подіях.

До складу Тимчасового Уряду ввійшли:

Голова Ради міністрів — князь Львов;

міністр закордонних справ — Павло Мілюков;

міністр фінансів — Михайло Терещенко;

міністр шляхів сполучень — Бубліков;

міністр промисловості й торгівлі — Коновалов;

міністр сільського господарства — Шингарьов;

військовий міністр — Гучков;

державний контролер — Годнев;

обер-прокурор Синоду — Володимир Львов;

міністр народної освіти — професор Манілов.

Опівдні відбулася таємна зустріч членів уряду з Великим князем Михайлом Романовим. Обговорювалося питання проголошення його імператором. Однак ряд депутатів на чолі з Родзянком пропонували зректися трону для збереження сім'ї.

Михайло після певного часу роздумів не ризикнув приміряти "шапку Мономаха" і підписав акт зречення трону. Зречення Михайла Романова трону і проголошення Маніфесту про передачу всієї повноти влади Тимчасовому уряду завершили події в історії, відомі як Лютнева революція в Росії; відбувся перехід від самодержавного правління до диктатури Тимчасового уряду.

Для російських лібералів революція завершилась, але для російських соціалістів вона лише розпочиналася.

Революція в Росії викликала тривогу в стані союзників Росії, тому країни Антанти прагнули від Тимчасового уряду ясності відносно подальшої участі Росії у війні. 19 квітня газети опублікували ноту міністра закордонних справ Мілюкова урядам країн Антанти, в якій йшлося про готовність Росії брати участь у війні до переможного кінця.

За іронією долі саме в ці дні (за новим стилем) соціалістичні партії організували маніфестації, присвячені Першотравневому святу солідарності трудящих, які переросли у маніфестації протесту проти політики продовження війни. Маніфестанти висунули вимогу відставки Мілюкова та Гучкова. Виникла урядова криза.

З метою стабілізації ситуації в столиці було прийнято рішення про відставку Мілюкова та Гучкова. Лідери есеро-меншовицької більшості Петроградської Ради направили

но складу Тимчасового уряду своїх представників. Так було сформовано коаліційний уряд з представників буржуазних та соціалістичних партій. Урядову кризу було ліквідовано шляхом компромісу між представниками буржуазних та соціалістичних партій.

У червні 1917 р. у країні, особливо в столиці, з новою силою розгорнулися маніфестації протесту проти політики, яку провадив Тимчасовий уряд. Лише організація наступу на фронті відвернула нову політичну кризу Тимчасового уряду.

Липневе повстання більшовиків 1917 р. було організоване найбільш радикальними членами більшовицького ЦК — М. Лацісом, М. Подвойським, В. Невським. Ініціатором повстання виступала "Воєнка" — військова організація більшовицької партії.

Вважаючи повстання з метою захоплення влади передчасним, до Петрограда прибув вождь більшовиків Ленін, який спробував відвернути удар владних структур по більшовицькій партії як по організатору заколоту. 4 липня було організовано мирну демонстрацію протесту.

Однак, розуміючи всю небезпечність тактики більшовиків, Тимчасовий уряд перейшов до рішучих кроків. За допомогою вірних військових частин йому вдалося розігнати маніфестацію, взяти під контроль столицю. Більшовиків було звинувачено у шпигунстві на користь Німеччини, у зраді інтересів революції.

Липнева криза Тимчасового уряду була викликана незгодою міністрів-кадетів з результатами угоди, укладеної з Українською Центральною Радою делегацією на чолі з О. Керенським, І. Цереталі, М. Терещенком. На знак протесту кадети подали у відставку. Лише відмова від досягнутих у Києві угод дозволила сформувати новий склад Тимчасового уряду на чолі з О. Керенським, який було оголошено ВЦВК "урядом порятунку революції". Ради відійшли на другий план. Двовладдя завершилось компромісом.

4. Серпневий заколот військових

Соціально-політична криза продовжувала поглиблюватись. Кожного дня газети повідомляли про:

- зростання анархії та насильства у країні;
- самочинне захоплення землі селянами;
- зростання кількості робітничих виступів;
- вимоги надання автономії Україні, незалежності Фінляндії, Польщі;

— радикалізацію армії, катастрофічний спад виробництва, зростання цін на продукти першої необхідності та широкого вжитку;

— посилення впливу на широкі верстви населення більшовицької партії, яка на своєму VI з'їзді проголосила курс на збройне захоплення влади.

Управління державою було паралізоване. Дедалі більше представників промислово-фінансових кіл, дворянства, офіцерів, ліберальної інтелігенції схилилося до думки про необхідність наведення в країні порядку, встановлення влади "сильної руки".

16 липня 1917 р. відбулася зустріч Керенського з генералітетом у Ставці в Могильові. Генерали дали зрозуміти прем'єрові, що якщо він не буде діяти рішуче, то вони візьмуть на себе всі обов'язки щодо наведення порядку в країні. Генерали звинуватили уряд у розвалі країни, армії, вимагали надати більше прав військовим.

Протягом 3-10 серпня відбулися зустрічі Керенського з головнокомандувачем генералом Корніловим. Останній вимагав від уряду рішучих дій щодо наведення порядку.

12-14 серпня в Москві проходила Державна нарада, яку Керенський прагнув використати для підтримки політики нового уряду, а праві сили — для державного перевороту. Чекали на Корнілова. Зустрічали генерала урочисто. 13 серпня він зустрівся з представниками промислово-фінансових кіл і дістав повну підтримку своїм планам. 14 серпня генерал виступив на Державній раді з різкою критикою політики уряду і вимагав рішучих дій. Рада завершила свою роботу 15 серпня 1917 р. Керенському не вдалося згуртувати навколо себе різні кола російського суспільства.

Корнілов перейшов до рішучих дій: розпочав стягувати війська до Петрограда, а 24 серпня віддав наказ генералові Кримову наступати на Петроград. Дізнавшись про це, Керенський намагався встановити зв'язок з генералом. 28 серпня прем'єр повідомляє членів уряду про зраду генерала Корнілова. Останньому телеграфують рішення уряду про зняття його з посади командуючого. На це Корнілов відповів: "Не вважаю можливим здати посаду".

27 серпня всі газети опублікували заяву Тимчасового уряду про наступ генерала Корнілова на столицю та про введення військового стану в Петрограді. Революція опинилася в небезпеці.

Для оборони було створено ревкоми, провідну роль в них відігравали більшовики. На допомогу до столиці при-

був 3-тис. загін матросів Кронштадта. Гарнізон Петрограда в повному складі став на захист столиці.

Внаслідок проведеної роботи вдалося переломити хід подій. Під впливом агітації армійські підрозділи почали переходити на сторону захисників Петрограда. Завдяки рішучим діям залізничників було зірвано рух поїздів з вірними Корнілову військами. До вечора 30 серпня стало зрозумілим, що заколот провалився.

5. Підготовка більшовицького виступу

У період швидкого наростання соціальної напруги та поглиблення революційної кризи, щоб підняти втрачений авторитет серед мас, першого вересня 1917 р. Тимчасовий уряд проголосив Росію республікою. Для зміцнення виконавчої влади було створено Директорію — Раду п'яти. Це була спроба переходу до авторитарного режиму. Прем'єр-міністром залишався Керенський.

14 вересня 1917 року розпочала роботу Демократична рада, на якій було створено Тимчасову Раду Республіки — парламент. Проте в результаті закулісних перемов з лідерами несоціалістичних партій було сформовано уряд, до складу якого ввійшли 10 міністрів від несоціалістичних партій. Головою уряду знову став О. Керенський. Таким чином, правлячі кола взяли курс на створення "режиму сильної влади".

Лідери меншовиків та есерів разом з кадетами сформували новий коаліційний уряд і утворили з делегатів Демократичної ради Предпарламент — орган, перед яким уряд був відповідальний до відкриття Установчих зборів.

10 жовтня на квартирі меншовика Суханова, дружина котрого була членом більшовицької партії, відбулося чергове засідання ЦК РСДРП(б), на якому був присутній і Ленін, котрий виступив з доповіддю "Про поточний момент". Більшістю голосів ЦК РСДРП(б) приймає рішення про підготовку збройного повстання, проти голосували лише Каменев та Зінов'єв, які пропонували дочекатися рішень Установчих зборів і вирішити на них питання про владу.

15 та 18 жовтня пройшли засідання ЦК РСДРП(б) за участю активу Петроградської організації, на якому більшістю приймається рішення про підготовку повстання, Каменев, Зінов'єв та їхні однодумці виступають проти. Залишившись у меншості, Каменев та Зінов'єв йдуть на останній крок: в газеті "Новая жизнь" публікують заяву про

свою незгоду з рішенням ЦК РСДРП(б) про організацію збройного захоплення влади більшовиками і передачу її Радам. Так Тимчасовий уряд дізнався про таємне рішення ЦК РСДРП(б). За рішенням ЦК Каменєва та Зінов'єва було виключено з ЦК, їм заборонили виступати від імені партії.

Повідомлення про підготовку більшовиками перевороту переконали О. Керенського в необхідності перехопити ініціативу з рук більшовиків. О 6 ранку юнкери захопили редакцію більшовицької газети "Рабочий путь". Про такі дії уряду стало відомо Л. Троцькому та членам РВК, що засідали в Смольному. Відбулося засідання ЦК РСДРП(б). Вирішено стежити: Свердлову — за діяльністю уряду, Бубнову — за залізницями, Дзержинському — за поштою. Ногіна послали до Москви, Берзіну доручили встановити контакт з лівими есерами. Було створено запасний штаб повстання в Петропавлівській фортеці.

Керенський зосереджує вірні Тимчасовому урядові військові формування в Зимовому палаці і на засіданні Предпарламенту вимагає для себе необмежених повноважень для репресій проти сил, що готують переворот. Більшістю йому в цьому було відмовлено.

6. Жовтєві події 1917 р. у Петрограді

Протягом 24 жовтня військові загони ВРК займають стратегічно важливі об'єкти в столиці.

З другої години ранку тривало засідання Петроградської Ради, на яке прибув Ленін, де й проголосив передачу влади Радам.

25 жовтня розпочав роботу II з'їзд Рад робітничих та солдатських депутатів. Серед 649 делегатів з'їзду більшовиків було 390, 160 — лівих есерів, 6 — меншовиків-інтернаціоналістів, 7 — українських соціал-демократів. Чимало делегатів з'їзду, зокрема Хоращ, Кучин, висловили протест з приводу збройного захоплення влади більшовиками і заявили про те, що делегати від партій покидають з'їзд. Гостра дискусія на з'їзді продовжувалась і після цього. До мирного розв'язання ситуації закликав І. Мартов.

О 21 год. 40 хв. холостий постріл "Аврори" дав сигнал до наступу частин ВРК на Зимовий палац. До вечора формування, що захищали палац, поступово розійшлися, у палаці залишились жіночий батальйон та юнкери.

Близько 2 години ночі на 26 жовтня Тимчасовий уряд було заарештовано.

II з'їзд Рад прийняв два важливих документи: Декрет про землю та Декрет про мир.

Головні положення Декрету про мир:

- негайне перемир'я на фронті з Німеччиною;
- початок переговорів з воюючими сторонами;
- укладення миру без анексії.

Декрет про землю містив такі положення:

- націоналізація та конфіскація всіх поміщицьких земель та передача їх Радам селянських депутатів для зрівняльного розподілу (150 млн десятин землі);
- передача ренданту та худоби з поміщицьких садиб (на суму 300 млн крб.);
- скасування боргів селян на суму 3 млрд крб.

27 жовтня 1917 р. з'їзд обрав вищі органи державної влади — ВЦВК, до якого ввійшли більшовики і ліві есери, та РНК на чолі з Леніним. Ліві есери відмовились увійти до уряду. Головою ВЦВК обрано Л. Каменева.

У ці дні меншовикам вдалося організувати страйк залізничників, який очолила їхня профспілка Вікжель. Основна вимога страйкарів — створення уряду коаліції соціалістичних партій без Леніна. ЦК РСДРП(б) розпочав переговори з профспілкою. Порушуючи рішення ЦК, Каменев прийняв вимоги створення коаліційного уряду без Леніна. Більшість ЦК РСДРП(б) відхилила таку постанову питання. Тоді ряд членів ЦК заявив про свій вихід із нього, серед них і Каменев. Головою ВЦВК став Свердлов, соратник Леніна.

З лівими есерами вдалося досягти компромісу, і 10 грудня 1917 р. було сформовано коаліційний уряд, до якого ввійшли 5 лівих есерів. Саме підтримка більшовиків лівими есерами врятувала їх від втрати влади.

Таким чином, підсумком Жовтневого перевороту та роботи II з'їзду Рад був прихід до влади в Росії партії ліворадикального крила соціалістичного табору.

7. Встановлення влади більшовиків

У своїй партійній програмі більшовики передбачали після приходу до влади перетворити Російську імперію на державу диктатури пролетаріату. І тому з перших днів приходу до влади вони розпочали одночасно процес зламу старого державного апарату та створення нового.

Відразу ж після Жовтневого перевороту у Петрограді було ліквідовано Сенат, Синод, Державну Раду. Місцеві органи самоврядування (міські думи, земські управи) було

підпорядковано Радам. А до літа 1918 р. вони припинили свою діяльність, їхні функції були передані Радам.

Вищим законодавчим органом влади став Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, а між з'їздами — Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет (ВЦВК). Він призначав Раднарком та окремих комісарів, мав право скасувати та змінити декрети, видані Раднаркомом. Головним органом виконавчої влади був Раднарком (Рада народних депутатів).

Народними комісарами запропонував називати радянських міністрів Л. Троцький, вбачаючи в цьому щось революційно піднесене. До складу РНК входили народні комісаріати (наркомати), що замінили ліквідовані міністерства. З початку своєї діяльності радянський уряд був коаліційним, але з березня 1918 р. став однопартійним і складався лише з більшовиків.

Одночасно із створенням системи органів влади більшовики розпочали будівництво апарату захисту радянського режиму. Поряд з існуючими військово-революційними комітетами та Червоною гвардією було створено робітничо-селянську міліцію, Всеросійську надзвичайну комісію (ВНК), народні суди та революційні трибунали.

Створення Червоної Армії було проголошено декретом від 15 січня 1918 р. Перші формування Червоної Армії комплектувались із солдатів-добровольців та виборних командирів, але в умовах наростання боротьби за владу більшовики повернулися до попередньої практики комплектування армії — 9 червня 1918 р. оголошено про обов'язкову повинність.

У листопаді 1918 р. було створено Раду робітничо-селянської оборони на чолі з В. Леніним, яка забезпечувала координацію дій фронту та тилу.

Згодом, за пропозицією Троцького, незважаючи на протести "лівих комуністів" на чолі з М. Бухаріним, до служби у Червоній Армії було залучено 50 тис. офіцерів царської армії, в основному це були офіцери-фронтівики.

Для контролю дій воєнспеців та виконання наказів командування у військових підрозділах створено інститут політичних комісарів, призначених більшовицькою партією. Згодом саме кадровий склад Червоної Армії став основою для управлінських структур радянської влади.

8. Розпуск Установчих зборів

До жовтневого перевороту більшовики постійно критикували Тимчасовий уряд за затримки у скликанні Установчих зборів. У листопаді 1917 р. відбулися вибори до Установчих зборів. Із 715 місць 412 отримали представники есерів, 17 — меншовики, 16 — кадети, 87 — представники інших політичних партій, 183 — більшовики. У цій ситуації ліві есери та більшовики прийняли рішення про розпуск Установчих зборів.

28 листопада 1917 р. Раднарком звинуватив кадетів у підготовці державного перевороту, призначеного на день відкриття Установчих зборів, та заарештував основних лідерів кадетської партії. На день відкриття Установчих зборів більшовики підготували "Декларацію прав трудящого та експлуатованого народу", яку на засіданні Установчих зборів виголосив Голова ВЦВК Я. Свердлов. У цьому документі ставилася вимога визнати перші декрети Раднаркому, а також те, що основним завданням Зборів є вжиття заходів для перебудови суспільства на соціалістичний лад. Делегати проголосували проти Декларації. Тоді більшовицька фракція, за пропозицією Леніна, заявила про те, що більшість Установчих зборів є представниками контрреволюції. Після цього разом з лівими есерами більшовики покинули зал засідань.

Наступного дня, 6 січня 1918 р., червоноармійці не допустили делегатів до залу засідань Установчих зборів, які декретом ВЦВК від 6 січня 1918 р. були розпущені. Громадськість країни в цілому лишилась байдужою до долі свого парламенту. Таким чином, парламентська демократія в Росії тривала декілька годин.

9. Національно-визвольний рух і утворення незалежних держав

Національно-визвольний рух значно активізувався в Росії при переході влади до Тимчасового уряду. 4 березня 1917 р. на Україні було утворено Центральну Раду — всеукраїнську суспільну організацію, створену з ініціативи "Товариства українських поступовців" і за участю "Українського техніко-агрономічного товариства", "Українського наукового товариства" та ін. Головою ЦР було обрано видатного вченого й суспільного діяча М. Грушевського. Центральна Рада стає провідною політичною силою України. У перебігу жовтневих подій 1917 р. Центральна Рада рішуче відокремилася від Петроградського повстання біль-

шовиків. В умовах найгострішої політичної боротьби 7 листопада 1917 р. було прийнято III Універсал Центральної Ради. У ньому урочисто проголошувалося утворення Української Народної Республіки як держави, побудованої на демократичних засадах. Новій державі було уготовлено складну долю, драматичні іспити, але сам факт її створення означив першу перемогу українського народу на шляху до незалежності та суверенітету.

Революція в Фінляндії відбувалася, звичайно, під безпосереднім впливом подій в Петрограді, оскільки Фінляндія з початку XIX ст. перебувала в складі Росії, а на початку революції мала широку внутрішню автономію. Після Лютневої революції там було створено коаліційний уряд П'єра Евінда Свінхувуда. Саме цей уряд добився вже після Жовтневого перевороту незалежності Фінляндії, що була визнана Росією.

Визвольна війна закавказьких народів увінчалася проголошенням Закавказьким сеймом незалежної Федерації Закавказької Республіки, що включала всі території Закавказзя, які належали до складу імперії, крім районів, що відійшли до Туреччини за Брест-Литовським договором, а також міста Баку. Після ліквідації Федерації в червні 1918 р. було утворено демократичні республіки у Вірменії, Азербайджані та Грузії, що мали розвиватися згідно з волею їхніх народів, на засадах демократії й суверенітету. Однак напр. 1920 — на поч. 1921 рр. радянські війська під приводом подання допомоги в національних конфліктах вдерлися до меж закавказьких республік і насильницьки, за допомогою створених тут ревкомів встановили радянську владу. З демократичним рухом у Закавказзі було покінчено.

Більш щасливо склалася доля польського народу. В листопаді 1918 р. було урочисто проголошено створення Польської республіки.

У грудні 1918 р. радянську владу було встановлено у Прибалтиці, однак вона не дістала тут соціальної опори й політичної підтримки, то й проіснувала недовго. Незабаром було створено незалежні та суверенні держави Естонія, Латвія, Литва, що існували до 1940 р., коли їх було насильницьки включено до складу СРСР.

Утворення після жовтневих подій 1917 р. ряду незалежних держав відповідало надіям і прагненням народів, що їх населяли. Однак доля їхня склалася драматично. Більшість у різний час припинила існування й була підпорядкована більшовицькому центру.

10. Громадянська війна в Росії: причини, найголовніші події, наслідки

Громадянська війна — це велика трагедія народу, яка полягає в самій постановці силами, що ведуть боротьбу, некомпромісного питання: життя або смерть? Йшлося не про те, хто з протиборствуючих сил буде переможцем, а хто переможеним, а про саме їхнє фізичне існування. Звідси й особливі гострота і жорстокість боротьби. Трагічними наслідками цієї війни були розкол суспільства на "своїх" та "чужих", знецінювання людського життя, розвал економіки. Незалежно від того, хто переміг, головною жертвою громадянської війни був народ.

Глибинні причини громадянської війни треба шукати в найгострішому політичному протиборстві різних партій, груп, соціальних верств, у глибоких соціально-економічних і суспільно-політичних конфліктах і проблемах, що вразили Росію напр. ХІХ — на поч. ХХ ст. Серед інших причин можна назвати такі:

1. Помилкова економічна політика більшовицького керівництва, коли навесні 1918 р. останні зробили вибір на користь ужорсточення економічної політики, ввели продовольчу диктатуру, продзагони й перейшли до політики "військового комунізму".

2. Політичний екстремізм більшовиків, які розігнали в січні 1918 р. Установчі збори й уклали в березні 1918 р. сепаратний мир з Німеччиною.

3. Насильницьке переселення бідноти з центру Росії на козацькі землі, ігнорування козацьких традицій і звичаїв, що спричинило незадоволення російського козацтва, котре із зброєю в руках виступило проти радянської влади.

4. Прагнення буржуазії і поміщиків повернути втрачені багатства і політичний вплив.

5. Російські традиції "пугачовщини" й "разінщини", низький рівень політичної культури, відсутність демократичних традицій, що проявилися в прагненні вирішувати проблеми не шляхом пошуку компромісів, а шляхом фізичного знищення свого класового ворога.

Причинами іноземної інтервенції з боку держав Антанти були насамперед прагнення повернути борги царського й Тимчасового урядів, продовжити участь Росії у Першій світовій війні, не допустити світової революції.

У літературі найчастіше зустрічається така періодизація громадянської війни й військової інтервенції Антанти.

1. Літо 1918 р. — жовтень 1918 р. — початок громадянської війни. Розгортання військової інтервенції Антанти

2. Листопад 1918 р. — квітень 1919 р. — посилення інтервенції Антанти.

3. 1919 р. — вирішальні перемоги над силами внутрішніх супротивників радянської влади та іноземних інтервентів (розгром Колчака і Денікіна).

4. 1920 р. — радянсько-польська війна і розгром білогвардійських військ Врангеля.

Трагедія громадянської війни полягала саме у тому, що співвітчизники з люття знищували один одного, вважаючи, що кожна сторона б'ється за праве діло. Різні політичні партії Росії, з'єднавшись, відносно легко змели царське самодержавство. Проте подальші цілі у всіх були різними, й лише деякі з них, насамперед більшовики, й надалі вели боротьбу за встановлення диктатури пролетаріату. Скинуті сили, а також учорашні союзники більшовиків, з'єднавшись, виступили проти радянської влади. Разом з тим, у широкомасштабній міжусобній війні велике завзяття виявили й радикально-непримиренні більшовики. Замість бажання сторін йти назустріч один одному спостерігалися протистояння, недовіра, ворожість, жорстокість. Впродовж чотирьох років були розгромлені війська Колчака, Денікіна, Юденіча, Врангеля, збройні сили країн Антанти. Великою мірою підсумки громадянської війни були зумовлені прагненням білогвардійців та інтервентів відновити монархічний режим в країні, повернути землю поміщикам, а фабрики і заводи колишнім господарям. Соціальна база більшовицького режиму була набагато ширша. Проте в громадянській війні, врешті-решт, не було переможця. Збитки, завдані війною, становили 50 млрд карбованців. Промислове виробництво в 1920 р. впало до 14% відносно рівня 1913 р., сільськогосподарське виробництво скоротилося майже удвічі. Величезними були людські втрати. За різними даними, від голоду, хвороб, "білого" й "червоного" терору загинуло від 12 до 15 млн чол. Причому власне на військові втрати припадало лише біля 800 тис. 1922 р. населення Радянської Росії зменшилося на 13 млн чол. порівняно з 1913 р. Більше 2 млн колишніх громадян Росії опинилося в еміграції, причому це були не лише активні учасники білогвардійського руху, а й робітники і селяни, що мобілізувалися до білих армій, а потім були вивезені за кордон. Туди ж пролягав шлях значної частини інтелігенції.

Громадянська війна змінила звичний спосіб життя і полі мільйонів людей, поділила країну на два ворожих лабори, знецінила людське життя, зміцнила в суспільній свідомості риси жорстокості та непримиренності. Громадянська війна в Росії була страшною трагедією для всього народу.

11. Терор у роки громадянської війни

Суворі заходи нової влади в економічній і соціальній сферах були можливі лише за умови встановлення політичної диктатури більшовицької партії. Цей процес фактично розпочався здобуттям влади у жовтні 1917 р. Було заборонено діяльність усіх небільшовицьких партій, заарештовано їхніх лідерів, ліквідовано дореволюційні політичні інститути та суспільні організації, встановлено контроль над видавничою діяльністю, профспілками, іншими суспільними організаціями. В листопаді 1917 р. поза законом було оголошено партію кадетів, її членів оголошено "ворогами народу".

5 липня 1918 р. засідання V Всеросійського з'їзду Рад залишила фракція лівих есерів у складі 322 чоловік на знак протесту проти політики більшовицького керівництва. Наступного дня ліві есери Блюмкін і Андрєєв убивають німецького посла у РРФСР графа Мірбаха з метою спровокувати радянсько-німецьку війну. Того ж дня стався заколот лівих есерів у Москві, жорстоко придушений латиською дивізією під командуванням І. Вацетіса. Після цих подій лідерів лівих есерів було заарештовано, їхні представники виводилися з Рад.

Навесні 1918 р. загони ВНК розгромили основні центри анархістів у Петрограді та Москві. Навесні 1921 р. більшовики розправилися з меншовиками, заарештувавши більше 2 тис. чоловік і увесь ЦК. Більшість з них вислали за кордон, а інших було відправлено до Сибіру. Так фактично склалася однопартійна система.

Після замаху на життя Леніна 30 серпня 1918 р. та вбивства керівника Петроградської НК Урицького Раднаркомом 5 вересня 1918 р. видав постанову "Про червоний терор". Форми червоного терору були різноманітними: розстріли за класовою ознакою, система заручників, створення концтаборів для ворожих елементів (Соловки) та ін. За далеко не повними даними (розслідування денікінської комісії, свідoctво історика С. Мельгунова та ін.), жертвами червоного терору лише на півдні Росії стали 17 млн чол.

Початок "білої справи" як ідеології й політики "білого руху" можна віднести на весну—літо 1918 р., коли, з одного боку, монархісти, з іншого, кадети почали консолідуватися в єдиний блок з метою боротьби проти революційного руху. Організатори цієї боротьби, виступаючи під національним прапором, стверджували, що тільки вони можуть покінчити з "анархією" і зберегти Російську імперію як велику державу. Ідеологи білого руху О. І. Гучков, В. В. Шульгін, М. М. Львов, П. Б. Струве та інші проповідували національну ідею врятування Росії від "засилля Інтернаціоналу". Після повалення радянської влади припускалося встановлення військової диктатури, а після "вмиротворення країни" майбутнє мали вирішити Законодавчі збори на зразок Земського Собору. Саме друга частина цієї заяви й привертала до рядів "білого руху", особливо на першому етапі, майже всі антирадянські сили — до есерів і меншовиків включно.

Однак щоденна практика білогвардійських урядів дедалі чіткіше демонструвала тенденцію реставрації монархії на самодержавній основі. В міру поширення бойових дій на фронтах громадянської війни дедалі важче ставало маскувати справжні наміри організаторів і виконавців "білої справи" перед їхніми "демократичними союзниками" як всередині країни, так і за кордоном. На території, де господарювали білогвардійські війська, відновлювалися старі порядки, земля поверталася поміщикам, фабрики — власникам, робітники та селяни зазнавали кривавого терору, організовувалися єврейські погроми. Патріотизм, проголошений теоретиками "білої справи", насправді перетворювався на прагнення до реваншу й помсти. І, найголовніше, "національна" боротьба виявилася майже повністю залежною від інтересів іноземних союзників, без військової, моральної й політичної підтримки котрих "білий рух" не мав змоги так довго існувати.

Мобілізація до рядів Добровольчої Армії була складною справою. Гучков запропонував поповнювати ряди білогвардійців з-поміж російських військовополонених на території Німеччини і Австро-Угорщини (їхня кількість наближалася до 3 млн). Доля їхня була складною, драматичною й по-різному складалася після повернення до Росії. Ревними виконавцями ідей "білого руху" були відомі у царській Росії військові діячі — Колчак, Денікін, Врангель.

Почалося велике протистояння на фронтах громадянської війни.

12. Економічна політика більшовиків у 1918-1920 рр.

"Військовий комунізм" мав дві основні риси: з одного боку, зростаюча роль держави у керівництві економікою, включаючи централізований контроль і управління, заміна дрібних промислових підприємств великими, заходи по введенню єдиного планування; з іншого боку, відхід від комерційних і грошових форм розподілу на користь постачання основними товарами й послугами або безкоштовно, або за твердими цінами, запровадження карткової системи.

У 1920 р. радянській державі належало 37,2 тис. підприємств. Внаслідок політики "військового комунізму" було встановлено повний державний контроль над управлінням промисловістю. Вся повнота економічної влади в країні належала Вишій Раді народного господарства (ВРНГ) та головкомам на місцях. Під націоналізацію підпадали навіть підприємства з кількістю робітників 5 чол. за наявності механічного двигуна і з кількістю 10 чол. без двигуна. В країні було впроваджено безгрошові розрахунки, скасовано торгівлю, введено прямий товарообмін, зрівняльний розподіл продуктів харчування серед працюючих, карткову систему. Будь-яких економічних стимулів не існувало, зацікавленість у результатах праці катастрофічно падала. Для праці в тилу було запроваджено трудову повинність, а після закінчення війни військові частини перетворювалися на трудові батальйони, які повинні були відновлювати народне господарство. У січні 1920 р. на Уралі було сформовано першу революційну трудову армію. Крім того, створювалися табори примусової праці, провадилася мобілізація так званих "буржуазних елементів" на суспільні роботи. Великого поширення набули "комуністичні суботники" (безкоштовна праця у вихідні дні). Нова влада фактично встановила продовольчу диктатуру на селі: було оголошено державну монополію на продаж збіжжя та його заготівлю, заборонено приватну торгівлю хлібом. Створений Наркомат продовольства дозволяв примусово вилучати збіжжя в селянських господарствах, із січня 1919 р. введено продовольчу розверстку, що передбачала вилучення збіжжя та інших сільгосппродуктів. Для здійснення продовольчої диктатури всюди організовувалися продовольчі загони, що отримали право застосовувати зброю. З метою зміцнення своєї влади більшовики створювали комітети бідноти (комбід), що об'єднали сільський люмпен-пролетаріат та існували паралельно з Радами.

Однак проблему розподілу вирішити не вдалося. Прийнятий у квітні 1918 р. декрет, за яким Наркомпрод був уповноважений здобувати товари широкого вжитку для обміну на селянське зерно, виявився марним. Спроби встановити норми споживання й фіксовані ціни у містах зазнали невдачі через нестачу продовольства й невміле керування. Торгівля існувала лише на "чорному ринку". Численні торговці, яких прозвали мішечниками, роз'їжджали країною з набором нехитрих товарів, обмінювали їх у селян на продовольство, яке після цього продавали в місті за фантастичними цінами. Влада таврувала мішечників, погрожувала їм в'язницею та розстрілом, але спекуляція продовжувала процвітати. Гроші втрачали ціну. Фінансову систему держави було фактично паралізовано.

У січні 1918 р. в атмосфері кризи, що швидко густішала, Ленін цитував знамениту фразу "хто не працює, той не їсть" як "практичну заповідь соціалізму", а Нарком праці говорив про саботаж і необхідність введення примусових заходів. Така організація праці та розподілу перспектив не мала й була приречена.

13. Нова економічна політика (неп)

На початку 1921 р. більшовицька влада опинилася в глибокій кризі. Промисловість перебувала в стані розрухи. Через нестачу сировини й палива майже третина заводів і фабрик не діяла, інші працювали з неповним навантаженням. Обсяг промислової продукції порівняно з 1913 р. зменшився у 7 разів. Чавуну виплавлялося лише 3% від рівня 1913 р., сталі — 5%, вугілля видобувалося 30%. У 1921 р. на одну людину вироблявся 1 метр ситцю на рік, на одне селянське господарство вироблялося сто грамів металевих виробів. Виробництво цукру зменшилося в 45 разів. У країні буяла цілковита інфляція: коробочка сірників коштувала кілька мільйонів, кусок мила став коштовністю. Посівні площі скоротилися з 110 млн десятин до 75 млн. 1921 р. розпочався жахливий голод, що охопив Поволжя, Приуралля, Казахстан, Західний Сибір, південь України. Голодувало біля 30 млн чол. Вимирали цілі села. Незважаючи на допомогу світового товариства, загинуло понад 3 млн чоловік, 2 млн дітей стали сиротами.

Початком здійснення нової економічної політики став X з'їзд РКП (б), що прийняв резолюцію "Про заміну продрозверстки продподатком". Сутність непу полягала в проведенні принципово нової економічної політики, заснованої

на ринкових відносинах, різноманітних формах власності та економічних засобах управління народним господарством. Неп повинен був підготувати економічну базу для будівництва соціалізму в радянській державі. В сільському господарстві неп передбачав: заміну продрозверстки продподатком, розмір якого визначався напередодні посівної і був удвічі менший, ніж розмір продрозверстки; дозвіл організовувати кооперативи, а також оренду землі з використанням найманої праці. Скасовувалася кругова порука і вводилася відповідальність кожного селянина за виконання податку. Таким чином, селянин дістав змогу вільно обирати спосіб обробки землі та гарантії землекористування, що стимулювало розвиток сільськогосподарського виробництва й сприяло відновленню сільського господарства в найкоротший термін. Внаслідок непу обсяг сільськогосподарського виробництва 1925 р. майже досяг рівня 1913 р.

Неп сприяв кардинальним змінам у промисловості. З травня 1921 р. розпочалася здача в оренду націоналізованих дрібних, середніх і великих промислових підприємств колишнім господарям. Оскільки було неможливо поєднати приватновласницьке сільське господарство з державною централізованою промисловістю в рамках однієї економіки, 6 серпня 1921 р. було проведено децентралізацію управління промисловістю. Багато підприємств було визволено від прямого адміністративного контролю ВСНГ, об'єднано в трести й переведено на госпрозрахунок.

Створений у лютому 1921 р. Держплан розпочав поточне планування економічного розвитку. Скасовано загальну трудову повинність, на зміну їй прийшла процедура добровільного найму і звільнення робочої сили. Створювався ринок робочої сили. Відбувся перехід від зрівнялівки до відрядної зарплати за результатами праці. Почалося залучення іноземного капіталу шляхом створення концесій і спільних підприємств. У торговельно-фінансовій сфері відновлювалися товарно-грошові відносини, було дозволено приватну торгівлю, створювалися умови для діяльності трьох форм торгівлі — приватної, державної й кооперативної, набирали сили кредитна, збутова й продовольча кооперації, провадилися ярмарки. До обігу вводилися цінні папери. Для стабілізації фінансів було налагоджено випуск грошей і конвертованої грошової одиниці — червінця (1 червінець дорівнював 10 золотим карбованцям). Було організовано діяльність Ощадного банку, провадилися регулярні держпозики й випуски цінних паперів.

сигналом для розв'язування кампанії шельмування Троцького у низці виступів і статей, авторами яких були Зінов'єв (котрий, певно, і вигадав термін "троцькизм"), Каменєв, Бухарін та менш відомі діячі партії. В січні 1925 р. позицію Троцького було засуджено на пленумі ЦК ВКП (б), його було усунуто з поста військового наркома, який обійняв М. В. Фрунзе.

1925 р. сформувалася "нова опозиція", яку очолили Каменєв і Зінов'єв. Опозиція спиралася на підтримку однієї з найбільших парторганізацій в країні — Ленінградської. "Нова опозиція" виступила проти монополізації Сталіним права на "ленінську спадщину", його гасла про можливість побудови соціалізму в окремо взятій країні та перемогу соціалізму в ній за відсутності світової соціалістичної революції.

Сталін на той час мав уже значну владу і вплив у партії і під гаслом "захисту ленінізму" розправлявся зі своїми черговими супротивниками. За ним йшла більшість членів партії. Лідерів опозиції усунули від партійного і державного управління, керівництва Комінтерном. Ленінградську обласну партійну організацію очолив С. М. Кіров (січень 1926 р.). Останній виступ опозиції відбувся в 1927 р. — "платформа 83". На XV з'їзді ВКП (б) (2-19 грудня 1927 р.) було завершено розгром троцькістсько-зінов'євської опозиції. На початку 1928 р. Троцького та ще декількох опозиціонерів було вислано до Алма-Ати. Згодом Троцького вислали з країни до Туреччини.

Проти своїх політичних супротивників Сталін використав адміністративні засоби, звинувачуючи їх в антидержавній діяльності. Генеральний секретар ЦК ВКП (б) спирався на підтримку органів безпеки, армії, партійного апарату. Сталіну вдалося знищити залишки внутрішньопартійної демократії й поступово затвердити свою особисту владу в партії і в країні. 1929 р. став роком остаточної перемоги Сталіна в боротьбі за владу. Цей рік був початком затвердження сталінського тоталітарного режиму в СРСР.

В основі цього явища було закладено безліч причин: відсутність традицій політичної демократії в країні; низький рівень політичної культури населення; готовність до безмовної покори; поступове зрощування партійного і державного апаратів; монополізм політичної влади в руках однієї партії; різка деінтелектуалізація керівництва ВКП (б); переростання диктатури класу в диктатуру партії; гранично централізована система управління економікою.

16. Індустріалізація

У 20-ті роки Радянська Росія продовжувала відставати в промисловому розвитку від країн Заходу. Назріла необхідність створення потужної важкої промисловості й техніко-технологічної перебудови всього народного господарства. Голова Раднаркому О. Риков виступав за збалансований розвиток сільського господарства і промисловості. Л. Троцький вимагав здійснення надіндустріалізації, що передбачало високі темпи розвитку промисловості у найкоротший термін за рахунок сільського господарства. Більшість керівництва підтримала Рикова, але вже з 1928 р. Сталін розпочав політику надзвичайних заходів щодо селянства й прискорених темпів розвитку індустріалізації.

У грудні 1927 р. XV з'їзд РКП(б) проголосив курс на прискорення індустріалізації. За розробленим і затвердженим 1929 р. першим п'ятирічним планом обсяг промислового виробництва протягом трьох років мав зрости на 37,7%. Перехід до індустріалізації відбувався водночас із запровадженням нового господарського механізму, цілком протилежного ринковій економіці, що полягав у адміністративно-командних методах керівництва та директивному плануванні.

З початку I п'ятирічки керівництво СРСР розпочало пошуки нових засобів інтенсифікації праці робітників, насамперед шляхом організації масового виробничого змагання. Ударну працю керівництво бажало перетворити на норму. ЦК ВКП(б) 9 травня 1929 р. прийняв постанову "Про соціалістичне змагання заводів і фабрик".

Одним із показників затвердження командно-адміністративної системи в народному господарстві була його надцентралізація, що особливо було помітно в управлінні. Промисловість союзних республік перейшла у підпорядкування Москви, а самі республіки виявилися фактично позбавлені самостійності. Справжня картина розвитку країни ретельно приховувалася. За підсумками I п'ятирічки політбюро своїм рішенням від 1 лютого 1933 р. заборонило всім відомствам публікувати будь-які цифрові дані. Країні запропонували версію Сталіна: п'ятирічку виконано за 4 роки й 3 місяці, а важка промисловість досягла рівня 108%. Нові виробництва, інфляція, підвищення цін сприяли збільшенню "валу", однак темпи розвитку промисловості впали з 23,7% в 1928 р. до 5% в 1933 р.

Разом з тим країна зробила великий крок уперед. Було введено до ладу гіганти промисловості: Дніпрогес, Туркес-

тансько-Сибірську залізницю (Турксіб), тракторні заводи в Харкові та Челябінську, автомобільні заводи в Москві та Нижньому Новгороді, металургійні комбінати в Магнітогорську й Кузнецьку, "Запоріжсталь" та ін. Проте планові показники п'ятирічки не було виконано практично за всіма напрямками. II п'ятирічка, розрахована на 1933-1937 рр., продовжувала суперечливі тенденції попередніх років. У директивних планах особлива увага приділялася створенню новітньої технічної бази, завершенню будівництва й освоюванню нових підприємств. На Україні передбачалося ввести до дії гіганти чорної металургії — "Запоріжсталь", "Азовсталь", "Криворіжсталь", великі машинобудівні заводи — Новокраматорський, Харківський турбогенераторний, Луганський паровозобудівний та ін. Всі вони були введені до дії. Приріст промислової продукції намічався 16,5% щорічно. План передбачав програму соціальних перетворень: остаточне витіснення капіталістичних елементів і ліквідацію поділу на класи, тобто фактично це було продовженням військово-комуністичного штурму.

II п'ятирічка була важливим етапом індустріалізації. За 1933-1937 рр. було введено до дії 4500 підприємств, досить швидко розвивалися легка й харчова галузі промисловості. Як і раніше, сталінське керівництво фальсифікувало підсумки розвитку країни в 1933-1937 рр. Проаналізувавши 46 найважливіших показників II п'ятирічки, дослідники дійшли висновку, що тільки по десяти з них завдання було виконано. Рівень фактичного виконання плану не перевищував 70-77%. Держава дедалі частіше використовувала інструменти примусу щодо своїх громадян. Згідно із законом від 15 листопада 1932 р. неявка на роботу без поважних причин передбачала негайне звільнення. Спеціальна постанова уряду від 28 грудня 1938 р. дозволяла звільняти з роботи за 20-хвилинне спізнення. Указом від 26 червня 1940 р. встановлювався 8-годинний робочий день при семиденному робочому тижні; самовільне залишення підприємства каралося позбавленням волі до 4 місяців, прогул — до 6 місяців. Випуск неякісної продукції за указом від 10 липня 1940 р. класифікувався як прояв шкідництва. Такими засобами формувалася дисципліна в країні та на виробництві.

17. Колективізація

Ще у 1917-1920 рр. виникли перші колгоспи. Це було наслідком об'єднання селянських господарств за активно-

го сприяння держави. Залежно від міри усуспільнення колективні господарства поділялися на кілька типів: ТОЗи, артїлі, комуни. Після згортання непу колгоспи були вкрай необхідні тоталітарному режиму, бо вони надавали можливість досить легко поповнювати державний бюджет.

На початку 1928 р. вибухнула "криза хлібозаготівель", і Сталін висунув гасло суцільної колективізації. За першим п'ятирічним планом в СРСР намічалось об'єднати у колгоспи 18-20% селян, а в Україні — 30%. Гасло суцільної колективізації було офіційно проголошене на листопадовому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП (б), на ньому ж були засуджені будь-які спроби відхилення від генеральної лінії партії. Перед скликанням пленуму було здійснено "чистку партії", внаслідок якої 11,7% комуністів втратили партійні квитки. Так забезпечувалася єдність партії в період "вирішальних боїв". Країна і партія взяли курс на здійснення "великого переламу" — надіндустріалізацію, прискорену колективізацію й культурну революцію.

Основними елементами колективізації були: примусове усуспільнення землі, засобів виробництва, худоби, позбавлення селян прав розпоряджатися вирощеною продукцією через обов'язкові постачання державі за значно нижчими цінами, ніж ринкові; розкуркулення, тобто вилучення зі сфери сільськогосподарського виробництва, позбавлення громадянських прав і виселення до Сибіру тих селян, що чинили опір насильницькій колективізації. Під час подорожі Сталіна до Сибіру в січні 1928 р. ним було висунуто пропозиції відносно прискорення темпів колективізації, що носили директивний характер. Вони зводилися до такого: зажадати від куркулів негайної здачі всіх надлишків хліба за державними цінами; в разі відмови куркулів підкоритися притягати їх до судової відповідальності та конфіскувати хлібні надлишки на користь держави з тим, щоб 25% конфіскованого збіжжя розподіляти серед селян-донощиків. Стаття 107 передбачала позбавлення волі терміном на 5 років з повною або частковою конфіскацією майна за спекуляцію збіжжям. Сталін же пропонував застосовувати статтю до тих, хто збіжжя не продає взагалі. Починалося насильницьке вилучення збіжжя у селян.

У січні 1930 р. було опубліковано постанову ЦК ВКП(б) "Про темпи колективізації й про заходи допомоги держави колгоспному будівництву". Україна належала до групи районів, де колективізацію планувалося завершити восени 1931 р. або навесні 1932 р. Загальну колективізацію

було заплановано як комунізацію з утворенням господарств максимального рівня усуспільнення, тобто усуспільнювались корови, дрібна худоба, птахи тощо. Така практика зустріла різкий опір селян. Сталін визнав доцільним відступити. З'явилася постанова ЦК ВКП (б) "Про боротьбу з викривленнями партійної лінії у колгоспному русі". Місцевим партійним організаціям пропонувалося відмовитися від адміністративного тиску на селян в цілях утворення колгоспів. З 1930 р. вільну торгівлю фактично заборонили, однак продуктивність сільського господарства різко зменшилася. Відсутність матеріальної зацікавленості в розвиткові суспільного виробництва змушувала колгоспників імітувати роботу, а не працювати по-справжньому. Продуктивні сили сільського господарства деградували дедалі більше.

Щоб зробити колективізацію можливою, було вирішено знищити найбільш заможний прошарок селянства, до складу якого входили всі селяни, що не хотіли усуспільнення. Порядок розкуркулення розробила спеціальна комісія на чолі з В. Молотовим. Куркульські господарства, що підлягали ліквідації, поділялися на три категорії: перша — учасники антирадянських виступів і організатори терористичних актів, вони мали бути ізольовані у в'язницях і таборах; друга — ті, хто чинив менший опір колективізації, їх виселяли до північних районів країни; третя — ті, хто не чинив опору, їм надавали ділянки землі поза межами колгоспів.

1 лютого 1930 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову "Про заходи щодо зміцнення соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації, щодо боротьби з куркульством". Боротьбі з куркульством надавали подобу закону. За роки суцільної колективізації лише в Україні було експропрійовано до 200 тис. селянських господарств. За 1930 р. з України було депортовано 75 тис. сімей, а в червні 1931 р. — 23,5 тис.

Головним показником ефективності колгоспної системи для влади була хлібзаготівля. Держава постійно збільшувала плани постачання зерна, забираючи у селян від 60 до 70% зібраного врожаю. Невиконання плану каралося позбавленням окремих господарств, а то й цілих районів промислового обладнання. Посилювалася хвиля репресій проти керівників.

Політика грабіжницького викачування продовольства із села призвела до страшного голоду 1932-1933 рр. в

Україні, на Кубані, Волзі та Дону, від якого загинуло, за різними даними, більше 7 млн чол.

У 1932-1933 рр. уряд посилив особисту й колективну відповідальність селян за плани хлібопостачання: указом від 7 серпня 1932 р. десятки тисяч селян було заарештовано за самовільне зрізування невеликої кількості колосся пшениці. Для остаточного виконання плану у колгоспників вилучалося до 90% зібраного врожаю. На 1935 р. 98% всього земельного фонду СРСР перебувало в колективізованих господарствах.

Політична система, що сформувалася напр. 20-х — на поч. 30-х рр., і демократія, що зберегла всі зовнішні атрибути (з'їзди Рад, колективні органи влади тощо), фактично перетворюється на тоталітарну, яку сучасні дослідники називають режимом особистої влади Сталіна або сталінщиною. Основними методами встановлення та підтримки існування такого режиму були тотальний контроль та постійний терор проти всіх верств суспільства.

18. Суспільно-політична обстановка в 20-30-х рр.

Криза командно-адміністративної системи, спричинена "надіндустріалізацією", виснажливим промисловим будівництвом, критичним становищем в аграрному секторі, зумовила різке загострення всіх соціально-економічних проблем в країні, зубожіння основної маси населення. Почалися прояви незадоволення владою, відповіддю на які були репресії. Першими жертвами сталінського режиму стали спеціалісти — інженерно-технічні робітники з дореволюційною підготовкою. Влітку 1928 р. відкрився "шахтинський процес" над групою спеціалістів Донецького басейну, керівників вугільної промисловості, яких звинувачували в шкідництві, організації вибухів на шахтах, у злочинних зв'язках із колишніми власниками шахт. Із 53 чоловік 11 було засуджено до розстрілу, інших до різних термінів ув'язнення.

Показовою в усіх відношеннях була "справа Рютіна". Навесні 1932 р. колишній секретар Червонопресненського райкому партії Москви М. Рютін підготував велику теоретичну працю "Сталін і криза пролетарської диктатури" та звернення "До всіх членів ВКП(б)". Під керівництвом Рютіна було створено організацію "Союз захисту ленінізму" (пізніше "Союз марксистів-ленінців"). 24 активних члени "Союзу" було виключено з партії. Колегія ОДПУ засудила їх до різних строків ув'язнення.

Переламним вбiк пiдсилення репресiй став 1934 р. У сiчнi—лютому 1934 р. вiдбувся XVII з'їзд ВКП(б), на якому група делегатiв спробувала усунути Сталiна з поста генерального секретаря. Пiд час голосування при виборах членiв ЦК проти Сталiна було подано майже 300 голосiв. Внаслiдок цього — з 1966 делегатiв з'їзду бiльше 1100 було репресовано. 1 грудня 1934 р. в Ленiнградi було вбито С. М. Кiрова. Лишаються нез'ясованими багато обставин цього полiтичного вбивства. Одначе Сталiн зумiв видобути з цієї подiї необхiднi для себе висновки й посилювати диктаторський режим. Пiсля цього розпочалися найбiльшi "хвилi" репресiй. 28-29 грудня 1934 р. вiдбувся закритий процес над членами "Ленiнградського центру", до складу якого нiбито входило 30 колишнiх зiнов'євцiв. Усiх обвинувачених було засуджено до смертної кари. 5-16 сiчня 1935 р. — судовий процес у Москвi за сфабрикованою справою "Московського центру". В антипартийнiй та антидержавнiй дiяльностi було звинувачено 19 чоловiк, серед них Л. Каменев, Г. Зiнов'єв, Г. Євдокiмов, Г. Федоров. Зокрема їх звинувачували у створеннi контрреволюцiйної органiзацiї з метою здiйснення терористичних актiв, у "iдеологiчному пособництвi" убивцям Кiрова. Всiх було засуджено до рiзних строкiв ув'язнення. 9 червня 1939 р. було прийнято закон про смертну кару за втечу за кордон. 19-24 серпня 1936 р. вiдбувся перший вiдкритий московський судовий процес по справi "Антирадянський об'єднаний троцькiстсько-зiнов'євський центр" (Зiнов'єв, Каменев, Євдокiмов, Бакаєв, Мрачковський, Тер-Ваганян, Дрейцер та iн.). Всi 16 звинувачених пiдтвердили свою участь у вбивствi Кiрова, зв'язках з Троцьким, змовi проти Сталiна, дали показання на Томського, Бухарiна, Рикова, Радека, П'ятакова, Сокольникова й були засудженi до смертної кари. Пiсля усунення Т. Ягоди за неспроможнiсть "викрити" троцькiстсько-зiнов'євський блок i призначення наркомом внутрiшнiх справ Н. Єжова розпочалася чистка в апаратi НКВС. Тодi ж (жовтень 1936 р.) було заарештовано колишнiх троцькiстiв П'ятакова, Радека, Сокольникова, Серебрякова та iнших вiдповiдальних працiвникiв транспорту й вугiльної промисловостi. 20-30 сiчня — другий московський процес над 17 обвинуваченими в створеннi "Паралельного антирадянського троцькiстського центру", що нiбито займався органiзацiєю саботажу i диверсiй: 13 чоловiкам було винесено смертний вирок. 11 червня 1937 р. — опублiковано офiцiйне повiдомлення про винесення за-

кримінальними засіданнями військового трибуналу смертного вироку звинуваченому в шпигунстві та зрадництві маршалу Гудачевському, воєначальникам Якіру, Уборевичу, Ейдеману, Путне, Корку. 12-13 березня 1938 р. — третій московський процес по справі про "Антирадянський правотроцькістський блок" по звинуваченню 21 чоловіка, серед них Бухаріна, Рикова, Крестанського, Раковського, Ікрамова, Ходжаєва, Ягоди, у вбивстві Кірова, отруєнні Куйбишева та Горького, змові проти Сталіна й організації промислового саботажу. 17 обвинуваченим винесено смертний вирок. Цей трагічний перелік можна було б продовжувати нескінченно. Головний підсумок репресій 30-х — поч. 40-х рр. — фізичне знищення мільйонів людей. Лише у 1937-1938 рр. було репресовано біля 10 млн чол. З них 2-3 млн знищено фізично. Внаслідок масових репресій у 30-ті роки було знекровлено інтелектуальні сили радянського суспільства: в політиці, армії, науці. Це один з головних факторів сталінського тоталітарного режиму. Опір режимові існував, однак він не набув масового характеру. Це були поодинокі виступи тих, хто не бажав миритися з дійсністю. Найбільш відомі виступи членів ЦК Ломінадзе, Сирцова, групи Рютіна, Раскольнікова й деяких інших, однак на них була спрямована уся міць НКВД.

Таким чином, політика й практика "великого терору" була холоднокровно продуманою й глибоко злочинною акцією. Творчі мислячі люди, здатні критично оцінювати становище в країні, ніяк не вписувалися до схеми казарменого соціалізму. В цей час з радіоприймачів на всю країну розносилися слова однієї з найпопулярніших пісень: "Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек". Тільки після 1985 року, у роки демократизації, спеціальні комісії виправдали абсолютну більшість невинних жертв сталінщини.

? *Запитання і завдання*

1. *Які завдання мала вирішити російська революція 1917-1921 рр.?*
2. *Проаналізуйте події у Петрограді у лютому — березні 1917 р.*
3. *Коли і які політичні сили сформували Тимчасовий уряд?*
4. *Чому серпневий 1917 р. переворот військових зазнав поразки?*
5. *Проаналізуйте підготовку більшовицького виступу восени 1917 р.*

6. Схарактеризуйте хід жовтневих подій 1917 р. у Петрограді.
7. Використавши додаткову літературу, зробіть політичні портрети В. Леніна та Л. Троцького.
8. Як відбувалося встановлення влади більшовиків? Які законодавчі та виконавчі органи мала радянська влада?
9. Коли і чому були розігнані Установчі збори?
10. Чим було викликано піднесення національно-визвольного руху в країні? Яким було ставлення до нього більшовицького режиму?
11. Які причини громадянської війни в Росії? Назвіть її основні періоди.
12. У чому причини інтервенції проти Радянської Росії? Які країни брали в ній участь?
13. Яку позицію займали більшовики щодо приватної власності? До яких наслідків призвела їхня економічна політика?
14. Які витоки "білого руху"?
15. Чому антибільшовицькі сили зазнали поразки в 1918-1921 рр.?
16. Розкрийте сутність поняття "військовий комунізм". Чому більшовики застосували його в 1918-1920 рр.?
17. Які були причини переходу до нової економічної політики?
18. У чому полягає принципова відмінність між непом і "військовим комунізмом"? До яких змін у країні спричинився непом?
19. Яка боротьба точилася навколо проголошення СРСР? На якій основі СРСР було утворено?
20. З якою метою проводилася індустріалізація в СРСР? Визначіть її позитивні й негативні підсумки.
21. Яку мету переслідувала політика колективізації?
22. У чому полягала причина тотального політичного терору в країні? Як ви розумієте термін "сталінщина"?
23. Чи були спроби опору сталінському режиму? У чому вони виявлялися?

Документи і матеріали

1. З книги С. Мельгунова "Червоний терор у Росії"

"Надзвичайні комісії — це органи не суду, а "нешадної розправи", за термінологією центрального комітету Комуністичної партії. Надзвичайна комісія, "це не слідча комісія, не суд, і не трибунал" — визначає завдання НК сама надзвичай-

на комісія. "Це орган бойовий, діючий на внутрішньому фронті громадянської війни. Він ворога не судить, а карас. Не м'яколюбить, а спопелює кожного, хто по той бік барикад". "Ми не ведемо війни проти окремих осіб, — писав Лаціс про "червоний терор" 1 листопада 1918 року. — Ми винищуємо буржуазію як клас. Не шукайте на слідстві матеріалу й доказів того, що звинувачений діяв або казав щось проти радянської влади. Перше питання, що ви повинні поставити, якого він походження, виховання, освіти або професії. Ці питання і повинні визначити долю звинуваченого". У цьому сенсі і сутність "червоного терору". Лаціс зовсім не був оригінальним, копіюючи слова Робесп'єра у Конвенті з приводу преріального закону в масовому терорі: "щоб стратити ворогів вітчизни, достатньо встановити їхню особистість, вимагається не покарання, а знищення їх..." ... Кривава статистика по суті ще досі не піддається обчисленню, та й навряд чи коли буде підрахована. Якщо публікується, можливо, лише одна сота розстріляних, якщо смертна кара відбувається у тайниках казематів, якщо загибель людини часом не залишає жодного сліду, немає й історикові в майбутньому можливості відновити справжню картину".

? Запитання до документа

1. Які думки і почуття викликає у вас цей уривок?

2. З протоколу засідання Організаційного бюро ЦК
РКП (більшовиків)
24 січня 1919 року

"1. Провести масовий терор проти багатих козаків, щоб винищити їх геть усіх; провести масовий терор по відношенню до усіх козаків, що брали будь-яку пряму або побічну участь у боротьбі з Радянською владою. До середнього козацтва необхідно застосовувати всіх тих засобів, що гарантують від будь-яких спроб з його боку нових виступів проти Радянської влади.

2. Конфіскувати збіжжя і змусити зсипати усі надлишки на означених пунктах. Це стосується як збіжжя, так і всіх інших сільськогосподарських продуктів".

? Запитання до документа

1. Чим ви можете пояснити політику терору більшовиків проти кулацтва?

3. З доповіді Д. Волкогонова "Сталінізм: сутність, генеза, еволюція"

"...Політичний діяч помирає кілька разів. Фізично Сталін давно помер. Політично це марево зберігає ще якийсь, може бути, й ефемерний, шанс. Справа в тому, що чим гірше йтимуть наші справи, тим шанси неосталінізму будуть вищі. Ну, а історично, на жаль, Сталін не помре ніколи. Залишивши найбільшу прим'ятину в нашій історії, він залишиться серед найлютіших тиранів людства".

? Запитання до документа

1. Що таке неосталінізм, як ви ставитесь до цього явища?

ПОВТОРЮВАЛЬНО-УЗАГАЛЬНЮЮЧИЙ УРОК

Країни Центральної та Південно-Східної Європи перебували у епіцентрі Першої світової війни. Війна руйнівним смерчем пронеслася їхніми територіями, завдавши безмежного лиха й страждань народам. До війни лише Болгарія, Сербія та Чорногорія мали державну самостійність. Інші країни входили до складу Австро-Угорської і Російської імперій. Тому створення незалежних і суверенних держав було визначальним в їхній внутрішній та зовнішній політиці. 28 жовтня 1918 р. було проголошено Чехословацьку республіку, в листопаді 1918 р. — Польську республіку, 1 грудня 1918 р. утворене Королівство сербів, хорватів і словенців (з жовтня 1929 р. — Королівство Югославія). Стали самостійними державами Угорщина і Румунія. Версальська система договорів, що зафіксувала нову розстановку сил в Європі, значно врізувала території Угорщини й Болгарії, що брали участь у війні на боці держав Центрального союзу. Було обмежено їхні збройні сили, вони змушені були сплачувати репарації переможцям.

Повоєнна розруха, економічні кризи, голод і безробіття значно посилили соціальну активність у країнах Центральної і Південно-Східної Європи. У деяких з них (в Австрії, Угорщині) відбулися демократичні революції, в інших (Болгарії, Польщі) сталися великі виступи робітничого класу і трудящих мас.

Погіршення соціально-економічної обстановки призвело до активізації ліворадикальних сил. В Угорщині та Словачії в 1919 р. виникли радянські республіки за російським зразком, які головну ставку робили на диктатуру пролетаріату, а точніше, на диктатуру його вождів. Не маючи міцної підтримки, ці республіки диктаторського типу були розгромлені.

У політичному житті цих країн дедалі помітніший вплив почали справляти селянські партії: БХНС в Болгарії, ПМСГ в Угорщині, селянські партії у Польщі, Румунії. Для цих партій було характерне прагнення аграрних реформ, обмеження великого землеволодіння й наділення землею селян. В усіх країнах відбувалися аграрні реформи, але глибина їхніх перетворень і вплив на соціально-економічні процеси були різними. Для молодих суверенних держав

був характерний розвиток конституційних процесів і прийняття нових конституцій, що відбивали нові політичні реалії. 20 лютого 1920 р. конституцію було прийнято в Чехословаччині, в березні 1921 р. — у Польщі, 21 червня 1921 р. прийнято Відовданську конституцію у Королівстві сербів, хорватів і словенців, 1923 р. затверджено конституцію Румунії. Майже всі конституції того часу проголошували формальну рівність громадян незалежно від їхнього походження, мови і релігії, надавали демократичні свободи, що, однак, на практиці грубо порушувалось.

Країни цього регіону були різними і за державним ладом. У Чехословаччині і Польщі було республіканське правління. В Болгарії, Румунії, Югославії — монархічне. В Угорщині у 1920-1921 рр. затвердився авторитарний режим адмірала Хорті. Для країн Центральної і Південно-Східної Європи характерні були гострі національні суперечності, що виникали на історичному, територіальному, економічному і релігійному ґрунтах. В Югославії антагонізм був характерний для стосунків між сербами і хорватами. В румунській Трансільванії зростала напруженість між угорцями і румунами. У Чехословаччині, де чехи становили 7 млн з 13,5 млн населення країни, німці — 3 млн, словаки — 2 млн, угорці — 750 тис., українці — 500 тис., в 20-ті роки почали різко зростати сепаратистські настрої серед німців і словаків. У Польщі і Румунії уряди провадили відверто шовіністичну політику щодо національних меншин.

В економічному відношенні найбільш розвиненою державою в регіоні була Чехословаччина, що завоювала у повоєнний період багато ринків в Центральній Європі, витиснувши німецький і австрійський капітали. В економіці інших країн переважали видобувна й переробна галузі. Більшість підприємств легкої промисловості були дрібними. В експорті переважали сировина й сільськогосподарська продукція. Сільське господарство відігравало вирішальну роль в економічній структурі цього регіону і давало 2/3 національного доходу. Відносної стабілізації економіки у 1924-1929 рр. було досягнуто за рахунок іноземних позик, що призвело до посилення позицій іноземного капіталу — французького, англійського, бельгійського. Найбільш глибоко економічна криза 1929-1933 рр. вразила Польщу, Болгарію, Румунію й тривала там значно довше, ніж в інших країнах. Криза охопила всі сфери економічного життя, викликала масове безробіття, спричинила банкрутства середніх та дрібних підприємств, паралізувала діяль-

ність великих монополій. У трагічному становищі опинилося сільське населення. Криза до краю загострила соціально-економічну обстановку цих країн.

У зовнішньополітичній діяльності країни Центральної і Південно-Східної Європи в 20-ті роки орієнтувалися на Антанту й насамперед на Францію, котра шукала союзників у боротьбі з Німеччиною. В 1920-1921 рр. склався військово-політичний блок Чехословаччини, Румунії і Югославії під егідою Франції, що отримав назву Малої Антанти. Цей союз було створено насамперед для закріплення створених Версальською системою кордонів і збереження здобутих територій. Нетривким виявився й інший військово-політичний союз — Балканська Антанта, до якої входили Румунія, Греція, Туреччина й Югославія. Створений 1934 р. в Афінах знову ж таки під егідою Франції, цей блок, роздертий суперечностями, припинив своє існування напередодні Другої світової війни.

Росія багато в чому відрізняється від інших країн Центральної та Східної Європи міжвоєнного періоду. 1917 р. тут відбулися революційні події, що призвели до розпаду Російської імперії. На терені колишньої імперії виникли нові незалежні держави, в тому числі й Україна. Проте більшовицький режим, який прийшов до влади у жовтні 1917 р., розпочав політику експропріації приватної власності як у місті, так і на селі. Ця, а також багато інших причин призвели до початку громадянської війни, в перебігу якої сформувався "білий рух" з колишніх офіцерів, чиновників, підприємців, духовенства, козацтва та інших верств населення. Складовою частиною громадянської війни була іноземна інтервенція країн Антанти, які прагнули повернути борги царського та Тимчасового урядів, свою власність, експропрійовану більшовиками, та запобігти поширенню світової революції. Громадянська війна супроводжувалася обопільним терором, що призводило до страждань і смерті мільйонів людей. Громадянська війна закінчилась перемогою більшовицького режиму, який встановив свій контроль майже над всією територією колишньої імперії. Незалежними державами залишилися лише Польща, Фінляндія, Латвія, Литва, Естонія.

У 1922 р. почалося створення Радянського Союзу.

Після закінчення громадянської війни радянський уряд змушений був відійти від політики "військового комунізму" й запровадити нову економічну політику (неп). Ця політика значною мірою відрізнялася від попередньої.

Частково дозволялася приватна власність у промисловості та торгівлі, селянин став розпоряджатися своїм врожаєм (продрозверстка замінювалася продподатком), запроваджувались концесії для іноземних власників. Усі ці заходи сприяли пожвавленню в економіці, розвитку промисловості та сільського господарства, торгівлі та сфери послуг.

Неп проіснував до кінця 20-х років. Йому на зміну прийшов адміністративно-командний устрій, який відмінив ринкові відносини, ввів директивне планування, жорстку централізацію економіки.

З 1928 р. розпочалася індустріалізація, основною метою якої була побудова важкої промисловості. Якщо інші країни здійснювали індустріалізацію починаючи з легкої та харчової промисловості, то СРСР провадив її за рахунок власного народу, розвиваючи насамперед важкі та оборонні галузі економіки, оскільки Сталін вважав, що країна перебуває у ворожому оточенні й будь-коли може розпочатися війна.

З 1929 р. почала здійснюватись і колективізація сільського господарства, яка призвела до руйнації найбільш продуктивних господарств, до фізичного винищення вмілих та хазяйновитих селян, а зрештою до страшного голоду в Україні, на Кубані та в інших багатих сільськогосподарських регіонах.

Кінець 20-х — початок 30-х рр. стали переламними в утвердженні сталінського режиму. Йому були притаманні основні ознаки тоталітаризму.

1. Культ особи "вождя", якого наділяли даром провидця, що знає правильні відповіді на усі запитання й ніколи не помиляється.

2. Панування партійно-державної еліти, наділеної недосяжними для інших благами й правами, яка становила своєрідну касту з писаними і неписаними законами, пануванням кругової поруки й чітким поділом на "ранги".

3. Людину позбавляли права вибору; цензурі піддавалася інформація, контролювалися навіть помисли людей, що врешті-решт спотворювало саму їхню свідомість.

4. Тоталітарна держава самочинно вторгалася у приватне життя особи.

5. У тоталітарному суспільстві зникає сама відмінність між злочином і безвинністю. Запровадження принципу загальної карності й переслідувань призвело до скасування тих моральних цінностей, які, власне, відрізняють Людину від інших живих істот.

6. Вищою цінністю оголошувалося служіння ідеї, укорінення якої у свідомості людей покладалося на пропаганду.

7. Репресії і переслідування слугували запорукою стабільності режиму.

8. Природним станом тоталітарних режимів були агресивність і війна (внутрішня і зовнішня), жертвами яких ставали цілі народи.

? *Запитання і завдання*

1. *Складіть порівняльну таблицю розвитку в 20-30-ті рр. східноєвропейських країн за схемою:*

Сфери розвитку	Польща	Чехо- словацьчина	Угорщина	Румунія	Болгарія	Югославія
Політична сфера						
Економічна сфера						
Соціальна сфера						

2. *Порівняйте вирішення національного питання в цих країнах.*

3. *Складіть хронологічний ланцюжок розвитку революційних подій у Росії в 1917 р.*

4. *Які країни Центральної та Східної Європи в міжвоєнний період можна вважати тоталітарними і чому?*

5. *Як ви вважаєте, СРСР був унітарною чи федеративною державою? Відповідь обґрунтуйте.*

6. *Чим відрізнялася індустріалізація в СРСР від аналогічних процесів у розвинених державах Заходу?*

7. *З якими подіями, країнами пов'язані ці імена?*

- Г. Димитров
- Кароль II
- Бела Кун
- Г. Колчак
- І. Дашинський
- К. Генлейн
- М. Стоядінович
- Ф. Дзержинський
- О. Керенський
- І. Антонеску
- Є. Бенеш
- О. Стамболійський

8. *Які події відбулися у зазначені дати?*

- 3 березня 1917 р.
- 27 вересня 1918 р.
- 7 листопада 1918 р.
- 14 листопада 1918 р.
- 16 листопада 1918 р.
- 1 грудня 1918 р.
- 30 грудня 1922 р.
- 12 травня 1926 р.
- 6 січня 1929 р.

9. *Поясніть історичні терміни: військовий комунізм; режим "санациї"; "судетська проблема"; "білий рух"; НЕП; "віденський арбітраж"; Мала Антанта.*

10. *Які проблеми сьогодення у країнах Східної Європи беруть початок в 20-30-х рр.?*

ТЕМА VI

КРАЇНИ АЗІЇ, АФРИКИ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

ЯПОНІЯ

1. Наслідки Першої світової війни для Японії

Японія, яку називають "країною, де сходить сонце", офіційно брала участь у Першій світовій війні на боці держав Антанти, однак її участь обмежилась загарбанням німецьких колоніальних володінь у Китаї (півострова Шаньдун). У роки війни японські правлячі кола прагнули зміцнити свої економічні та політичні позиції в Азії. Бідна на природні ресурси Японія намагалася перетворити сусідні країни на джерела сировини та ринки збуту своїх товарів. Значною мірою це вдалося. Японські промислово-монополістичні об'єднання (дзейбацу), особливо концерни "Міцубісі", "Міцубісі", "Сумітомо", "Ясуда" в роки війни значно збільшили виробництво. Текстильна промисловість, металургія, машинобудування, суднобудування в декілька разів збільшили обсяг виробництва.

Після війни економічне становище Японії різко погіршилося. Ті вигідні позиції на зовнішніх ринках, що країна посідала у воєнний час, вона втратила, оскільки європейські держави знов почали вивозити свої товари на ці ж ринки, витісняючи японські. Ще більш загострилось становище у зв'язку зі світовою економічною кризою 1920-1921 рр., що охопила також і Японію. Відбулося різке падіння товарних цін, особливо на шовк-сирець, найголовніший експортний товар Японії. Протягом квітня—липня 1920 р. криза охопила банківську сферу. Розпочалося масове вилучення вкладів, що призвело до банкрутства багатьох банків. Водночас почали закриватися або переходити на скорочений цикл роботи сотні фабрик і заводів, внаслідок чого виникло масове безробіття.

Посилився робітничий рух. Так, під час страйку 24 тис. робітників металургійних заводів у Явага і 36 тис. робітників суднобудівних верфей "Міцубісі" та "Кавасаки" в Кобі страйкарі вимагали встановлення робочого контролю за виробництвом.

У галузі зовнішньополітичних відносин серйозно загострилися суперечності між Японією і США. Останні

були незадоволені тим, що Японія прагнула посісти у Китаї монополієне становище в той час, як США самі мріяли про панування в цій країні й на усьому Далекому Сході. Американці вимагали для себе "відкритих дверей" і "рівних можливостей" у Китаї. Важливі економічні позиції у Китаї посідала Велика Британія: у 1931 р. їй належало 36,7% всіх іноземних інвестицій у цій країні. На частку Японії припадало 35,1%. Особливо сильні позиції Японії були у Північно-Східному Китаї (Маньчжурії). Значна частина чавуну, залізної руди і вугілля з цього району поставлялася до Японії. Концерни "Міцуї", "Міцубісі", "Окура", "Ясуда" були власниками акцій Південно-Маньчжурської залізниці. Японія посідала перше місце у зовнішній торгівлі Маньчжурії, що була важливим джерелом сировини. Спочатку позиції США в Китаї були більш слабкими порівняно з Великою Британією. Проте поступово в країні збільшувалася кількість американських фірм.

Експансіоністські зазіхання Вашингтона зустріли жорстокий опір з боку Токіо. Боротьба за панування в Китаї набула напруженого характеру й виявилась однією з основних причин того, що американські монополісти і військові стратеги почали вважати Японію головним ворогом США в Азії.

2. Мілітаризація країни

Японська агресія на Далекому Сході готувалася на усіх напрямках: політичному, економічному, ідеологічному. Напр. 20-х — на поч. 30-х рр. серед правлячих кіл Японії не було великих суперечностей з питання про етапи здійснення великої загарбницької програми. Припускалося, що на першому етапі порівняно легко буде захопити Північно-Східний Китай. Наступні етапи включали воєнні походи з цього плацдарму проти МНР, СРСР і всього Китаю.

Військове виробництво стало основним для багатьох монополій. Більше 2 тис. фабрик і заводів виконували замовлення військового і військово-морського міністерств. Металургійні заводи "Явата" постачали для потреб військового виробництва 63,3% сталі і прокату. У вересні 1931 р. авіаційні заводи "Міцубісі" вперше приступили до серійного випуску важких бомбардувальників. Алюмінієва промисловість, що була створена на початку 30-х років і стала базою для японського літакобудування, 1933 р. дала 19 тис. тонн алюмінію.

Фінансовий крах декількох великих банків 1927 р. прискорив кризу влади. Уряд Вакуцукі пішов у відставку, його місце посів уряд партії Сейюкай на чолі з генералом Танака.

У липні 1927 р. генерал Танака надіслав імператорові меморандум, у якому викладалися агресивні плани японських правлячих кіл, насамперед щодо завоювання Китаю, а потім "Індії, Архіпелагу Малої Азії, Центральної Азії і, зрештою, Європи". Меморандум передбачав зокрема необхідність "схрестити мечі" з СРСР. Проголошувалася також неминучою війна з США через Китай.

Готуючись до загарбання Китаю, уряд Танака посилив у країні поліцейський режим, заборонив робітничо-селянську партію та інші демократичні організації, знову розпочав жорстокі репресії проти комуністів і членів лівих профспілок. 1928 р. Танака послав війська до Шаньдуна. Вони влаштували різанину мирного населення в Цзінані — славетному місті цієї китайської провінції. Рішуча відсіч китайського народу і протест світової громадської думки примусили Японію вивести свої війська. Провал агресивної політики уряду Танака змусив його піти у відставку (2 липня 1929 р.).

Вище військово-політичне керівництво Японії, ставши на шлях відкритої підготовки агресії проти Китаю, СРСР, США і Великої Британії, всіляко нарощувало міць збройних сил. Збільшувалася чисельність особистого складу, удосконалювались озброєння, організаційна структура військ, оперативно-тактична підготовка, посилилась ідеологічна обробка військовослужбовців. Японія створювала плацдарм у Маньчжурії та Кореї для нападу на Радянський Союз і військово-морські бази для проведення бойових дій проти США і Англії. У 1930-1935 рр. збройні сили Японії збільшилися з 250 до 400 тис. чол., в тому числі військово-морський флот — з 75 до 100 тис. чол. Особливо швидко зростала Квантунська армія. Її чисельність з січня по серпень 1932 р. збільшилася більше ніж удвічі, а кількість гармат, танків, бронемашин, літаків — утричі.

Зростали популярність і авторитет військових кіл. По всій країні демонстрували фільм, що пропагував особливу роль Японії в Азії. На екрані з'являлася політична карта світу, в центрі її була Японія, а до цього "центру нового порядку" прилягали Сибір, Китай, Індія та країни Південних морів. Зображення супроводжувалося словами військового міністра Аракі: "Прийде день, коли ми змусимо

увесь світ ставитися з повагою до наших національних цінностей... Співвітчизники! Погляньте на становище у Азії. Чи буде воно незмінним вічно? Наша найвища місія — створити в Азії рай. Я звертаюся до вас з гарячим закликком рушити вперед в єдиному пориванні". Після цього на екрані на тривалий час з'являвся напис: "Світло приходить зі Сходу". У військовослужбовців виховувалася безмежна відданість імператорові й беззаперечне підкорення тим, хто обіймає вищу посаду. Смерть за імператора вважалася проявом найвищого патріотизму. Значення армії і військових у житті японського суспільства неухильно зростало.

3. Соціально-економічне становище населення

Японський народ надзвичайно працелюбний, дисциплінований, невибагливий, бережливий. Такі риси національного характеру пов'язані як з природними умовами країни, так і з національними традиціями. Сувора природа, часті стихійні лиха привчили японців до терпіння й мужності. Вони вміють дуже швидко відбудувати своє житло після землетрусу або цунамі, відновити промислове та сільськогосподарське виробництва, налагодити звичний ритм життя. Національні традиції привчають японців поважати й шанувати старших, безапеляційно підкорятися начальникові, як діти підкоряються батькові. На японських підприємствах існує система патерналізму — хазяїн підприємства вважається батьком для своїх робітників. Тому, хоча зарплата японських робітників у перші десятиріччя ХХ ст. була в 3-4 рази нижча, ніж у Британії або США, а робочий день нерідко становив 12-14 годин, тільки в крайніх випадках японські трудящі зважувались на страйки та акції протесту.

Такі події в масовому масштабі відбувалися 1918 р. Вони отримали назву "рисових бунтів". "Рисові бунти" розпочалися з виступу жінок рибалок. Коли чоловіки були в морі, а вдома залишилися голодні діти, жінки почали громити склади з рисом — основним продуктом харчування японців, оскільки торговці притримували рис, намагаючись зберегти спекулятивно високу ціну на нього. Цей виступ жінок набув широкого відголосу й підтримки по всій країні. До нього приєдналися робітники різних професій — від шахтарів до залізничників. Виступи охопили більше 10 млн чол., але були жорстоко придушені.

У сільському господарстві Японії існувало поміщицьке землеволодіння. Селянство страждало від малоземелля й

великих податків. Японські селяни передавали свій класик землі у спадок старшому синові (закон майорату), а менший син йшов працювати у місто або служити у війську.

За умов безперервної аграрної кризи зростали соціальні конфлікти на селі.

4. Демократичний рух

Відмінною й важливішою рисою демократичного руху цього періоду було його антивоєнне спрямування. Серед його учасників — робітники, селяни, підприємці, торговці, студенти, інтелігенція. Вони давали вкрай негативну оцінку політиці уряду, скерованій на розв'язування широко-масштабної війни. Однак військово-фашистські кола справляли куди більший вплив на населення країни, облудно обіцяючи народові процвітання в разі здійснення своїх загарбницьких планів.

В Японії існували також профспілковий, соціалістичний і навіть комуністичний рухи. Компартію було утворено 1922 р., але після сильного землетрусу 1 вересня 1923 р., який завдав величезних людських і матеріальних втрат (особливо постраждала столиця — Токіо), і посилення поліцейського режиму — заборонено. Було також заборонено соціалістичну лігу, створену 1920 р., незважаючи на те, що в її лавах переважали студенти та інтелігенція, які вживали винятково легальні методи боротьби.

Профспілковий рух теж мав досить поміркований характер.

Особливе піднесення робітничого й демократичного рухів намітилося в 1929-1931 рр. — під час найбільшої гостроти кризи в Японії. Висувалися вимоги політичного характеру. Великими подіями цих років були двомісячний страйк прядильниць компанії "Канегафуті" (40 тис. робітниць взяли участь у ньому), страйк 13 тис. токійських трамвайників, тривалий конфлікт на металообробному заводі Сумімото в Осаці.

Найбільшим завоюванням японського народу було прийняття "Закону про загальні вибори", який набрав чинності 1928 р. Кількість виборців збільшилася з 3,2 до 12,5 млн чол. Проте цей закон стосувався лише чоловіків. Одночасно було введено закон "Про охорону громадського порядку", який небезпідставно називали законом "Про небезпечні думки" (він передбачав до 10 років каторги за будь-які антимонархічні чи антидержавні дії та ідеї).

Таким чином, Японія у міжвоєнний період була мілітаризованою державою. Велику владу в країні мали "старі монополії" дзайбацу, нові концерни та тісно пов'язане з ними "молоде офіцерство", яке прагнуло завоювання життєвого простору, джерел сировини та ринків збуту товарів. Демократичний рух в країні був обмежений суворими законами та свавіллям поліцейського апарату. Робітники й селяни дуже багато працювали, не маючи відповідної винагороди. Все це робило державний устрій Японії та життя її мешканців дуже схожим на життя в тоталітарних державах.

? Запитання і завдання

1. *Схарактеризуйте соціально-економічне становище у Японії після Першої світової війни.*
2. *Які економічні позиції в Китаї посідали Велика Британія, США, Японія?*
3. *Наведіть факти, що свідчили про підготовку японської агресії на Далекому Сході.*
4. *Розкрийте зміст меморандуму генерала Танака.*
5. *Доведіть, що в 30-ті роки посилювалася роль армії і військових в країні. Які були наслідки цього впливу?*
6. *Назвіть особливості демократичного руху в 20-30-ті рр.*
7. *Проаналізуйте систему "патерналізму" в японському суспільстві.*

Документи і матеріали

1. "Рисові бунти" в Японії

"Розпочавшись 3 серпня 1918 р. у префектурі Тойяма і закінчившись 17 вересня 1918 р., ці бунти охопили 36 префектур (губерній) і 10 млн чоловік. 90% учасників становили робітники. Бунти відбувалися у 144 містах і супроводжувались безліччю кривавих зіткнень повстанців з поліцією, жандармерією та військами, що придушували силою зброї маси, які боролися. Внаслідок репресій японський пролетаріат зазнав величезних втрат: 7813 чоловік було засуджено до тюремного ув'язнення. Рисові бунти були підтримані боями вуглекопів та інших робітників у вигляді страйків, саботажу

Бунт в Осаці

11 серпня о 7 годині вечора в Теннодзі-парку було скликано "масовий мітинг осакських робітників" для обговорення заходів боротьби проти дорожнечі й браку рису. Протягом

декількох хвилин на трибуні побувало більше десяти ораторів, що зверталися до натовпу з промовами. У той час, коли це відбувалося, ззовні стояв тисячний натовп, що не мав можливості увійти. Оскільки настрої цього натовпу ставали дедалі більш загрозливим, поліція почала його розганяти. З'явився загін у 200 поліцейських, що оточили натовп. Але останній прорвав ланцюг поліцейських і рушив до бідняцьких кварталів району Імамійї. Незабаром понад трьох тисяч чоловіків і жінок вироїлося з задущливих і брудних провулків. Натовп почав громити рисові склади, що знаходилися в цьому районі. Такі ж самі дії відбувалися й у інших частинах міста. Аж до наступного ранку в зв'язку з цими бунтами було заарештовано 242 чоловіки. Всього було розгромлено 250 складів. Було видано наказ, що забороняє вуличні зборища. О 8 годині було опубліковано інший наказ — про тимчасове припинення усього місцевого залізничного руху. Це завадило повстанцям мобілізувати подальші сили й призвело бунт до поразки”.

? Запитання до документа

1. Назвіть причини "рисових бунтів" в Японії.
2. Вкажіть рушійні сили повстання.
3. Якими були наслідки "рисових бунтів"?

2. 3 меморандуму Танака Гіті 25 липня 1927 року

"Позитивна політика в Маньчжурії та Монголії
До Маньчжурії та Монголії входять провінції Фіньтянь, Гірін, Хейлунцзян, а також зовнішня Монголія і Внутрішня Монголія. Три східні провінції були недосконалим у політичному відношенні районом на Далекому Сході. В цілях самозахисту і заради захисту інших Японія не зможе усунути утруднення у Східній Азії, якщо не буде провадити політику "крові та заліза". Але, здійснюючи цю політику, ми опинимось один на один з Америкою, що нацьковує на нас Китай, здійснюючи політику боротьби з отрутою за допомогою отрути. Якщо ми в майбутньому схочемо захопити до своїх рук контроль над Китаєм, ми повинні будемо розтрошити Сполучені Штати. Але заради того, щоб завоювати Китай, ми повинні спочатку завоювати Маньчжурію та Монголію. Заради того, щоб завоювати світ, ми повинні спочатку завоювати Китай. Заради того, щоб здобути справжні права у Маньчжурії та Монголії, ми повинні використати цей

район як базу для проникнення до Китаю під приводом розвитку нашої торгівлі. Оволодівши всіма ресурсами Китаю, ми перейдемо до завоювання Індії, країн Південних морів, а після цього до завоювання Малої Азії, Центральної Азії і, нарешті, Європи. Що ж до прав Маньчжурії, то ми повинні здійснити рішучі кроки на основі 21-ї вимоги й добитися для забезпечення прав, що ми здобули, таке:

1) Після того, як вийде термін договору про торговельну оренду, ми повинні отримати можливість продовжити термін його дії за нашим бажанням.

2) Японські громадяни повинні мати право роз'їжджати й жити у східній частині Внутрішньої Монголії й займатися там комерційною та промисловою діяльністю.

3) Ми повинні отримати право на експлуатацію дев'ятнадцяти вугільних шахт і залізних копалень у Фінтяні та Гіріні, а також право на експлуатацію лісових багатств.

4) Ми повинні отримати переважне право на будівництво залізниць у Південній Маньчжурії й Східній Монголії та на розміщення позик для таких цілей".

? Запитання до документа

1. Як даний документ характеризує агресивні плани японських правлячих кіл?
2. Виходячи із документа, з'ясуйте, на яких принципах будувалися відносини Японії та Китаю.

Запам'ятайте дати:

- серпень—жовтень 1918 р. — "рисові бунти" в Японії.
- 1 вересня 1923 р. — сильний землетрус у Токіо.
- липень 1927 р. — меморандум генерала Танака.
- 1928 р. — прийняття "Закону про загальні вибори".

КИТАЙ

1. "Рух 4 травня"

Найважливішим рубежем в новітній історії Китаю був "Рух 4 травня" (1919 р.). Версальський мирний договір, що санкціонував право Японії на німецькі володіння у Шаньдуні, викликав бурю обурення у Китаї, де сподівалися на інші підсумки війни, у якій Китай брав деяку участь, пославши до Європи на тиллові роботи своїх громадян.

Обурення набрало форми так званого "Руху 4 травня" — цього дня 1919 р. студенти вийшли демонстрацією протесту з вимогою анулювати поступки Японії ("Двадцять одна вимога"). Виступ пекінських студентів був підтриманий широкими колами китайської молоді та інтелігенції й супроводжувався рухом за "нову культуру", наслідком якого стало створення нової письмової мови "байхуа", відповідної розмовній. Це була справжня культурна й літературна революція, що дала змогу залучити до писемності та полегшити освіту для багатьох мільйонів китайців. Рух висунув до гущі революційної боротьби новий загін китайської молоді, не mala частина якої після цього влилася до рядів суньятсеновської партії (Гоміньдан) і Комуністичної партії Китаю (КПК), що сформувалася 1921 р. "Рух 4 травня" сприяв також консолідації молодого китайського робітничого класу, що відбилося в його організованих виступах, страйках. У Шанхаї та інших містах відбулися демонстрації, політичні страйки, бойкотувалися японські товари. Китайський уряд був змушений заявити про відмову підписати Версальський мирний договір і зняти з посад найбільш ненависних народіві про- японськи налаштованих сановників. Словом, "Рух 4 травня" став початком нового етапу в революційному процесі у Китаї, причому революційні події 1917 р. у Росії справили неабиякий вплив на форми, яких цей рух почав набувати.

2. Сунь Ятсен

Насамперед це відбилося на формуванні партії Гоміньдан (Національна партія). Для Сунь Ятсена — лідера Гоміньдану і демократичної революції в Китаї, з кожним роком ставало дедалі більш зрозумілим, що без власних збройних сил революційна партія у Китаї приречена на невдачу; в 1923 р., коли йому вдалося прийти до влади в Південному Китаї, в провінції Гуандун, столицею якої є місто Гуаньчжоу, він розпочав роботу по створенню нової партії і власної армії.

На першому конгресі Гоміньдану 1924 р., у якому взяли участь і комуністи, було проголошено політику спільного фронту, осередком якого мала стати згуртована дисципліною й суворо централізована за радянським зразком група революціонерів радикального спрямування. За допомогою радянських військових радників — М. Бородіна, П. Павлова, В. Блюхера — було створено військову школу у Вампу, що стала кузницею кадрів революційних командирів і комісарів. Авторитет уряду Сунь Ятсена в Гуаньчжоу зростає.

Смерть Сунь Ятсена в березні 1925 р. була великою втратою для революції, але не припинила вже помітного процесу. Створилися умови для виступів у похід на Північ, причому першою з них була міцна революційна армія.

3. Революційні події 1925-1927 рр. Чан Кайші

1 липня 1925 р. в Гуаньчжоу уряд проголосив себе Національним урядом Китаю й розпочав боротьбу за об'єднання країни. Спочатку це була боротьба за зміцнення позицій на Півдні. Після другого конгресу Гоміньдану навесні 1926 р. намітилося певне перегрупування сил у партії, внаслідок якого фактична влада опинилася в руках Чан Кайші, що став головнокомандувачем.

Чан Кайші (1888-1975 рр.) — державний і політичний діяч Китаю. Освіту отримав у Баотянській військовій академії та військовій академії у Токіо. Брав активну участь в політичній боротьбі проти Маньчжурської династії. Активний учасник революції 1911-1913 рр. Один з лідерів Гоміньдану, керівник збройних сил Гоміньданівської партії. Після декількох років нестабільності й негараздів у країні Чан Кайші в 1928 р. став президентом Китаю. Йому вдалося утриматися при владі під час японської окупації (1938-1945 рр.), проте згодом він зазнав поразки у боротьбі з комуністами. Після 1949 р. Чан зі своїми прибічниками перебрався на невеликий острів Тайвань, де за період його правління спостерігалось бурхливе економічне піднесення.

У липні 1926 р. гоміньданівські війська виступили у свій славнозвісний Північний похід, план якого було розроблено за участю радянських спеціалістів, зокрема В. Блюхера. Наслідком походу було приєднання до територій, контрольованих Чан Кайші, Шанхая, Нанкіна, Ухані та ряду інших великих міст і провінцій Китаю. В міру просу-

вання і нових завоювань до гоміньданівської армії вливалися переформовані загони розгромлених армій генералів-мілітаристів, тож навесні 1927 р. чисельність її зроста майже утричі. До цього можна додати, що армія ставала опорою нової влади у завойованих провінціях, де відбувалося зрощення військової й адміністративно-політичної функцій, партійного й державного апаратів, що завжди було нормою для Китаю (конфуціанство як ідейна течія і бюрократія як апарат влади були у стародавньому Китаї синонімами). Усі ці процеси посилювали позиції головнокомандувача Чан Кайші, який навесні 1927 р. проголосив у Шанхаї власний Національний уряд. Лідери гоміньданівців в Ухані, куди ще раніше перемістилася столиця колишнього Національного уряду з Гуаньчжоу, спочатку намагалися чинити опір цьому перевороту, але восени того ж року Чан Кайші здобув Ухань. Об'єднання Китаю на цьому було фактично завершено. Всі політичні сили в країні, крім комуністів, що різко засудили переворот і розпочали власну революційну боротьбу, визнали уряд Чан Кайші. Наприкінці 1928 р. ЦВК Гоміньдану прийняв офіційне рішення про завершення військового етапу революції й про початок політичних перетворень.

4. Протиборство між Гоміньданом і комуністами

Наприкінці 20-х років Китаю відкрито загрозувала японська інтервенція. Гоміньданівці на чолі з Чан Кайші неодноразово пропонували китайським комуністам об'єднати свої зусилля в боротьбі проти зростаючої агресивності Японії. Проте єдності в цій боротьбі заважали політичні негаразди. Річ у тім, що КПК виступила проти гоміньданівської політики відразу після перевороту Чан Кайші. Компартія Китаю організувала цілу низку повстань під гаслами врятування революції. 1 серпня 1927 р. таке повстання спалахнуло в Наньчані, відкривши цілий етап протистояння КПК і Гоміньдану. В середині 30-х років КПК та її збройні сили, щоправда, поставили питання про створення спільного фронту з гоміньданівцями у зв'язку з японською агресією, але з приходом до влади в КПК Мао Цзедун (1935 р.) цей напрямок не розглядався. Боротьбу з японцями комуністи вирішили вести відособлено, самі по собі.

Лідер комуністів Мао Цзедун народився 26 грудня 1893 р. у с. Шаошань провінції Хунань в родині заможного селянина. В 1921 р. він став одним із

засновників Комуністичної партії Китаю. Головною соціальною опорою соціалістичної революції вважав селянство. Учасник революції 1911-1913 рр. У 1913-1918 рр. навчався в Хунаньському педагогічному училищі. В 1918 р. працював у бібліотеці Пекінського університету. 1923 р. обраний членом ЦК КПК по селянському руху. Активно співробітничав у ці роки з партією Гоміньдану. Восени 1927 р. — керівник повстання робітників і селян у провінціях Цзянсі й Хунань. У жовтні цього ж року був одним з організаторів Червоної армії Китаю. У 1933 р. — член Політбюро ЦК КПК. З 1935 р. — секретар ЦК КПК і голова Революційної військової Ради при ЦК КПК. З 30-х років займав відкрито ворожу позицію щодо Гоміньдану та його лідера Чан Кайші; був одним з організаторів визвольного руху проти японських загарбників. Помер 1976 р.

Додержуючись стратегії й тактики, розробленої Мао Цзедунем, робітничо-селянська Червона армія Китаю (РСЧАК) розв'язала партизанську війну в ряді провінцій країни. Лідер КПК сформулював китайську революційну стратегію оточення міста селом. Він зробив головну ставку на китайське село, де, на його думку, можна було створити міцну революційну владу, пообіцявши величезній кількості безземельних селян перспективу отримати землю після перемоги революції у загальнонаціональному масштабі.

План Мао складався з того, щоб, заручившись підтримкою сільських жителів, зайнятися поширенням комуністичних ідей у великих містах. 1931 р. він проголосив створення Китайської Радянської Республіки у віддаленій провінції Цзянсі, але через три роки війська Чан Кайші вибили комуністів з цього укріпленого району, що змусило Мао здійснити 8000-кілометровий марш крізь увесь Китай з десятьма тисячами своїх прибічників. Внаслідок ризикованого маневру, що отримав назву "Північно-Західний похід", їм вдалося сформувати комуністичний уряд у захищеному горами районі Яньань на північному заході країни. Мао плекав честолюбні плани щодо загарбання всього Китаю. В перебігу цих подій СРСР відкрито став на бік лідера комуністів, надавав підтримку зброєю, фінансами й продовольством, посилав інструкторів для подання практичної допомоги комуністам.

5. Визвольна війна народів Китаю проти японської інтервенції

Несприятливі тенденції й внутрішні умови боротьби народів Китаю за незалежність, територіальну цілісність і волю з особливою нагальністю вимагали національної єдності. В країні тривала затяжна громадянська війна між військами гоміньданівського уряду і Червоною армією КПК. У грудні 1936 р. в Сіані на зустрічі керівників КПК і Гоміньдану було досягнуто усної угоди про припинення громадянської війни. У квітні 1937 р. КПК і Гоміньдан уклали угоду про співробітництво. Гоміньданівські лідери обіцяли відмовитися від війни проти КПК та її армії. У свою чергу, комуністи зобов'язалися перетворити Червону армію на "військову одиницю" Народно-революційної армії (збройні сили Гоміньдану). Однак обидві сторони виявилися непослідовними у проведенні загальної політики.

А втім, влітку 1937 р. було створено умови для об'єднання всіх сил китайського народу для боротьби з японськими загарбниками. Під тиском народних мас лідери Гоміньдану і керівники КПК були змушені припинити громадянську війну і шукати шляхи для співробітництва. Війна Японії проти Китаю, що почалася в липні 1937 р., прискорила створення єдиного фронту. 23 вересня Чан Кайші офіційно згодився співробітничати з КПК, визнавши легальний стан Компартії, існування особливого прикордонного району і збройних революційних сил, однак надалі, у перебігу боротьби проти японських загарбників, часто-густо верх брали вузькопартійні позиції обох сторін, що безумовно послаблювало опір інтервентам.

Від самого початку антияпонської війни у Китаї склалися два фронти боротьби, що різко відрізнялися за характером, стратегією і тактикою: партизанський фронт у тилу ворога, керований Компартією, і фронт регулярних військ на чолі з Національним урядом Китаю.

У квітні 1938 р. в районі Тайерчжуана відбулася велика битва. Китайські війська завдали удару у фланг японським дивізіям, що наступали, і одержали перемогу. Японці втратили 30 тис. вбитими і пораненими, 10 тис. солдатів і офіцерів утекли з поля бою. Успіх в цій битві розвіяв легенду про непереможність японських самураїв. Однак успіх не було закріплено. З червня 1938 р. японці розпочали великомасштабний наступ в районі Уханя, що тривав до жовтня 1938 р. Незважаючи на непохитність китайських

солдатів у обороні й сміливість у контратаках, ворогові вдалося захопити Ухань і порт Гуаньчжоу.

Японські війська продовжували наступ і наприкінці 1938 р. фактично окупували більшу частину території Китаю.

Жертви китайського народу, принесені протягом перших двох років війни, становили майже 1,5 мліи чол. Тяжкі втрати не похитнули рішучість китайського народу відстояти свою незалежність. Японські агресори, втративши півмільйонну армію, з 1939 р. змушені були переглянути свої плани і перейти від стратегії розтрощення до стратегії лавірування й очікування, накопичення сил і закріплення своїх позицій.

? Запитання і завдання

1. Назвіть причини і рушійні сили "Руху 4 травня" в Китаї.
2. Вкажіть наслідки і значення "Руху 4 травня".
3. Складіть політичний портрет Сунь Ятсена.
4. З якою метою гоміньданівські війська виступили у Північний похід? Які він мав наслідки?
5. Складіть хронологічний ланцюжок революційних подій 1925-1927 рр.
6. Розкажіть, як відбувалося об'єднання Китаю.
7. В чому виявилось протистояння Гоміньдану і КПК?
8. Проаналізуйте визвольну боротьбу народів Китаю проти японських агресорів.

Документи і матеріали

1. Листівка, що розповсюджувалася студентами під час демонстрації 4 травня 1919 року в Пекіні

"Нині Японія зажадала на мирній конференції відторгнення Ціндао і права контролю над Шаньдунем і досягла у цьому успіху. Її перемога — це наша поразка. Передача Японії прав у Шаньдуні підриває суверенітет Китаю, що веде країну до загибелі. Тому ми, студенти, організовано прямуємо до іноземних посольств, щоб зажадати від усіх країн підтримки, справедливості. Ми сподіваємось, що робітники, торговці та інші верстви населення піднімуться й вживатимуть заходів для скликання Національних зборів, захисту національного суверенітету й покарання національних зрадників, бо від цього залежить існування Китаю або його загибель. Усі співвітчизники нині повинні засвоїти ту істину, що не

можна припустити, аби народ схилив голову. Країна у небезпеці! Співвітчизники, піднімайтеся!"

? Запитання до документа

1. Що зумовило створення листівки студентами Пекінського університету?
2. Назвіть вимоги студентів.

2. Вашингтонський договір щодо Китаю (витяг) 6 лютого 1922 року

"Стаття 1. Інші держави, що домовляються, окрім Китаю, згодні:

1. Поважати суверенітет, незалежність і територіальну й адміністративну недоторканість Китаю.

2. Надати Китаю цілковиту й нічим не обмежену можливість розвиватися й підтримувати у себе життєздатний і тривкий уряд.

3. Використати свій вплив з метою дійсного встановлення й підтримання принципу рівних можливостей для торгівлі й промисловості усіх націй на усій території Китаю.

Стаття 3. У цілях більш дієвого застосування принципу відкритих дверей, тобто рівності можливостей, що відкриваються у Китаї для торгівлі й промисловості, всіх націй, інші, окрім Китаю, держави, що домовляються, погодилися у тому, що вони не шукатимуть, а рівно не підтримуватимуть своїх громадян у пошуках:

— угод, що могли б сприяти встановленню на їхню користь будь-якої загальної вищості в правах відносно торгового або економічного розвитку в будь-якому певному районі Китаю;

— таких монополій або переваг, що могли б позбавити громадян будь-якої іншої держави права займатися в Китаї законною торгівлею чи промислом або можливості брати участь спільно з китайським урядом або з будь-якою місцевою владою в громадських підприємствах усякого роду, або в підприємствах, що у силу своїх завдань, тривалості або географічного простору були б розраховані на паралізування практичної можливості застосування принципу рівних можливостей;

— Китай зобов'язується дотримуватись принципів, встановлених у постановах цієї статті, при розгляді заявок на економічні права і переваги з боку урядів або громадян усіх іноземних держав незалежно від того, є вони учасниками нинішнього трактату або ні".

? Запитання до документа

1. Чи змінив підписаний учасниками конференції трактат дев'яти держав напівколоніальне становище Китаю?
2. Поясніть, що означала американська політика "відкритих дверей" і рівних можливостей щодо Китаю.

Запам'ятайте дати:

- 4 травня 1919 р. — початок демократичного руху проти передачі провінції Шаньдун Японії.
- січень 1924 р. — перший з'їзд Гоміньдану.
- 1 липня 1925 р. — гуаньчжоуський уряд проголосив себе Національним урядом Китаю і розпочав боротьбу за об'єднання країни.
- липень 1926 р. — гоміньданівські війська вирушили у Північний похід.
- квітень 1927 р. — Чан Кайші проголосив у Шанхаї власний Національний уряд.
- грудень 1936 р. — у Сіані на зустрічі керівників КПК і Гоміньдану було досягнуто усної угоди про припинення громадянської війни.
- квітень 1937 р. — угода про співробітництво КПК і Гоміньдану.
- 7 липня 1937 р. — початок широкомасштабної війни Японії проти Китаю.

ІНДІЯ

1. Національно-визвольний рух після Першої світової війни

Перша світова війна загострила суперечності між Індією та Великою Британією й сприяла новому піднесенню визвольного руху. Індійська національна буржуазія, збільшивши свої капітали у період війни, прагнула вкладати їх у подальше виробництво. Однак правлячі кола Великої Британії обмежували підприємницьку діяльність індійських капіталістів, що страждали від політичного безправ'я і расової дискримінації.

Війна погіршила становище широких трудящих мас. У містах швидко зростала вартість життя. Селяни були придушені тягарем податків і боргами лихварів. Великі підприємці, робітники, селяни, інтелігенція, дрібні власники складали ядро національно-визвольного руху, в якому існували внутрішні суперечності, викликані специфічними інтересами, що визначали часто-густо політику його окремих груп. Безпосереднім приводом до початку піднесення визвольного руху 1919-1922 рр. були реформи Монтегіу-Челмсфорда, що закріплювали колоніальний стан країни, а також закон Роулетта, спрямований проти учасників визвольного руху в країні.

Міністр у справах Індії Монтегіу і віце-король Челмсфорд підготували для британського уряду і парламенту доповідь про британську політику в Індії, на підставі якої 1919 р. було прийнято закон про управління Індією. Цим законом передбачалося символічне розширення складу виборців до центральної та законодавчої асамблеї країни (загалом від 1 до 3% дорослого населення). Індійцям надавались місця у виконавчих радах при віце-королі та губернаторах провінцій для отримання постів міністрів охорони здоров'я, освіти й деяких інших другорядних посад колоніальної адміністрації. Англіїці ж, як і до того, повністю контролювали фінанси, армію, поліцію — усі життєво важливі області економіки, внутрішньої й зовнішньої політики Індії. Новий закон запроваджував виборчу систему за релігійними куріями і таким чином навмисно роз'єднував і протиставляв індусів і мусульман.

Крім того, у тому ж 1919 р. англійська влада надала чинності законові Роулетта, названому так за ім'ям його автора — англійського судді. Закон передбачав посилення покарань за антиурядову діяльність. Поліції надавалося право заарештовувати, ув'язнювати і судити за закри

тими дверима всіх, хто підозрювався у революційній діяльності.

Така діяльність колоніального уряду викликала широку кампанію протесту по всій країні. Особливе значення мали події в Амрітсарі, що викликали резонанс в усій Індії. 10 квітня 1919 р., прагнучи припинити національно-визвольний рух, що набирив сили й набув особливо гострої форми у провінції Пенджаб, англійська влада вислала без суду з міста Амрітсара двох видатних громадських діячів — доктора Кітчлу і доктора Сат'япала. 13 квітня, у день релігійного свята, на площі відбувся масовий мітинг жителів міста на знак протесту проти цієї акції. Солдати під командуванням генерала Дайера, викликані напередодні до міста, загородили вихід з площі й відкрили вогонь по беззбройному натовпу. Біля тисячі чоловік було вбито і приблизно вдвічі більше поранено. Амрітсарська бойня спричинила нове піднесення національно-визвольного руху в країні.

У грудні 1920 р. на сесії Індійського Національного Конгресу було вирішено розпочати кампанію громадянської непокори. Ця кампанія супроводжувалася бойкотуванням англійських товарів, відмовою від праці в англійських установах тощо.

У 1918-1922 рр. значно зросла активність робітничого класу. Страйки охопили всі промислові центри країни. У перебігу руху страйкарів почали виникати перші профспілки, а 1920 р. утворився Всеіндійський Конгрес профспілок. Ці ж роки були відзначені великим розмахом селянського руху. Активну участь у визвольній боротьбі брали й мусульмани. 1918 р. в Індії виник Халіфатський рух, антибританський за своєю суттю. Бойові виступи трудящих і загострення соціальної боротьби викликали занепокоєння у керівників Національного конгресу — прибічників ненасильницьких форм боротьби за незалежність. 1922 р. у містечку Чаурі-Чаура місцеві жителі, доведені до відчаю утисками колоніальної влади, вбили 22 поліцаїв. Керівництво Національного конгресу, збентежене виходом антианглійської боротьби за межі ненасильства, прийняло рішення про припинення кампанії громадянської непокори. Внаслідок цього, а також репресій, що їх було обрушено колонізаторами на рух, він пішов на спад.

2. М. К. Ганді

Керівництво Індійського Національного Конгресу (ІНК) розуміло, що тільки за допомогою широкого руху мас

можна домогтися незалежності. Ідея революційної боротьби відкидалася лідерами ІНК. Найбільш прийнятною для інтересів широких верств індійського суспільства проголошувалася форма ненасильницького руху (сатьяграха), яку проповідував М. К. Ганді, що набув виняткової популярності в країні. Саме у повоєнний період Ганді став визначним керівником ІНК, а його вчення (гандізм) — офіційною ідеологією цієї партії.

Мохандас Карамчанд Ганді (1869-1948 рр.) — видатний діяч національно-визвольного руху Індії, народився у гуджаратському князівстві Порбандар. Походив з касті боніа. Батько його був міністром низки князівств Катхія-вара. Ганді зростав у родині, де суворо дотримувались релігійних звичаїв, що певним чином вплинуло на його світогляд. Отримавши 1891 р. юридичну освіту в Англії, Ганді до 1893 р. займався адвокатською практикою, служив юрисконсультом у торговельній фірмі в Південній Африці. Тут він очолював боротьбу проти расової дискримінації та утисків індійців, організовуючи мирні маніфестації, петиції на ім'я уряду. Внаслідок цього південноафриканським індійцям вдалося добитися відміни деяких дискримінаційних законів. Повернувшись до Індії (січень 1915 р.), він зближується з ІНК (до якого вступив 1919 р.). Особливу роль Ганді почав відігравати у національно-визвольному русі з 1917-1918 рр.

Національний конгрес під його керівництвом перетворився на масову політичну організацію, а сам Ганді набув своєю діяльністю незаперечного авторитету й широкої популярності серед народу, що прозвав Ганді Махатмой ("велика душа").

Основні принципи соціально-політичного й філософсько-релігійного вчення гандізму такі:

— досягнення незалежності Індії шляхом залучення до боротьби широких народних мас при дотриманні ними ненасильництва;

— засудження класової боротьби;

— визнання гармонії класових інтересів і вимога вирішення всіх конфліктів шляхом арбітражу, виходячи з концепції опіки селян поміщиками, а робітників — капіталістами;

— прагнення об'єднати в боротьбі за незалежність всіх індійців, незалежно від релігій, національностей, каст і класів під керівництвом ІНК.

Ганді проповідував відродження кустарного ремесла, особливо ручного прядіння і ткацтва. Останнє, на його думку, повинно було ліквідувати безробіття, визволити економіку Індії від іноземної залежності й походило від ідеалізації ним натуральних форм господарства. Розроблена Ганді та прийнята його послідовниками тактика ненасильницької боротьби за незалежність дістала назву сат'яграхи (завзяття у істині) або неспівробітництва і громадянської непокори. Сат'яграха полягала у:

- відмові від титулів, наданих британцями;
- бойкотуванні урядових установ, навчальних закладів;
- організації мирних демонстрацій, політичних страйків;
- у виняткових випадках — відмові від сплати податків.

Тактиці Ганді був притаманний компроміс, прагнення вирішити окремі конфлікти з британською владою шляхом переговорів і угод на основі взаємних поступок.

Підкреслюючи унікальність і велич М. К. Ганді, великий А. Ейнштейн казав: "Можливо, наступні покоління навряд чи повірять, що така людина із звичайної плоти та крові ходила цією землею".

3. Кампанії громадянської непокори

Світова економічна криза 1929-1933 рр. справила істотний вплив на економіку Індії. Криза призвела до значного падіння цін на сільськогосподарські продукти, що потягло за собою скорочення посівних площ, зростання заборгованості селянства, його обезземелювання й подальших злиднів. Чимало районів Індії було охоплено голодом. Промисловість також боляче відчувала на собі вплив економічної кризи. Почалося масове розорення ремісників, а також деяких середніх і дрібних підприємців. На великих підприємствах намагалися здійснювати раціоналізацію виробництва та інтенсифікацію праці, що спричинило значне зростання безробіття.

Тим часом "ножиці", що утворилися внаслідок розриву між низькими цінами на сільськогосподарську продукцію й високими цінами на промислові товари, надали можливість великим підприємцям збільшити свої капітали й спрямувати їх у розширене відтворення. Посилилася централізація капіталу, виникло декілька монополістичних національних об'єднань.

Світова економічна криза викликала подальше загострення суперечностей між індійським народом і британськими колонізаторами, сприяла зростанню антиколоніаль-

ного руху. 1930 р. ІНК оголосив кампанію громадянської непокори під керівництвом М. К. Ганді. Це відбулося 26 січня, коли Конгрес вирішив проголосити цей день Днем незалежності Індії. ІНК закликав народ провести цього дня по всій країні мітинги, на яких присягтися до кінця боротися за звільнення Індії від колоніального ярма. Лідери Конгресу наполегливо шукали форми і засоби боротьби, побоюючись масового насильства.

30 січня 1930 р. Ганді публікує у "Янг Індія" звернення до віце-короля, у якому заявляє, що готовий відкласти сат'яграху, якщо уряд задовольнить вимоги з 11 пунктів, зокрема скоротить земельний податок, ліквідує монополію на сіль, зменшить витрати на військову і цивільну адміністрацію, звільнить всіх політичних в'язнів і здійснить ряд інших вимог.

"Соляний похід" було призначено на 11 березня 1930 р. Передбачалося пройти шлях 400 км. У міру того, як уся країна стежила за "соляним походом" сат'яграхів, народ дедалі більше переймався духом непокори владі. Під впливом "соляного походу" відбулися великі повстання в Шолапурі, Пешаварі, Читтагонгі, виступи селян у Кашмірі та Алварі. Протягом квітня—травня 1930 р. англійська влада заарештувала понад 60 тис. конгресистів, серед них М. Неру, Дж. Неру і самого М. К. Ганді. За таких умов керівництво ІНК прийняло рішення піти на компроміс з англійцями й укласти угоду під назвою Делійський пакт, або Пакт Ганді—Ірвіна.

Головне, чого домогся віце-король Індії лорд Ірвін, — це відміна бойкотування колоніальної адміністрації. Проголошувалася загальна амністія політичних в'язнів. Скасовувалася монополія на сіль. Конгрес визнавався офіційною політичною партією.

4. Ставлення різних політичних сил до проблем деколонізації та майбутнього країни

У боротьбі проти визвольного руху в Індії британські колонізатори продовжували політику репресій проти його учасників. Водночас вони прагнули поширити свою опору в країні й розпалити суперечності між різними групами населення. Англійці чимдуж розпалювали індусько-мусульманську ворожнечу, спираючись на індуїстську екстремістську партію Хінда Махасатха і Мусульманську лігу. За нових умов частина діячів ІНК взяла участь у Законодавчих зборах, з якими Конгрес раніше не був пов'язаний. Вони утворили

групу свараджистів (прибічників самоврядування і незалежності), що прагнула діяти парламентськими засобами боротьби. Це було праве крило партії. М. К. Ганді, будучи центристом й прагнучи відновити позиції керівництва Конгресу, які почали хитатися, висунув "конструктивну програму" приватних реформ. Її основними вимогами були:

- пропаганда ручного ткацтва;
- боротьба з алкоголізмом;
- ліквідація "недоторканості".

Ручне прядіння проголошувалося засобом врятування селян від злиднів.

Серед радикально спрямованих конгресистів визрівало незадоволення керівництвом партії. 1927 р. в Конгресі склалося ліве крило, що об'єднало прибічників активізації антиколоніальної боротьби більш рішучими засобами. Його очолювали Дж. Неру і С. Ч. Бос.

Незважаючи на створення в 1925 р. Комуністичної партії Індії, марксистські ідеї не набули широкого поширення в країні. У 1926–1927 рр. виникли радикально налаштовані робітничо-селянські партії, що виступали за революційні засоби антиколоніальної боротьби. Проте провідною, загальнонаціональною партією в Індії продовжував залишатися Індійський Національний Конгрес.

1935 р. британський парламент прийняв закон про управління Індією. За новою конституцією трохи розширювались права провінцій і у них створювалися уряди, що відповідали перед законодавчими провінційними зборами. Було трохи розширене коло виборців до цих органів. Центральні органи мали будуватися за федеральним принципом. Федерація передбачала збільшення впливу феодалських князів у центральних законодавчих зборах.

Виборчі курії створювалися за релігійною ознакою, що призводило до розпалювання незгоди між індусами і мусульманами. Вся влада, як і раніше, залишалася в руках британських колонізаторів. Дж. Неру справедливо назвав конституцію 1935 р. рабською. В країні розгорнулася кампанія протесту проти конституції, що об'єднала всі сили визвольного руху.

В Індії посилилася також боротьба проти підготовки до нової світової війни.

? Запитання і завдання

1. Спробуйте довести або спростувати висловлювання:
"Перша світова війна загострила суперечності між Ін-

- дією та Великою Британією й сприяла піднесенню визвольного руху".
2. Проаналізуйте основні принципи соціально-політичного й філософсько-релігійного вчення М. Ганді.
 3. Що стало приводом до початку піднесення визвольного руху в 1919-1922 рр.?
 4. Назвіть причини "кампанії громадянської непокорі".
 5. В чому полягає суть "соляного походу"? Хто був його ініціатором?
 6. Чому Дж. Неру назвав конституцію 1935 р. рабською?
 7. Назвіть відомих діячів Індійського Національного Конгресу.
 8. Поясніть значення термінів:
 - ІНК;
 - свараджисти;
 - сат'яграха.

Документи і матеріали

1. Про закон Роулетта

"Будь-який індієць, якщо його підозрювали, міг бути заарештований без ордеру і затриманий без суду на необмежений час; обвинувачений позбавлявся права на захист і не міг вдатися до послуг свідка на свою користь; замість суду присяжних вводився закритий трибунал, право на апеляцію скасовувалося, поліція мала право застосовувати тортури, влада отримувала право спеціальним наказом позбавляти свободи пересування підозрюваних в патріотичній діяльності осіб. Володіння "підбурювальними матеріалами" і наміри опублікувати або розповсюдити їх були незаконними й підлягали покаранню тюремним ув'язненням".

? Запитання до документа

1. Чим було викликане таке ставлення до індійців?
2. Які висновки можна зробити, виходячи зі змісту документа?

2. Напутні побажання Ганді селянству 1921 рік

1. Ми не повинні нікому завдавати шкоди. Ми не повинні проти кого б не було використовувати палки і коси.
2. Ми зобов'язані підкорити серця наших супротивників дружбою й покорою, а не тим, що будемо руйнувати іригацію

і відмовлятися сплачувати ренту або нести перед поміщиком призначені справи або повинність.

3. Ми не повинні піддавати пограбуванню земіндарські маєтки. Ми не повинні віднімати чужу землю.

4. Ми й надалі зобов'язані сплачувати ренту й податки.

5. Ми повинні пам'ятати, що поміщики — наші кращі друзі”.

? Запитання до документа

1. Яким чином даний документ характеризує принцип громадянської непокори?

3. Про М. К. Ганді

“Люди називають його Махатма — “Велика душа”. Йому це не подобається, він не любить гучних слів і не вважає себе ані великим мислителем, ані вченим, ані вождем. Він різко протестує, коли ім'я Махатма викликає у вухах простих індійців уявлення про нього як про посланця божого, як про святого, що нібито здатний творити дива і один взяти на себе турботу про звільнення Індії. Навколо його худого тіла — шматок домотканої тканини — кхаді, сандалі на босу ногу, у руках посох — і усе. Спокійні, як глибокі води, очі завжди горять світлом внутрішньої сили, беззуба відкрита посмішка дитини на безтурботному лагідному обличчі, великі вуха, що уважно слухають співрозмовника.

У стосунках з людьми простий і сором'язливий, жодної пози. Начисто позбавлений самолюбства, зарозумілості, пристосовництва, хитрощів. Напрочуд довірливий і безкорисливий. Ніколи не скаже неправди, навіть якщо це коштувало б йому життя. Не любить надовго залишатися на одному місці, постійно роз'їжджає країною. Усю Індію виходив пішки, і її народу краще нього ніхто не знає. З кожним індійцем бесіду веде його рідною мовою — хінді, урду, тамілі, гуджараті, телугу, бенгалі, з англійцями — досконалою англійською.

Спить на підлозі або топчані і дуже мало, працює ж безперестанку. В будинку жодних зайвих речей, прикрас, меблів — лише найнеобхідніше. Вміти обходитися тим, чим задовольняється бідний трудівник, — його правило. Їсть лише вегетаріанську їжу, не вживає молока і яєць, не п'є жодних міцних та збуджуючих напоїв включаючи чай. Природно, не палить. Служників не має. Сам готує їжу, мие за собою посуд і повністю обслуговує себе. Чекає того ж від своїх близьких, але свою волю їм не нав'язує.

Відкрито визнає свої помилки, не прагне ораторського успіху, популярності, не приймає жодних почесних титулів, звань і не претендує на високі державні пости, відхиляє будь-які подарунки. Постійне самообмеження пристрастей і бажань — спосіб його думок і життя.

Зовсім не схожий на сильних світу цього. І все-таки він велика і сильна людина. Його слухаються мільйони. Про нього говорить увесь світ. Він дуже прозорливий і тонкий політик, що має загострену інтуїцію, вміння бачити невидиме, досягати компромісу в безкомпромісній боротьбі, поступатися супротивникові, зберігати в чистоті принципи, віддаляти ціль в ім'я чесних і справедливих засобів її досягнення".

? Запитання до документа

1. Чому індійці називали М. Ганді "Великою душею"?
2. Поясніть, як зрозуміти слова "Зовсім не схожий на сильних світу цього".
3. Які риси характеру М. Ганді вам найбільш запам'яталися?

Запам'ятайте дати:

- 1919-1922 рр. — піднесення національно-визвольного руху в Індії.
- 1919 р. — введення закону Роулетта.
- грудень 1920 р. — початок кампанії громадянської непокорності.
- 11 березня 1930 р. — початок "соляного походу".
- 1932 р. — початок другої кампанії громадянської непокорності.
- 1935 р. — британський парламент прийняв Закон про управління Індією.

КРАЇНИ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ

1. Національно-визвольний рух в Індокитаї, Бірмі та Індонезії

Історична доля країн Південно-Східної Азії, незважаючи на різницю в умовах і рівні життя місцевого населення, у ступені економічного розвитку, була у деякому розумінні загальною, однотипною: усі вони дуже рано почали перетворюватися на колонії, стали об'єктами жорстокої політичної боротьби, внутрішніх негараздів, колоніальної експансії. Багаті ресурси, джерелом яких була щедра природа, ставилися на службу колонізаторам. Дешева праця місцевого населення, заснована як на традиційних, так і на плантаційних формах примусового її використання, гарантувала європейським колонізаторам високі прибутки. Ці країни належали різним метрополіям. В Індонезії панували голландці, Бірма належала Великій Британії, найбільш великі колонії Індокитаю (Камбоджа, В'єтнам, Лаос) контролювала Франція. Період між Першою і Другою світовими війнами був часом активної боротьби народів цих країн за незалежність.

В *Індонезії* у 1918 р. голландська колоніальна влада відкрила Фолькерад (Народну раду), де чисельно переважали європейці й половина членів призначалася генерал-губернатором, котрий розраховував скерувати національно-визвольний рух у парламентське русло.

Страйкова боротьба у цей період досягла значного розмаху. 1919 р. виник профспілковий центр, що об'єднав більшість профспілок і зібрав 1920 р. свій перший конгрес. 1920 р. було засновано Комуністичну партію Індонезії, що перебувала на платформі радикальних засобів політичної боротьби.

Поряд з лівими, релігійними партіями й організаціями на зламі 20-30-х рр. з'явилися партії національно-демократичного спрямування, насамперед Національна партія на чолі з Сукарно, що виникла 1927 р. на базі Загального дослідного клубу в Бандуні. Переслідувана й змушена реорганізуватися та змінювати назву (з 1931 р. — Партія Індонезії — Партіндо), ця партія в середині 30-х років висунула низку вимог національно-демократичного характеру, що відверто протистояли колоніально-капіталістичній структурі:

- створення суспільства без класів і капіталізму;
- незалежність з урахуванням національних інтересів і з повагою до інтересів інших народів;
- захист інтересів робітників і землевласників.

Пошуки власного шляху змусили Сукарно запозичити дещо з ідей марксистського соціалізму й поєднати ці ідеї з традиційними для східного суспільства уявленнями про загальну рівність і справедливість. Об'єктивно ідеї Сукарно і програма його партії виказували опір традиційній індонезійській структурі, що сторіччями трансформувалася колонізаторами, але великою мірою ще зберегла свої основи капіталізму колоніального типу, символу чужоземного пригнічення. За свою політичну діяльність Сукарно неодноразово переслідувався, був ув'язнений.

Ситуація в країні вимагала об'єднання всіх антиколоніальних сил. 1937 р. виник Індонезійський політичний союз (ГАПІ), що представляв широкий національний фронт. За умов загрози японської агресії ГАПІ, відстоюючи національні інтереси, вимагаючи у першу чергу самоврядування і демократії, готовий був співпрацювати з голландською владою проти фашизму. Країна перебувала на порозі суворих випробувань.

Бірма спочатку входила до Британської Індії (англійський верховний комісар підкорявся безпосередньо віцекоролю Індії), але згодом почала набувати для англійців самостійного значення. У роки Першої світової війни Бірма виявилася важливим джерелом постачання стратегічних матеріалів (третина світового видобутку вольфраму, свинець, олово, срібло), не кажучи вже про рис.

30-ті роки ХХ ст. були часом піднесення суспільно-політичного руху в Бірмі. На нафтопромислах, у транспортників, текстильників формувалися профспілки, проходили страйки і демонстрації. Було створено Всебірманську селянську організацію. Однак головним серед усіх цих рухів став рух такінів — Добама асіаїтон (Всебірманська національна ліга). Утворений ще 1930 р. радикально спрямованими студентами, цей рух, члени якого демонстративно називали один одного словом "такін" (пан), що у ті роки вживалося лише при звертанні до англійців (аналог індійського "сахіб"), швидко набув великого впливу в країні. Такіни організовували бойкотування, кампанії непокори, походи страйкарів на Рангун. Найбільш радикально спрямовані з них створили на рубежі 30-40-х рр. комуністичні осередки.

Французький Індокитай було поділено на п'ять частин — надто нерівноцінних. Найбільш відсталими й важкодоступними для господарського засвоєння були Камбоджа і Лаос, а в найвигіднішому становищі опинилися в'єтнам-

ські землі, що були не тільки рисовою житницею, але й центром розведення гевеї та експорту каучуку, що приносило значні прибутки.

Перша світова війна дала значний поштовх подальшому розвиткові економіки колоніального Індокитаю. Поширювалося плантаційне господарство (каучук, кава, чай), розвивалася гірничодобувна промисловість, швидко збільшувалася чисельність робітників у країні. З'явилася оброблювальна промисловість, почали створюватись перші національні банки.

Створена 1923 р. Конституційна партія розпочала енергійну боротьбу за реформу колоніальних порядків і за надання країні статусу домініону. Значно збільшилася кількість емігрантської молоді, що навчалася у Франції; переважна більшість її активно вливалася до рядів борців за національне визволення. 1927 р. сформувалася Національна партія В'єтнаму, що вимагала знищення колоніального режиму. Радикальність виступів і вимог представників передових верств в'єтнамського суспільства зростала з року у рік.

Світова криза на рубежі 20-30-х рр. ще більше сприяла радикалізації настроїв, особливо серед знедолених — безробітних, обезземелених тощо. У 1930 р. на базі розрізнених комуністичних організацій включаючи зарубіжні осередки, що виникли ще у 20-х роках в Парижі, Хо Ші Міном було створено Компартію Індокитаю, причому, після приходу до влади в Парижі уряду Народного фронту 1936 р., вона, практично легалізувавшись, почала боротися за створення широкого Народного фронту у В'єтнамі. Колоніальна влада, хоча й дуже стримано поставилася до гасел Народного фронту, змушена були провести в Індокитаї низку реформ, включаючи скорочення робочого дня у промисловості, амністію політв'язнів, дозвіл легальної діяльності партій, проведення виборів до ряду представницьких організацій (консультативні палати, Рада економічних і фінансових інтересів). На виборах до цих організацій 1937 р. Демократичний фронт Індокитаю досяг значних успіхів.

У передвоєнні роки країни Південно-Східної Азії, де швидко зростав визвольний рух, стали ареною гострої політичної й дипломатичної боротьби між мілітаристською Японією і західними країнами.

У країнах Південно-Східної Азії селянство складало 80-85% всього населення. В регіоні, де природа далеко не завжди була добра до людини, земля являла особливу

цінність. Абсолютна більшість селян була безземельною. Земля належала колоніальній владі, поміщикам-плантаторам, лихварям. У повоєнний період намітилося різке підвищення активності селянського руху, його політизація, тож боротьба за володіння землею була тісно пов'язана із звільненням країн від колоніального панування. У 20-ті роки з'явилися таємні селянські громади неспівпраці. Національно-патріотичні сили у Бірмі, Індонезії, Індокитаї вбачали в селянстві головну соціальну базу для досягнення незалежності своїх країн.

В Індонезії іноземні монополії поширювали свої земельні концесії для виробництва колоніальних продуктів і сировини. На початку 30-х років іноземному капіталові належало понад 4 га землі (1/4 всієї землі в країні, що оброблялася). На землях, загарбаних колонізаторами, було створено біля 2000 плантаційних господарств. Особливо швидко зростали плантації під каучуконосіями. Значно поширювалася цукрова промисловість на о. Ява, що супроводжувалося загарбанням "у оренду" поливних селянських земель. Дрібні селянські виробники цілком залежали від скупників і компрадорів і збували свою продукцію за безцінь. Мала місце пролетарізація селянства.

Провідна політична партія Індонезії — Партіндо — під керівництвом Сукарно робила основну ставку на селянство як найбільш масову силу індонезійського суспільства. В програмі партії на перших місцях були положення, що вимагали передачі землі тим, хто її обробляє, спрямовані на соціальний захист селян і робітників. Політична активність селян Індонезії неухильно зростала.

Після Першої світової війни різко збільшився приплив французького капіталу, здебільшого у вигляді приватних інвестицій (у 1924-1929 рр. — біля 3815 млн франків на увесь Індокитай) в сільське господарство Індокитаю. Наприкінці 1930 р. колонізатори захопили під виглядом концесій 909 300 га землі. У Камбоджі французька влада встановила податки на свійських тварин, на селянські хати, цукрову і кокосову пальми, при цьому дуже довго зберігалися старі, феодальні податки (подушний, поземельний).

Повсюдно в Індонезії поширювались плантації каучуку, кави, рису, перцю, продукція яких йшла на експорт. Основною формою експлуатації селян в Індокитаї були рента-податок і державна панщина. Селяни майже повністю залежали від лихварів. Товарність селянських госпо-

дарств, на відміну від великих плантацій, залишалася незначною. У розвиток сільськогосподарських плантацій французька колоніальна влада вклала значні кошти, вони були головним джерелом задоволення потреб Франції у дефіцитній сировині.

Селянські повстання в Індокитаї мали характер жорстокого опору колонізаторам, відзначалися тривалістю, завзяттям, великим розмахом. Найбільш великим було повстання 1926 р. у провінції Кампонгчнанг під керівництвом Атя Со. Довгих 26 років тривав виступ лаоських селян (з 1910 по 1936 рр.). Великі повстання селян відбулися у В'єтнамі в 1926-1927 рр. у Кохінхіні і Аннамі.

Селянський рух активно підтримував Демократичний фронт Індокитаю, утворений в березні 1937 р. Під впливом перемог Народного фронту у Франції виступи селян Індокитаю як складова частина загальнодемократичного процесу почали набувати дедалі більш організованих форм.

? Запитання і завдання

1. Розкрийте загальні риси економічного розвитку країн Південно-Східної Азії.
2. Що стало приводом для створення у країні Генеральної ради бірманських асоціацій?
3. Поясніть, як Перша світова війна вплинула на економічний розвиток Індокитаю.
4. Проаналізуйте причини підвищення активності селянського руху в країнах Південно-Східної Азії у міжвоєнний період.
5. Який характер мали селянські повстання в Індокитаї?
6. Поясніть зміст історичних термінів:
 - колонія;
 - ГАПІ;
 - домініон;
 - Партіндо.
 - рух такінів;
7. Який соціально-політичний і економічний лад планувала встановити в Індонезії Партіндо?

Документи і матеріали

1. Економіка колоніального Індокитаю

В'єтнамський робітничий клас зростає у міру розвитку промисловості, створення французькими імперіалістами нових підприємств і плантацій. Капіталовкладення французів у Індокитаї за період 1896-1914 рр. склали 426 млн франків, у

цінність. Абсолютна більшість селян була безземельною. Земля належала колоніальній владі, поміщикам-плантаторам, лихварям. У повоєнний період намітилося різке підвищення активності селянського руху, його політизація, тож боротьба за володіння землею була тісно пов'язана із звільненням країн від колоніального панування. У 20-ті роки з'явилися таємні селянські громади неспівпраці. Національно-патріотичні сили у Бірмі, Індонезії, Індокитаї вбачали в селянстві головну соціальну базу для досягнення незалежності своїх країн.

В Індонезії іноземні монополії поширювали свої земельні концесії для виробництва колоніальних продуктів і сировини. На початку 30-х років іноземному капіталові належало понад 4 га землі (1/4 всієї землі в країні, що оброблялася). На землях, загарбаних колонізаторами, було створено біля 2000 плантаційних господарств. Особливо швидко зростали плантації під каучуконосіями. Значно поширювалася цукрова промисловість на о. Ява, що супроводжувалося загарбанням "у оренду" поливних селянських земель. Дрібні селянські виробники цілком залежали від скупників і компрадорів і збували свою продукцію за безцінь. Мала місце пролетаризація селянства.

Провідна політична партія Індонезії — Партіндо — під керівництвом Сукарно робила основну ставку на селянство як найбільш масову силу індонезійського суспільства. В програмі партії на перших місцях були положення, що вимагали передачі землі тим, хто її обробляє, спрямовані на соціальний захист селян і робітників. Політична активність селян Індонезії неухильно зростала.

Після Першої світової війни різко збільшився приплив французького капіталу, здебільшого у вигляді приватних інвестицій (у 1924-1929 рр. — біля 3815 млн франків на увесь Індокитай) в сільське господарство Індокитаю. Наприкінці 1930 р. колонізатори захопили під виглядом концесій 909 300 га землі. У Камбоджі французька влада встановила податки на свійських тварин, на селянські хати, цукрову і кокосову пальми, при цьому дуже довго зберігалися старі, феодальні податки (подушний, поземельний).

Повсюдно в Індонезії поширювались плантації каучуку, кави, рису, перцю, продукція яких йшла на експорт. Основною формою експлуатації селян в Індокитаї були рента-податок і державна панщина. Селяни майже повністю залежали від лихварів. Товарність селянських госпо-

дарств, на відміну від великих плантацій, залишалася незначною. У розвиток сільськогосподарських плантацій французька колоніальна влада вкладала значні кошти, вони були головним джерелом задоволення потреб Франції у дефіцитній сировині.

Селянські повстання в Індокитаї мали характер жорстокого опору колонізаторам, відзначалися тривалістю, завзяттям, великим розмахом. Найбільш великим було повстання 1926 р. у провінції Кампонгчнанг під керівництвом Атя Со. Довгих 26 років тривав виступ лаоських селян (з 1910 по 1936 рр.). Великі повстання селян відбулися у В'єтнамі в 1926-1927 рр. у Кохінхіні і Аннамі.

Селянський рух активно підтримував Демократичний фронт Індокитаю, утворений в березні 1937 р. Під впливом перемог Народного фронту у Франції виступи селян Індокитаю як складова частина загальнодемократичного процесу почали набувати дедалі більш організованих форм.

? Запитання і завдання

1. Розкрийте загальні риси економічного розвитку країн Південно-Східної Азії.
2. Що стало приводом для створення у країні Генеральної ради бірманських асоціацій?
3. Поясніть, як Перша світова війна вплинула на економічний розвиток Індокитаю.
4. Проаналізуйте причини підвищення активності селянського руху в країнах Південно-Східної Азії у міжвоєнний період.
5. Який характер мали селянські повстання в Індокитаї?
6. Поясніть зміст історичних термінів:
 - колонія;
 - домініон;
 - рух такінів;
 - ГАПІ;
 - Партіndo.
7. Який соціально-політичний і економічний лад планувала встановити в Індонезії Партіndo?

Документи і матеріали

1. Економіка колоніального Індокитаю

В'єтнамський робітничий клас зростав у міру розвитку промисловості, створення французькими імперіалістами нових підприємств і плантацій. Капіталовкладення французів у Індокитаї за період 1896-1914 рр. склали 426 млн франків, у

1920 р. — 500 млн, у 1929 р. — 4 млрд, збільшившись майже у 10 разів порівняно з довоєнним періодом.

Економіка країни мала яскраво виражений колоніальний характер. Досить зауважити, що 1940 р. в експорті Індокитаю продукція обробної промисловості складала лише 3,5%, а сировина — 96,5%. Переважну частину цієї сировини відбирала метрополія — імперіалістична Франція. У цей період експорт до Франції та її колоній складав 58% всього експорту Індокитаю. Після проникнення до Індокитаю японців ця частка знизилася до 37,8%, переважна частина імпорту Індокитаю припадала вже на Японію.

? Запитання до документа

1. На підставі аналізу даних зробіть висновки про колоніальну політику Франції щодо Індокитаю.

2. Промова Сукарно перед судом голландських колонізаторів (витяг). 1930 рік

"Національна партія Індонезії бачить, що імперіалізму притаманні переконання, які суперечать нашим, вона бачить, що імперіалізм використовує свою політичну владу для захисту своїх інтересів, а тому вона заявляє, що ми зможемо по-справжньому опиратися імперіалізму, ми зможемо позбутися його, якщо візьмемо політичну владу в свої руки, що ми зможемо перебудувати наше суспільство, зробити його більш досконалим, якщо будемо вільні, і тому вона закликає народ Індонезії домагатися цієї волі. Національна партія Індонезії є партією опору, партією опозиційною. НПП є революційною партією, тому що вона прагне здійснити найскоріше радикальні перетворення. Ідеалом НПП є сильний широкий рух мас, масові дії, у яких візьмуть участь тисячі, десятки тисяч, мільйони людей".

? Запитання до документа

1. Використовуючи текст підручника і документа назвіть вимоги Національної партії Індонезії.

3. Інвестиції іноземного капіталу в Індонезії. 1939 рік

Загальна сума інвестицій іноземного капіталу в Індонезії складала 4,8 млрд гульденів. З них 3,5 млрд було вкладено у

приватні підприємства і 1,3 млрд у місцеві та державні позики. З 3,5 млрд гульденів 2,3 млрд припадало на голландський капітал, 350 млн — на місцевий китайський, 370 млн — на англійський, 240 млн — на американський, 120 млн — на франко-бельгійський, а сума, що лишилася, розподілялася між японськими, німецькими та ін. З голландського і місцевого китайського капіталів 1,5 млрд гульденів було вкладено у сільськогосподарські підприємства, 500 млн — у нафтову справу, 250 млн — в транспорт і 400 млн — у громадські підприємства, що належали приватним особам, та у інші підприємства.

? Запитання до документа

1. Проаналізувавши дані про інвестиції, вкажіть, які галузі індонезійської економіки були найбільш привабливими для іноземного капіталу.

Запам'ятайте дати:

- 1927 р. — створення Національної партії Індонезії.
- 1927 р. — формування Національної партії В'єтнаму.
- 1930 р. — створення руху такінів у Бірмі.
- 1937 р. — створення патріотичної організації Руху індонезійського народу Геріндо.
- 1937 р. — утворення Демократичного фронту Індокитаю.

КРАЇНИ СЕРЕДНЬОГО ТА БЛИЗЬКОГО СХОДУ

1. Здобуття незалежності Афганістаном

Афганістан був дуже відсталою в усіх відношеннях країною, але й туди долетів відгомін революційних подій у сусідніх країнах (Росії, Туреччині, Іраку). Вони призвели до сплеску так званих младоафганських реформаторських настроїв. Національно-патріотичний младоафганський рух, що виник на початку ХХ ст., висловлював найбільш радикальні погляди на долю своєї країни. Його учасники — представники пов'язаних з ринком поміщиків, місцевого купецтва, інтелігенції, що почала зароджуватися, виступали за відновлення незалежності країни й проведення реформ у галузі державного управління, економіки і культури.

Велика Британія дивилася на Афганістан і реакційний режим еміра Хабібুলли-хана як на головний опірний пункт для придушення антиколоніального руху, для проникнення до Середньої Азії. Політика режиму Хабібুলли, ворожа справі ліквідації напівколоніальної залежності Афганістану від Британії, що сприяла проникненню англійсько-індійського капіталу в країну, викликала глибоке невдоволення. В опозицію до еміра стали не тільки младоафганці, але й впливові діячі вкрай консервативної орієнтації (староафганці), що виступали за обмеження іноземного впливу і на захист мусульманської старовини. Введення нових податків, зменшення офіцерської і солдатської платні в армії призвели до значного погіршення ситуації в країні.

У лютому 1919 р. емір Хабібулла був убитий внаслідок палацового перевороту. Після недовгої боротьби за владу трон посів один з його синів Аманулла-хан, що був тісно пов'язаний з рухом младоафганців. 28 лютого 1919 р. Аманулла-хан проголосив незалежність Афганістану, на що країна відгукнулася зливою радощів. Владу нового еміра було визнано повсюдно. 3 березня 1919 р. уряд Афганістану звернувся до Англії з проханням переглянути британсько-афганські відносини на основі встановлення рівноправності сторін, але відповідь, що прийшла через півтора місяці, містила вимогу дотримуватися старих кабальних договорів. За цих складних для Афганістану умов першою державою, що визнала його незалежність, була Радянська Росія.

В травні 1919 р. Велика Британія розв'язала третю колоніальну війну проти афганської держави, однак після завзятих боїв була змушена піти на перемир'я. До прийняття такого рішення англійців змусив непримиренний опір афганського народу, підтримка його пуштунськими племенами, події в Індії та Середній Азії. 8 серпня 1919 р. у Равалпінді було підписано британсько-афганський договір, за яким визнавалася незалежність Афганістану. Після підписання радянсько-афганського договору в Москві 28 лютого 1921 р. Велика Британія в листопаді того ж року уклала остаточний мир з Афганістаном і встановила з ним дипломатичні відносини.

Хоча акт визнання незалежності викликав піднесення в країні, до рішучих структурних реформ вона була не готова. Младоафганці в прагненні здійснити такі реформи взяли занадто швидкі темпи, що викликало незадоволення селянства та ісламського духовництва. Спираючись на нього, супротивники реформ добилися у 1929 р. відречення Аманулли від влади. Королем країни став Надір-шах. Він офіційно прийняв конституцію (1931 р.), що закріплювала в країні поміркований режим, який враховував і відсталість селянства, і силу духовництва, і значення племінних зв'язків. У 1933 р. влада перейшла до короля Закір-шаха, що продовжив обережний зовнішньополітичний курс і збалансовану внутрішню політику.

2. Іран у міжвоєнний період

До Першої світової війни Іран залишався відсталою аграрною країною, напівколонією Великої Британії та царської Росії. Загальна чисельність населення становила 10-12 млн, з них біля 1/4 — різні племена (курди, лури, бахтіари, белуджі, кашкайці, туркмени, араби та ін.), що займалися, головним чином, кочовим скотарством, і біля 1/5 — міське населення.

В іранському селі продовжували панувати феодальні відносини, земля та зрошувальні споруди являли власність шаха, феодалів, поміщиків, духовенства. Серед племен зберігалися патріархальні відносини. Основну масу селян складали безземельні, малоземельні й наймити. У містах були широко розповсюджені ремесла, фабрично-заводська промисловість була майже цілком відсутня. Іноземним концесійним підприємствам належали нафтопромисли на Каспії, заводи. В країні було безліч дрібних торговців, що не витримували конкуренції і часто розорявалися.

Політичним ладом Ірану була обмежена конституцією 1906-1907 рр. монархія на чолі з династією Каджарів.

На початку 1918 р. Велика Британія розпочала окупацію всього Ірану, зміцнюючи свої позиції у цьому регіоні й створюючи плацдарм для вторгнення до Закавказзя. В серпні 1918 р. було створено англофільський уряд на чолі з Восуг-ед-доуле. Порушуючи конституцію й в обхід меджлісу (парламенту) Восуг-ед-доуле підписав 9 серпня 1919 р. британсько-іранську угоду, що віддавала під контроль британських радників та інструкторів іранську армію, фінанси, шляхобудівництво, зовнішню торгівлю й фактично встановлювала залежність Ірану від Британії.

Англійська окупація викликала широкий підйом антиколоніального руху в Тебрізі, Хорасані та Гілянї. Плани англійців перетворити Іран на свою колонію було зірвано, тому вони 1921 р. були змушені вивести війська з іранської території. Залишили Іран англійські військові та фінансові радники.

3. Реза-хан

21 лютого 1921 р. перські козаки під командуванням Реза-хана вчинили у Тегерані державний переворот. Було утворено новий уряд, що дістав у Ірані назву "чорного кабінету". Реза-хан спочатку був призначений командиром козацької дивізії, а потім військовим міністром. Було опубліковано Декларацію уряду про боротьбу проти аристократії й про намір покращити становище робітників та селян. Проголошувалися незалежна зовнішня політика й анулювання британсько-іранської угоди 1919 р.

Зробивши ставку на національну консолідацію країни під своєю владою, Реза-хан, що залишався незмінним всемогутнім військовим міністром при будь-яких змінах у кабінеті, незабаром сам вирішив вийти на арену політичних подій. У лютому 1925 р. він змусив меджліс проголосити його верховним головнокомандувачем країни, а у грудні 1925 р. Установчі збори проголосили Реза-хана новим шахом нової династії Пехлеві.

Сильний і енергійний новий правитель здійснив передусім низку реформ, яких гостро потребувала відстала й усе більш залежна від інших держав країна. Реза-шах прагнув швидко подолати це відставання, для чого провів низку законів, спрямованих на зміцнення правової основи держави, земельних відносин, фінансів. Під його впливом меджліс прийняв кримінальний і громадянський кодекси,

закони проти насильницького захвату землі та про реєстрацію земельних володінь, про здачу землі (державної) в оренду поміщикам, закон проти аграрного бандитизму, закон про продаж державних земель.

В країні прискореними темпами будувалися — головним чином державою і за рахунок скарбниці — нові промислові підприємства, залізниці. Прагнучи обмежити вплив англійців, Реза-шах охоче приймав економічну допомогу від Німеччини. Було створено Національний банк Ірану (1928 р.), введено державну монополію зовнішньої торгівлі (1931 р.) й навіть поставлено питання про перегляд умов договору з Англійсько-іранською нафтовою компанією й про деяке обмеження інших економічних пільг і привілеїв британців у Ірані.

У країні було здійснено важливі реформи, покликані сприяти розвиткові освіти та культури: засновано світські школи й прийнято закон про обов'язкову початкову освіту; відкрито численні середні навчальні заклади і вузи, включаючи Тегеранський університет (1934 р.), де навчання було платним. Услід за реформами Ататюрка в Ірані було здійснено аналогічні реформи, якими передбачався перехід на європейський одяг, що супроводжувалося, як і в Туреччині, скасуванням традиційних титулів і звань, введенням прізвищ.

В умовах фактично одноосібної влади режим Реза-шаха переслідував не лише робітничий і селянський рухи, але й демократичний і будь-який інший опозиційні рухи. Здійснювалася жорстка державна цензура в літературі, пресі, ігнорувалися інтереси численних національних меншин, провадилася політика релігійної нетерпимості навіть до інших течій ісламу, не кажучи вже про інші релігії.

Наслідки реформ одразу ж вплинули на стан країни. Промисловий розвиток призвів до появи прошарка кваліфікованих робітників. На селі посилювалися товарні зв'язки, з'явилася значна кількість землевласників, пов'язаних з ринком. Сформувався прошарок освіченої інтелігенції. Разом з тим найвпливовіше шіїтське духовенство чинило значний опір реформам, у яких воно вбачало відхід іранського суспільства від історичних, релігійних, національних традицій та устоїв.

Проте режим Реза-шаха, заснований на диктаторських повноваженнях, переборював опір опозиції, виводячи Іран до числа розвинених країн не лише свого регіону, а й усієї Азії.

4. Революція в Туреччині

Поразка у світовій війні Німеччини, на боці якої воювала Османська імперія, військові невдачі і незадоволення в країні, нарешті капітуляція Туреччини у жовтні 1918 р. поклали край владі младотурків, що відстоювали цілісність імперії. Султанська імперія агонізувала, союзники анексували усі її зовнішні володіння (Балкани, арабські землі). Постало питання про те, якою має бути повоєнна Туреччина. У ці тяжкі дні вирішення цього питання узяв на себе сам турецький народ на чолі з його новими лідерами, що відійшли від гасел младотурків і взяли за основу тезу про незалежність всієї Туреччини.

На початку 1919 р. турецька влада була надто відчутно обмежена військами Антанти, що окупували чимало територій імперії і ввели свій флот до проток. У травні 1919 р. на додаток до цього Греція окупувала Ізмір і прилеглі території. Турецька армія була демобілізована, постало питання про розчленування країни західними державами, що викликало широкий опір різних політичних сил, який мав спочатку стихійний характер. Повсюдно почали виникати партизанські загони, товариства захисту прав місцевого населення, на чолі яких стояли, як правило, представники патріотичної інтелігенції та офіцерства.

У 1919 р., спочатку в липні в Ерзерумі, а потім у вересні в Сівасі, відбулися один за одним два конгреси цих товариств, на яких було обрано Представницький комітет на чолі з генералом Кемаль-пашою. Документи конгресів закликали країну до боротьби за незалежність й проти окупантів, а султана до створення нового кабінету. В жовтні було скликано знову обраний парламент, що прийняв "Національну обітницю", тобто Декларацію незалежності Туреччини, яка містила заклики до знищення всіх перешкод для розвитку країни, включаючи передусім привілеї держав Антанти.

У відповідь на цю Декларацію держави Антанти в березні 1920 р. окупували Стамбул і розігнали парламент, султан змушений був підкоритися, а його новий уряд офіційно виступив проти Представницького комітету і Кемалія-паші.

Такий перебіг подій викликав зливу обурення по всій країні. На хвилі національно-патріотичного піднесення в квітні 1920 р. у Анкарі було обрано новий меджліс — Великі Національні Збори Туреччини (ВНЗТ), до яких було включено й 105 членів розігнаного парламенту, що

втекли зі Стамбула. Головою ВНЗТ став Мустафа Кемаль-паша, котрий проголосив новий орган влади єдиною законною владою Туреччини.

Ататюрк Мустафа Кемаль (1880-1938 рр.) — турецький державний політичний і військовий діяч, засновник і перший президент Турецької республіки. Прізвище Ататюрк ("батько турків") отримав від Великих Національних Зборів Туреччини 1934 р. при запровадженні прізвищ. Народився у Солоніках у родині дрібного торговця лісом. 1904 р. закінчив Стамбульську академію генерального штабу в чині капітана. Перебуваючи на військовій службі в Сирії (1905-1907 рр.) і Македонії (1907-1909 рр.), брав участь у младотурецькому русі, але після младотурецької революції 1908 р. відійшов від комітету "Єднання і прогрес". У квітні 1909 р. очолив штаб "Армії дії", що придушила заколот Абдул-хаміда II. Брав участь в італійсько-турецькій війні (1911-1912 рр.), 2-й Балканській війні (1913 р.). У 1913-1914 рр. — військовий аташе в Болгарії. У роки Першої світової війни відіграв видатну роль в обороні Дарданелл (1915 р.); 1916 р. отримав чин генерала і звання паші. 1919 р. Кемаль очолив національно-патріотичний рух у країні, що дістав за його ім'ям назву "кемалістського".

Створений ВНЗТ уряд на чолі з Кемалем ужив ряд енергійних заходів для зміцнення своєї влади. Першою дипломатичною акцією його було звернення за підтримкою до Радянської Росії, яка виявила готовність допомогти. Услід за тим, у відповідь на інтервенцію грецьких військ до Анатолії, турки почали успішну воєнну кампанію, що завершилася восени 1922 р. вигнанням інтервентів. Успіхи кемалістської революції переплутали всі карти держав Антанти. Умови нав'язаного султанові 1920 р. кабального Севрського договору було переглянуто. Зрештою на конференції у Лозанні було визнано незалежність Туреччини в її сучасних кордонах. Ще до того, 1 листопада 1922 р., ВНЗТ прийняли закон про ліквідацію султанату, після чого восени 1923 р. Туреччину було проголошено республікою. Щоправда, тиск ісламського духовенства виявився у тому, що представника султанської династії Абдула-Меджида II було офіційно проголошено "Халіфом всіх мусульман", але у березні 1924 р. було ліквідовано й халіфат.

5. Політична діяльність Ататюрка

Ситуація, що склалася внаслідок національно-патріотичного піднесення, й величезні успіхи революції, що зуміла добитися незалежності, а також успішно протистояти натиску держав, — все це створило Кемалю величезний авторитет у країні. Спираючись на цей авторитет, лідер революції і керівництво створеної ним 1923 р. Народно-республіканської партії (НРП) приступили до серії рішучих і радикальних перетворень, що тривали понад 10 років (1923-1934 рр.) і великою мірою змінили як традиційну структуру країни, так і її зовнішній вигляд.

За конституцією, що була прийнята 1924 р., Туреччина проголошувалася республікою на чолі з президентом, якому було надано велику владу. Вищим органом влади був однопалатний меджліс, з депутатів якого президент призначав прем'єра, котрий укомплектовував кабінет міністрів. Вибори до парламенту були двоступеневі за мажоритарною системою. Жінки спочатку до участі у виборах не допускалися; з 1930 р. їм надавалося право обирати і бути обраними до муніципальних органів влади, а пізніше (1934 р.) також і до меджлісу. Конституція декларувала всі головні демократичні права і свободи, що було дуже важливо в справі трансформації традиційної ісламської структури. У цілях централізації управління змінилася адміністративна структура: країну було розбито на округи (вілайети), тоді як колишні вілайети-губернії були скасовані.

Серія реформ президента Кемалю була пов'язана з відділенням держави від релігії. Жінки були зрівняні у правах з чоловіками, за винятком державної служби. Спеціальні закони передбачали перехід на європейський одяг, європейський календар і літочислення. Вводився громадянський шлюб, було ліквідовано багатоженство. Латинізована абетка замінила арабську й полегшила навчання в численних заново створених вузах і середніх школах. Встановлювалося світське судочинство за європейським зразком. У галузі економіки усю турботу щодо розвитку національного капіталу взяла на себе держава. Державне регулювання економіки поєднувалося зі створенням умов для приватнопідприємницької діяльності. Турецький уряд приступив до ліквідації іноземних концесій, що частково були анульовані, частково викуплені. До центрального республіканського банку перейшло від відкупленого Оттоманського банку право емісії. Уряд взяв у свої руки будів-

ництво нових залізниць, портів, промислових підприємств. Було встановлено більш високі митні тарифи, що захищали молоду промисловість країни від іноземної конкуренції. Офіційно скасовувалися пільги європейського капіталу. В сільському господарстві було проведено податкові реформи й створено умови для підвищення товарності сільськогосподарських продуктів, передусім тютюну і бавовни.

Зворотною стороною нової економічної політики був жорсткий режим у сфері праці, включаючи точну регламентацію праці на державних підприємствах, відсутність або заборона діяльності вільних профспілок (їх замінювали державні), а також заборона вільної діяльності опозиційних партій. Політика НРП і Кемаля не могла не викликати опору різних кіл суспільства як справа, так і зліва, що не вписалися до нововведень і мало що отримали від перетворень.

Разом з тим Турецька республіка на чолі з її першим президентом М. Кемалем Ататюрком у 20-30-ті рр. досягла відчутного прогресу й вийшла на передові позиції серед країн Азії.

6. Арабський світ

Історія арабських країн у 1918-1939 рр. проходила під знаком активізації національно-визвольного руху.

Ірак був зоною англійського впливу. Англійські кола тримали в своїх руках його зовнішню торгівлю й контролювали судноплавство рікою Тигр. Саме Ірак, як і Іран, став ареною боротьби між Англією й Німеччиною, що прокладала з благословення Туреччини крізь його територію Багдадську залізницю.

За угодою 1916 р., до якої трохи пізніше було додано низку документів, Ірак перестав бути турецьким і спочатку став володінням Великої Британії. 1920 р. остання надала йому деяке самоврядування. 1921 р. Ірак було перетворено на монархію на чолі з Хашимітським еміром Фейсалом, влада котрого була обмежена створеною англійцями конституцією. Конституція і монархія забезпечили позиції Великої Британії в економіці Іраку (контроль за нафтою і зовнішньою торгівлею), а за договором 1930 р. Велика Британія формально зреклася свого мандату на Ірак, що став незалежною державою, членом Ліги Націй. 30-ті роки були періодом гострої політичної боротьби протиборствующих політичних коаліцій в країні, як тих, що орієнтувалися на британців, так і тих, що виступали проти них.

Сирія і Ліван за угодою 1916 р. стали підмандатною територією Франції. Сирія під владою французів була спочатку поділена на ряд напівавтономних держав, підлеглих французькому верховному комісару в Бейруті, що був і главою Лівану. Вся економічна і фінансова влада належала банку Сирії та Лівану. Пізніше, наприкінці 20-х роках, політично та економічно Сирія та Ліван почали відособлюватися. Більш розвинені території прибережного Лівану дістали 1926 р. статус республіки, що управлялася парламентом і президентом. Французами було розроблено ліванську конституцію, покликану врахувати складну етно-релігійну структуру Лівану, згідно з якою мали розподілятися місця в парламенті. У Сирії було скликано Установчі збори, що підготували 1928 р. проект конституції, в якій передбачалося проголошення незалежності країни. Французи заявили, що ця вимога суперечить умовам мандату, і розпустили Установчі збори. 1930 р. вони прийняли інший проект конституції, що передбачав створення парламентської республіки під контролем Франції. 1936 р. уряд Народного фронту в Парижі пообіцяв незабаром надати незалежність Сирії і Лівану. Проте з падінням цього уряду французький парламент змінив своє рішення.

У *Саудівській Аравії* внутрішньополітична боротьба завершилася перемогою нащадків еміра Сауда. 1902 р. у Неджиді було відновлено Емірат зі столицею в Ер-Ріяді. Територія цієї держави знову почала розширюватися, до неї було приєднано Хіджас (1924 р.), її кордони досягли Іраку і Кувейту. З 1932 р. вона почала офіційно називатися Саудівська Аравія. В країні було проведено реформи, що зміцнили центральну владу короля і його уряду.

З 1938 р. на узбережжі Перської затоки, частина якої ввійшла до меж Саудівської Аравії, розпочалося видобування нафти, яке провадила головним чином американська компанія АРАМКО.

На півночі та на північному заході від Неджида на кордоні з Сирією, Ліваном і Палестиною, у Заїорданні, здавна існували арабські держави. Позбавлена виходу до моря й не маючи достатньо баз, ця територія не була занадто ласим шматком для завойовників й не вирізнялася великою кількістю населення. Переважали тут, як і на більшій частині території Аравії, кочовики-бедуїни. Після Першої світової війни Заїорданія було включене за рішенням Ліги Націй у складі британського мандату до Палестини. Велика Британія 1921 р. створила тут особливий

Емірат Трансїорданію на чолі з еміром Хусейном. Саме тут, у Трансїорданії, було створено англійцями з бедуїнів знаменитий Арабський Легіон, загони якого склали бойовий кістяк збройних сил Великої Британії в Аравії й використовувались в разі потреби для придушення ворожих англійцям виступів у Сирії, Іраку і самій Аравії.

1928 р. англійці розробили й прийняли конституцію Емірату. В країні було створено конституційну монархію з парламентом. Однак економічно вона була вкрай відстаючою. Незалежність Трансїорданія дістала лише 1946 р. після відмови Великої Британії від мандату на управління територією.

Завершуючи стислий огляд історії арабських країн у період між двома світовими війнами, слід зазначити, що рано чи пізно народи цих країн розпочинали активну боротьбу проти іноземного, головним чином, англійського впливу. Великій Британії вдалося витіснити Німеччину з близькосхідного регіону; особливих економічних прибутків вона тут не мала, і цим пояснюється та відносна легкість, з якою найбільша колоніальна держава надавала незалежність і самоврядування своїм колишнім колоніям і протекторатам.

Початок масового видобутку й переробки нафти з кінця 30-х років кардинально змінив хід історичних подій на Близькому Сході.

7. Палестинська проблема

Палестина — історична область у південній частині Передньої Азії, на Східному узбережжі Середземного моря. Тут здавна проживали араби і євреї, інші народності, на цій території утворювалися й розпадалися держави, точилися тривалі й спустошливі війни, землі Палестини притягували хрестоносців, турків-османів, інших завойовників, що встановлювали тривале панування в цьому регіоні.

У ХІХ ст. до Палестини почали проникати англійський, німецький і французький капітали. Під час Першої світової війни Палестину захопила Велика Британія (1917-1918 рр.). 1919 р. президент США В. Вільсон запропонував передати Сирію і Палестину під мандат США, але за рішенням конференції союзників у Сан-Ремо (квітень 1920 р.) і Ліги Націй (липень 1920 р.) мандат на управління Палестиною отримала Велика Британія.

Проводячи політику за своїм випробуваним колоніальним принципом "поділяй і володарюй", Велика Британія

сприяла розпалюванню міжнаціональних конфліктів між арабами і євреями. На основі декларації Бальфута 1917 р. Велика Британія підтримувала єврейську еміграцію і колонізацію. Це дуже часто спричиняло виступи й повстання арабського населення (найбільш значні відбувалися у 1920-1921 рр., 1929 р., 1936-1939 рр.). Спроби замирити арабів та євреїв, і тим більш, обмежити єврейську еміграцію призвели лише до конфлікту Великої Британії з рядом найбільших єврейських сіоністських організацій, за спиною яких була підтримка США. 1937 р. Велика Британія запропонувала план розділу Палестини на єврейську державу, трохи більшу арабську державу і територію, що знаходилася під управлінням самої Великої Британії. Намагаючись збити хвилю арабських виступів, британський уряд прийняв закон, що припиняв єврейську еміграцію до Палестини. Однак під час війни, внаслідок антисемітської політики нацистів, єврейська еміграція до Палестини посилилася. Після Другої світової війни термін британського управління Палестиною скінчився, і ООН приймає рішення про організацію двох держав: арабської (Палестина) і єврейської (Ізраїль). Війна, що почалася між ними, призвела до вигнання палестинців за межі історичної батьківщини до Лівану, Сирії, Йорданії, Лівії та інших арабських країн. Періодичні війни між Ізраїлем та арабськими країнами різко загострили палестинську проблему. Історичний досвід розвитку найскладнішого політичного конфлікту на Близькому Сході переконує, що вирішити будь-які суперечності й протистояння силовими засобами неможливо. Особливо це стає зрозумілим при розгляді сучасних подій у цьому регіоні.

? Запитання і завдання

1. Проаналізуйте характер взаємовідносин Афганістану і Великої Британії у 1919-1921 рр.
2. Назвіть причини антиколоніального руху в Ірані.
3. Проаналізуйте політичний курс Реза-шаха. Які наслідки він мав?
4. Схарактеризуйте становище Туреччини після Першої світової війни.
5. За яких обставин було створено Великі Національні Збори Туреччини (ВНЗТ)?
6. У чому полягала суть перетворень Кемалю (Ататюрка)? Визначте їхнє значення.
7. Чому колоніальні держави надавали незалежність і самоврядування країнам Близького Сходу?

8. Проаналізуйте, чим була зумовлена і у чому виявлялася активізація національно-визвольного руху в арабських країнах.
9. Поясніть суть палестинської проблеми.

Документи і матеріали

1. Конституція Афганістану (основний закон високої держави Афганістан) (витяг). 1931 рік

Стаття 1. Релігією Афганістану є священна релігія ісламу, а її офіційним і загальним для всіх сповіданням є пречудове ханафітське вчення.

Стаття 2. Висока Афганська держава володіє повною незалежністю в керівництві своїми внутрішніми й зовнішніми справами. Всі місцевості і всі частини країни складають єдине ціле під найвищою владою і управлінням Падішаха.

Права Падішаха

Стаття 5. Високо оцінюючи самопожертву і заслуги Його Величності Газі Мухаммеда Надіра у справі забезпечення незалежності й врятування афганської батьківщини і розтروщення підвалин гніту і деспотизму, вся афганська нація визнає його високу особу як Падішаха — справжнього і гідного носія королівської влади, і зобов'язується визнавати його у цій якості з найвидатнішою вдячністю і повагою.

Загальні права афганських підданих

Стаття 11. Особиста свобода забезпечується від усяких посягань; ніхто не може бути заарештованим або покараним інакше, як у силу постанов шаріату і законів. Будь-які види неволі заборонені.

Стаття 27. Палата Національної ради засновується згідно з рішенням і волею Його Величності та схвалення Джіргі, що засідала в Кабулі (Всеафганського суду) в 1309 році (1930 р.).

Стаття 30. Кількість представників у Національній раді встановлюється положенням про вибори.

Стаття 31. Термін повноважень членів палати для всіх скликань встановлюється на три роки.

Стаття 68. Прийняття законів здійснюється обома палатами — національною радою і палатою нотаблей. Пропозиції, що надходять від міністрів, вносяться до цієї палати і по розгляді, вивченні й схваленні більшістю голосів передаються до палати Національної ради для їхнього схвалення.

В свою чергу, пропозиції, схвалені Національною радою, передаються на розгляд і схвалення палати нотаблей”.

? Запитання до документа

1. Згідно з прийнятою конституцією назвіть форму державного правління в Афганістані.
2. Чи змінилося політичне життя країни після прийняття конституції? Обґрунтуйте свою відповідь.

1. Закон про працю (витяг). Стамбул, 8 липня 1936 року

“Стаття 35. Звичайний тиждень містить у основі 48 годин. Цей період ділиться на робочі дні таким чином, щоб не перевищувати 9-годинного робочого дня на підприємствах, що закриваються обов’язково о 13 годині у суботу, і 8-годинного дня на підприємствах, де працю дозволено у суботу після 13 години...

Стаття 42. Встановлюється 1/2 години відпочинку для працюючих 8 годин і 1 година для працюючих понад 8 годин.

Стаття 48. Забороняється примушувати працювати більше 8 годин дітей, яким не сповнилося 16 років, незважаючи на характер праці.

Стаття 72. Страйки і локаути забороняються.

Стаття 127.

1) Кожен з робітників, що починає страйк,... присуджується до невеликого штрафу від 10 до 100 турецьких лір.

2) Якщо страйк було організовано з метою справити вплив або тиск на рішення установи і держави, то винні присуджуються до тюремного ув’язнення від двох місяців до двох років і їм забороняється працювати протягом строку від одного місяця до одного року в державних установах і на підприємствах загальної користі”.

? Запитання до документа

1. Доведіть, що закон про працю гарантував деякі завоювання робітничого класу Туреччини.
2. Наведіть факти, що свідчать про реакційність положень даного закону.

Запам’ятайте дати:

- 28 лютого 1919 р. — проголошення незалежності Афганістану.

- 8 серпня 1919 р. — підписання британсько-афганського договору про визнання незалежності Афганістану.
- 23 березня 1920 р. — скликання Великих Національних Зборів Туреччини в Анкарі.
- 1 листопада 1922 р. — прийняття закону про ліквідацію султанату.
- липень 1923 р. — за рішенням Лозаннської конференції визнано незалежність Туреччини.
- 29 жовтня 1923 р. — проголошення Туреччини республікою.
- 30 квітня 1924 р. — прийняття конституції Турецької республіки.
- грудень 1925 р. — встановлення диктатури Реза-шаха в Ірані.
- 1930 р. — Ірак став незалежною державою.
- 1931 р. — прийняття конституції Афганістану.
- 1932 р. — проголошення Саудівської Аравії.

КРАЇНИ АФРИКИ

1. Національно-визвольний рух в Північній Африці

До найбільш великих країн Північної Африки належать Марокко, Алжир, Туніс, Лівія, Єгипет. До особливої історико-географічної групи входять країни Магриба (так зветься західна частина арабсько-ісламського світу) — Марокко, Алжир, Туніс. Переживши бурхливу епоху завоювань і війн, етнічного змішування, міграцій і асиміляцій, країни Північної Африки стали об'єктом прискіпливої уваги Великої Британії та Франції напр. ХІХ — на поч. ХХ ст.

Після закінчення Першої світової війни у Марокко розпочався період швидкого промислового розвитку й експлуатації природних ресурсів: видобувалися й експортувалися фосфорити, метали (марганець, мідь, свинець, цинк, кобальт, залізо), вирощувалися цитрусові, заготовлялася пробкова кора. Іноземні, здебільшого французькі, компанії експлуатували у промислове освоєння Марокко величезні капітали, будували залізниці, розвивали енергетику і торгівлю. Бля мільйона гектарів родючої землі було надано французьким колоністам для ведення фермерського господарства із застосуванням найманої праці. З 1912 р. Марокко стала французьким протекторатом, за винятком порту Танжеру, що належав Іспанії.

Наприкінці Першої світової війни більша частина території Марокко не була ще фактично захоплена колоністами. Саме на нескореній території виник рух волелюбних племен за збереження незалежності своєї батьківщини. 1920 р. Іспанія зробила спробу захопити гірську область Ріф, багату на корисні копалини. Тривала й жорстока боротьба закінчилася проголошенням (1921 р.) республіки Ріф, що героїчно відстоювала свою незалежність. Цими подіями була дуже стурбована Франція, що ввела свої війська до житниці області Ріф — долини ріки Уергі. У вересні 1925 р. розпочався об'єднаний франко-іспанський наступ. Ріфи чинили героїчний опір, але сили були занадто нерівні. У травні 1926 р. Ріфська республіка зазнала поразки.

У роки Першої світової війни Франція насильницьки мобілізувала корінне населення Алжиру до армії, використовуючи його на тилкових роботах. Серйозні заворушення, спричинені цим свавіллям і посиленням викачуванням мінеральної сировини, продовольства, змусили французький уряд видати 1919 р. декрет, що скасував різницю між

французами і алжирцями у відношенні до стягнення податків. Деякі категорії алжирців надіялися виборчими правами. Проте рівноправності так і не було досягнуто: араби і бербери, як і раніше, іменувались "підданими", а французи, що проживали в Алжирі, громадянами Франції. Расова дискримінація яскраво виявлялася при прийнятті на роботу. Ані алжирські підприємці, ані інтелігенція, ані молодь не були задовільнені цим декретом і посиленням колоніального гніту. Емір Халід, онук алжирського народного героя Аба аль-Кадіра, 1920 р. заснував політичну партію "Молодий алжирець", що вимагала рівноправності алжирців і французів, знищення расової дискримінації, представництва корінного населення Алжиру в парламенті Франції. Колоніальне гноблення викликало опір алжирців, серед яких користувалася впливом Федерація обраних мусульман, створена 1927 р., а також Союз алжирських улемів, що боролися за розвиток національної культури і мови.

1926 р. було утворено впливову політичну організацію "Північноафриканська зірка", що висунула 1933 р. гасло боротьби за незалежність Алжиру. 30-ті роки дали поштовх політичній активності серед алжирців, чому сприяла зокрема й зміна національного складу робітничого класу Алжиру (якщо у 1911 р. європейці у ньому переважали, то тепер картина була зовсім іншою — алжирців було вдвічі більше). З приходом до влади у Франції в 1936 р. уряду Народного фронту корінному населенню Алжиру було надано деякі демократичні свободи. В червні 1936 р. у Алжирі зібрався Мусульманський конгрес, що заявив про підтримку Народного фронту і проголосив Національну Хартію, яка вимагала рівноправності алжирців. 1938-1939 рр. визначилися активізацією антифашистського руху, спрямованого проти зазіхань Гітлера і Муссоліні на Північну Африку.

2. Здобуття незалежності Єгиптом

Англійські колонізатори поневолили Єгипет в останній чверті ХІХ ст., перетворивши його на країну бавовняної монокультури, аграрно-сировинний додаток економіки Великої Британії.

У перші десятиріччя ХХ ст. в Єгипті точилися жорстокі суперечки про долю країни і народу. Протистояли один одному ліберали, що виступали за вестернізацію (орієнтацію на Захід), головним чином особи з європейською освітою, та ісламісти, що відстоювали норми ісламу.

У цей період в Єгипті розвиваються робітничий, профспілковий, соціалістичний рухи, але представниками його були вихідці з Європи, робітники або інтелігенти. Що ж стосується єгипетського корінного населення, то воно втягувалося до цього руху дуже повільно. Цьому сприяв і релігійно-націоналістичний акцент, який ставав дедалі помітнішим в соціально-політичному житті країни. Напередодні світової війни у партії ватаністів, що розпадалася на фракції, посилювалися позиції релігійних екстремістів, які вдавалися до засобів збройного терору. Вбивство у 1910 р. прем'єра Б. Галі, вихідця з копів, єгипетських християн, ще більше посилювало релігійну незгоду в країні. 1912 р. партію Ватан було заборонено, а на перший план у політичній боротьбі після війни вийшли нові сили, передусім створена 1912 р. партія Вафд. Ця партія розгорнула потужний рух з вимогою національної незалежності. 1922 р. Велика Британія погодилась визнати незалежність Єгипту, але за умови збереження у ньому своїх військ і комісара, не кажучи вже про економічні права британського капіталу.

За конституцією 1923 р. Єгипет став конституційною монархією на чолі з королем Фуадом I. Були створені парламент і відповідальний перед ним і королем кабінет міністрів, що очолили лідери Вафду. 1924 р. останній поставив перед Великою Британією питання про виведення британських військ і об'єднання англійсько-єгипетського Судану з Єгиптом. Ця вимога призвела до конфлікту, внаслідок якого вафдісти змушені були подати у відставку. Втім, на чергових виборах вони знов перемогли, а тиск кабінету і молодого єгипетської буржуазії призвів зрештою до того, що Велика Британія змушена була погодитись і на важливі економічні поступки: 1931 р. було введено новий митний тариф, покликаний захистити єгипетську промисловість і торгівлю від конкуренції.

Світова економічна криза погіршила економічне становище Єгипту і призвела до чергового загострення політичної боротьби, в перебігу якої вафдістів 1930 р. знов було усунуто від влади, а конституцію 1923 р. замінено іншою, більш реакційною за характером. Втім, 1934 р. під керівництвом тих самих вафдістів розпочалася чергова політична кампанія, внаслідок якої король Фуад за згодою англійців відновив конституцію 1923 р. За англійсько-єгипетським договором 1936 р. британські війська було виведено з Єгипту, комісар став англійським послом, і

лише в зоні Суецького каналу залишилися деякі збройні формування англійців. Протягом наступних років Єгипет продовжував політику, спрямовану на цілковите звільнення країни від іноземного втручання.

3. Країни й території Тропічної і Південної Африки

Внаслідок перемоги Антанти й поразки Троїстого союзу політична карта Африки змінилася, набувши тих обрисів, що дісталися потім у спадок незалежній Африці. Серед всіх країн Тропічної та Південної Африки лише дві — Ефіопія та Лівія юридично були незалежними, суверенними державами. Решта території Африки входила до складу колоніальних імперій — Британської, Французької, Бельгійської, Португальської, Іспанської, Італійської. Германська колоніальна імперія внаслідок війни скінчила існування. Німеччина втратила всі колонії: Німецьку Східну Африку, Німецьку Південно-Західну Африку, Камерун і Того. Британські володіння були не лише найбільш обширними, а й найбільш багатими. В результаті світової війни із встановленням англійського панування в Танганьїці збулась, нарешті, мрія "батька Британської імперії" Сесіля Родса про суцільну смугу британських володінь від Кейптауна до Каїра. Окрім Танганьїки, до складу Британської імперії увійшли Руанда і Бурунді та інші території Германської Східної імперії. За своїм статусом англійські володіння в Африці склалися з колоній, протекторатів, підмандатних територій та одного домініону. Створений 1910 р. домініон — Південно-Африканський Союз (з 1961 р. Південно-Африканська Республіка) — вважався найбільш багатим серед африканських країн Британської імперії. Вже в 20-х роках там видобувалося більше половини золота всього західного світу, і ця частка постійно зростала. До ПАС прилягала підмандатна Південно-Західна Африка (пізніше Намібія), а також три протектората: Бечуаленд (з 1966 р. — Республіка Ботсвана), Свазіленд, Басутоленд (з 1966 р. — Королівство Лесото).

1 жовтня 1923 р. внаслідок референдуму Південну Родезію було проголошено самоурядуючою "білою колонією" зі своїм власним парламентом, що обирався колоністами, які відігравали вирішальну роль у країні. Північну Родезію оголосили 1924 р. британським протекторатом.

1920 р. Кенію було оголошено колонією, а Уганду протекторатом. Однією з найбільших британських колоній був Англо-Єгипетський Судан. Найбільшою із західно-

африканських країн, що входили до Британської імперії, була Нігерія, яка з 1914 р. фігурувала під назвою “колонія і протекторат Нігерія”. Окрім неї до складу імперії входили Золотий Берег (пізніше Гана), Сьєрра-Леоне, Гамбія.

Французька колоніальна імперія в Тропічній та Південній Африці була такою ж обширною, як і британська, але менш заселеною. Та й природними ресурсами вона володіла незрівнянно меншими. Чималу частину французьких володінь складали пустельні області, що прилягали до Сахари. Французькі колонії на початку ХХ ст. були об'єднані у дві великі колоніальні федерації: Французьку Західну Африку й Французьку Екваторіальну Африку. До складу Французької Західної Африки входили колонії: Французька Гвінея, Берег Слонової Кістки, Верхня Вольта, Дагомея, Мавританія, Нігер, Сенегал, Французький Судан (пізніше Малі). До Французької Екваторіальної Африки увійшли: Габон, Чад, Середнє Конго, Убангі-Шарі. З 1896 р. Франції належав Мадагаскар.

Бельгія до одержання мандата на керування Руандою та Бурунді володіла лише однією, але найбільш обширною африканською колонією — Бельгійським Конго.

Португалії належали Ангола і Мозамбік. Колись могутня, але вже давно ослаблена Португалія не змогла здійснити свого плану — загарбати області між Анголою та Мозамбіком та охопити Африку низкою своїх володінь. На заході їй належала невелика територія — Португальська Гвінея.

Італія володіла двома колоніями — Еритреєю, загарбаною 1890 р. (1950 р. Еритрея об'єдналася з Ефіопією у федерацію, а 1962 р. увійшла до складу Ефіопії), й загарбаним дещо раніше Італійським Сомалі.

Усі іспанські колонії знаходились у Західній Африці й були дуже невеликі. Це Ріо-Муні, острів Фернандо-По, малонаселена колонія Ріо-де-Оро (або Іспанська Сахара).

Такий загалом вигляд мала політична карта Тропічної та Південної Африки на початку новітньої історії.

Експлуатація людських і природних ресурсів була головним змістом колоніальної політики метрополій. Сільське господарство — основна галузь господарства африканських країн — під тиском колоніалізму дедалі більше орієнтувалося на експорт. Вирощування експортних культур не тільки заохочувалося, — воно часто вводилося примусово. У зв'язку з орієнтацією сільського господарства на експорт все більша кількість колоній ставала країнами монокультурного господарства. Напередодні Другої

світової війни у багатьох країнах від двох третин до 98% вартості всього експорту припадало на якусь одну культуру. Промисловість, що створилася в Африці, була ще більше розрахована на експорт. Це була головним чином гірничорудна промисловість, що розвивалася досить швидко, особливо у Бельгійському Конго. У ті галузі економіки, що працювали на експорт, вкладалася лівова частка іноземних інвестицій, яка склала за період з 1870 по 1936 рр. 1,2 млрд фунтів стерлінгів. Не менше 75% цієї суми склали капітали британського походження. У період між світовими війнами набули широкої відомості великі монополістичні об'єднання, такі як англійська "Юнайтед Африка компані" або бельгійська "Юньон Мін'єр дю О'Катанга", що поставили за мету експлуатацію природних і людських ресурсів Африки.

Існували дві основні системи колоніального управління. Система прямого врядування була характерною, наприклад, для французьких колоній, система побічного — для британських володінь. Пряме управління здійснювалось через посередництво колоніальних чиновників — європейців і африканців, побічне — шляхом часткового збереження традиційної феодальної або родоплемінної ієрархії, що діяла в інтересах метрополій.

Найбільш розвиненою країною Африки був Південно-Африканський Союз (ПАС), де проживала більшість білого населення всієї Африки (22%). Крім того, більше 10% населення складали метиси та індійці, законтрактовані до Африки для роботи на плантаціях. Ці чинники надавали особливої гостроти расовій і національній проблемам у ПАС.

Найбільші в світі родовища золота і алмазів дали поштовх розвитку промисловості, спочатку гірничорудної, а потім і обробної. Прогрес сільського господарства стимулювався потребами промисловості й швидко зростаючими містами. ПАС виник 1910 р. внаслідок об'єднання британських колоній — Капської та Наталя — з бурськими республіками Трансвааль та Оранжева, які зазнали поразки у англо-бурській війні 1899-1902 рр.

Створений у ПАС режим пригнічення й расової дискримінації був наслідком компромісу африканерських (бурських) землевласників з метрополією і гірничорудними магнатами.

Боротьба небілого населення Південної Африки, що становило завжди більшість, набула організованої форми в

XX ст. Ініціатором руху проти дискримінації стала індійська громада, що, використовуючи розроблену Ганді тактику ненасильницьких дій, домоглася деякого послаблення режиму дискримінації. Приклад індійців наслідували африканці; що створили 1923 р. Африканський Національний Конгрес (АНК), який обрав тактику ненасильницьких дій у боротьбі за расову рівність. Поступово АНК почав перетворюватися на масову організацію. Оскільки ж помірність у вимогах африканців не дістала належної оцінки, а їхні вимоги ігнорувалися, відбувалося поступове зростання радикальних настроїв серед членів АНК, що виявилось повною мірою вже після закінчення війни.

Загалом період між двома світовими війнами був для Африканського континенту дуже важливим на шляху становлення патріотичних сил і організацій, що у майбутньому повели рішучу боротьбу за свободу й національну незалежність країн і народів Африки.

? Запитання і завдання

1. Покажіть на карті країни Північної Африки.
2. Назвіть і дайте характеристику політичним організаціям, що виникли в країнах Магрибу.
3. Які заходи вживала адміністрація протекторату, щоб приборкати визвольний рух у Тунісі?
4. На конкретних прикладах доведіть, що головним змістом колоніальної політики метрополій була експлуатація людських і природних ресурсів Південної і Тропічної Африки.
5. У чому полягали відміни в системі управління французькими колоніями і британськими володіннями?
6. Проаналізуйте боротьбу небілого населення ПАС.

Документи і матеріали

1. Конституція Єгипту 19 квітня 1923 року і Конституція Єгипту 22 жовтня 1930 року (витяги)

"Стаття 1. Єгипет — держава суверенна, вільна й незалежна. Його суверенітет неподільний і невідчужуваний. Його правління — спадкова монархія; воно має представницьку форму.

Стаття 4. Особиста свобода забезпечується.

Стаття 14. Свобода думок забезпечується.

Стаття 15. Друк вільний в означених законом межах. Попередня цензура забороняється.

Стаття 24. Законодавча влада здійснюється королем спільно із сенатом і палатою депутатів.

Стаття 29. Виконавча влада належить королю за умов, що встановлені нинішньою Конституцією.

Стаття 34. Король затверджує і оприлюднює закони.

Стаття 38. Король має право розпускати палату депутатів.

Стаття 60. Акти короля, що стосуються державних справ, є дійсними лише у тому випадку, якщо вони скріплені головою ради міністрів і відповідними міністрами.

Стаття 73. Парламент складається з двох палат — сенату і палати депутатів”.

? Запитання до документа

1. На підставі даних статей проаналізуйте політичний устрій Єгипту.

Запам'ятайте дати:

- 1920 р — заснування партії “Молодий алжирець”
- 1921 р — проголошення республіки Ріф
- 1922 р — Велика Британія визнала незалежність Єгипту.
- 1923 р. — створення Африканського Національного Конгресу (АНК)
- травень 1926 р. — Ріфська республіка зазнала поразки.

XX ст. Ініціатором руху проти дискримінації стала індійська громада, що, використовуючи розроблену Ганді тактику ненасильницьких дій, домоглася деякого послаблення режиму дискримінації. Приклад індійців наслідували африканці, що створили 1923 р. Африканський Національний Конгрес (АНК), який обрав тактику ненасильницьких дій у боротьбі за расову рівність. Поступово АНК почав перетворюватися на масову організацію. Оскільки ж помірність у вимогах африканців не дістала належної оцінки, а їхні вимоги ігнорувалися, відбувалося поступове зростання радикальних настроїв серед членів АНК, що виявилось повною мірою вже після закінчення війни.

Загалом період між двома світовими війнами був для Африканського континенту дуже важливим на шляху становлення патріотичних сил і організацій, що у майбутньому повели рішучу боротьбу за свободу й національну незалежність країн і народів Африки.

? Запитання і завдання

1. Покажіть на карті країни Північної Африки.
2. Назвіть і дайте характеристику політичним організаціям, що виникли в країнах Магрибу.
3. Які заходи вживала адміністрація протекторату, щоб приборкати визвольний рух у Тунісі?
4. На конкретних прикладах доведіть, що головним змістом колоніальної політики метрополій була експлуатація людських і природних ресурсів Південної і Тропічної Африки.
5. У чому полягали відміни в системі управління французькими колоніями і британськими володіннями?
6. Проаналізуйте боротьбу небілого населення ПАС.

Документи і матеріали

1. Конституція Єгипту 19 квітня 1923 року і Конституція Єгипту 22 жовтня 1930 року (витяги)

"Стаття 1. Єгипет — держава суверенна, вільна й незалежна. Його суверенітет неподільний і невідчужуваний. Його правління — спадкова монархія; воно має представницьку форму.

Стаття 4. Особиста свобода забезпечується.

Стаття 14. Свобода думок забезпечується.

Стаття 15. Друк вільний в означених законом межах. Попередня цензура забороняється.

Стаття 24. Законодавча влада здійснюється королем спільно із сенатом і палатою депутатів.

Стаття 29. Виконавча влада належить королю за умов, що встановлені нинішньою Конституцією.

Стаття 34. Король затверджує і оприлюднює закони.

Стаття 38. Король має право розпускати палату депутатів.

Стаття 60. Акти короля, що стосуються державних справ, є дійсними лише у тому випадку, якщо вони скріплені головою ради міністрів і відповідними міністрами.

Стаття 73. Парламент складається з двох палат — сенату і палати депутатів”.

? Запитання до документа

1. На підставі даних статей проаналізуйте політичний устрій Єгипту.

Запам'ятайте дати:

- 1920 р — заснування партії “Молодий алжирець”.
- 1921 р. — проголошення республіки Ріф.
- 1922 р — Велика Британія визнала незалежність Єгипту.
- 1923 р. — створення Африканського Національного Конгресу (АНК).
- травень 1926 р. — Ріфська республіка зазнала поразки.

КРАЇНИ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

1. Особливості економічних і політичних процесів у регіоні Латинською Америкою ми називаємо ту частину Північної, Центральної і Південної Америки, що лежить на південь від кордону США. Ця частина Америки стала об'єктом колонізації з боку Іспанії та Португалії: іспанська та португальська мови, що виникли на основі давньої латини, почали домінувати на цій території, що дало підставу називати її Латинською Америкою, на відміну від англійської мовної Північної Америки. Особливості колонізації Латинської Америки полягали у тому, що з Іспанії та Португалії до Америки їхало здебільшого дворянство, яке отримувало там величезні земельні наділи, але з презирством ставилося до праці. Працювати повинні були місцеві жителі — індієці або привезені з Африки негри — раби. Так склався своєрідний уклад життя Латинської Америки, центром якого стали великі земельні володіння, латифундії, а їхніми господарями — нащадки іспанських дворян, що переселилися й використовували працю безземельних селян — пеонів, індієців та, переважно, негрів-рабів. Процеси міжрасового змішення призвели до появи великої кількості мулатів (нащадків білих і негрів) і метисів (нащадків білих та індієців), що на початку ХХ ст. становили більшість населення Латинської Америки. На межі 20-х років у країнах Латинської Америки проживало біля 5,4% населення земної кулі (95 млн).

Незалежні латиноамериканські держави утворилися ще на початку ХІХ ст. Тут утвердилась республіканська форма правління. Конституції країн регіону створено, як правило, на зразок конституції США. Законодавча влада належить зазвичай Національному конгресу, що складається з двох палат: сенату і палати депутатів. Главою держави і главою уряду є президент, що обирається загальним голосуванням. Однак парламентаризм і демократія багато в чому залишилися формальними. Будь-яке реальне поширення прав і свобод погрожувало існуванню латифундій. Влада в цих республіках належала, як правило, різноманітним кланам латифундистів і набувала форми особистої влади вождя (каудільо), який безпосередньо спирався на армію. Величезну роль в житті латиноамериканських країн відігравала верхівка армії — генерали та офіцери, що зазвичай походили з середовища землевласницької аристократії. Армійська верхівка часто-густо визначала напрямок полі-

тики країни, здійснювала військові перевороти і ставила у шаді того або іншого каудільо.

2. Вплив іноземних держав

Для Латинської Америки тих років, як, між іншим, і в наш час, були характерні різкі соціальні контрасти. Місцева олігархія купалася в розкошах, а основні маси промислових робітників і трудівників села ледь животіли. Переважній більшості селян були недосяжні одяг і взуття фабричного виробництва. Зібраного врожаю вистачало лише на те, щоб прогодуватися. Їхні діти не ходили до школи. Мільйони родин голодували. Околиці Буенос-Айреса, Сантьяго та інших столиць були оточені "кварталами бідноти", забудованими саморобними хатками з каменю, шматків бляхи і фанери. В цих районах не було ані електрики, ані каналізації, часто спалахували епідемії, що забирали життя у сотен тисяч людей. Основна маса населення була неписьменна. Такою розмаїтою, суперечливою, охопленою різноманітними конфліктами і проблемами виглядає Латинська Америка у міжвоєнний період.

В економічному відношенні країни Латинської Америки у силу їхнього загалом аграрного розвитку були залежні спочатку від Великої Британії (протягом ХІХ ст.), а починаючи з повоєнного періоду — від США. Поєднання політичного суверенітету й економічної залежності значною мірою визначало розвиток країн цього регіону у міжвоєнний період. З 20 латиноамериканських республік найвпливовішими й великими є Бразилія, Аргентина і Мексика. Державами з великими потенційними можливостями були Венесуела, Перу, Чилі. Частка колоніальних володінь, що належали США, Франції, Великій Британії та іншим країнам, була невелика (всього 2,5% території, біля 4,5% населення). У цей період система ринкових відносин майже повністю сформувалася в Аргентині, Уругваї, Чилі, Мексиці, Бразилії, а в Болівії, Парагваї вона лише зароджувалась. В рамках світової господарської системи латиноамериканський регіон відіграв роль аграрно-сировинної ланки. Країни Латинської Америки вивозили продукцію гірничодобувної промисловості, сільськогосподарську сировину і продовольство, а завозили машини, обладнання і споживчі товари. Кожна з них виробляла здебільшого щось одне: Бразилія — каву, Аргентина — збіжжя і м'ясо, Уругвай — вовну, Чилі — мідь та селітру, Болівія — олово, Перу — срібло й бавовну, Вене-

суєла — нафту і залізну руду. Коста-Ріка і Гватемала банани. Все це створювало винятково велику залежність економіки латиноамериканських країн від кон'юнктури світового ринку. Ці країни вступали до смуги найжорсткіших економічних струсів кожного разу, коли зовнішня ситуація складалася несприятливо для їхнього експорту.

3. Протиборство демократичних сил і диктаторських режимів

Поява диктаторських режимів в Латинській Америці у міжвоєнний період мала безліч причин. До них треба віднести: кризи консервативно-олігархічних і реформістських форм правління, нестійкий, монокультурний розвиток економіки, масу невирішених соціальних проблем, економічну залежність від США та Європи, вплив офіцерських і католицьких угруповувань, традиції кауділізму, прагнення використати ідеї незалежності та суверенітету в особистих цілях певними політичними діячами, спроби згуртувати національні сили за допомогою режиму особистої влади та ін.

У Бразилії 1930 р. було створено партію Національний буржуазно-ліберальний альянс на чолі з Жетуліо Варгасом, що шляхом збройної боротьби встановив режим особистої влади й усунув з політичної арени країни "кавову" олігархію. Військово-диктаторська форма правління дала змогу новому режимові зміцнитися при владі, запобігти революційному вибуху в країні. Того ж року лідера Ліберального альянсу Ж. Варгаса було призначено президентом. Його правління тривало до 1945 р. Хоч і було прийнято дві конституції, права Ж. Варгаса, що мали диктаторський характер, ними не обмежувалися.

Криза уряду радикалів призвела до військового перевороту в 1930 р. в Аргентині. 6 вересня армійські частини під командуванням генерала Хосе Урібуру захопили владу в країні. Колишнього президента-реформатора Ірігойєна було арештовано й заслано. Урібуру проголосив себе тимчасовим президентом з диктаторськими повноваженнями. Було скасовано конституційні гарантії, розпущено конгрес, оголошено облоговий стан. Урібуру надихався фашистськими ідеями. Безпосередньою опорою диктатури були реакційне офіцерство й націоналістично налаштовані буржуазно-поміщицькі кола. Уряд Урібуру прагнув твердою рукою забезпечити "порядок" і "соціальний мир" у країні. Під тиском широких демократичних сил диктатор-

ський режим було повалено. В лютому 1932 р. президентом Аргентини став кандидат Національно-демократичної партії Агустин Хусто. Хоча формально конституційний режим було відновлено, новий уряд також чинив диктат проти демократів і лівих сил.

Ще раніше диктаторський режим було встановлено в Чилі. У вересні 1924 р. група офіцерів здійснила військовий переворот під гаслами створення сильного уряду. Хунта, що прийшла до влади, збирала до себе правителів і прибічників твердої авторитарної влади, реформістів і радикалів. Відси суперечлива політика нового уряду. Незважаючи на прийняття прогресивної конституції 1925 р., передового трудового законодавства, реальна влада в країні все більше посереджувалася в руках Ібаньєса дель Кампо, який обійняв пост військового міністра. 1927 р., ставши президентом країни, він установив режим особистої диктатури (1927-1931 рр.).

На Кубі в 1925 р. обраний президентом республіки Херардо Мочадо-і-Моралес встановив диктаторський режим, обрушивши на демократичний рух жорстокі репресії. Мочадо створив урядову федерацію трудящих. Як і Ібаньєс, він наслідував прикладу італійського фашизму, називав себе "антільським Муссоліні".

Диктаторський режим було також встановлено в Нікарагуа, де після придушення руху патріотів на чолі з Аугусто Сесаром Сандіно до влади прийшов командувач національною гвардією Анастасіо Самоса. Одіозна диктатура клану Самоси проіснувала в Нікарагуа понад 40 років.

Авторитарним режимам в країнах Латинської Америки протистояв демократичний рух, ступінь розвитку якого був неоднаковий і залежав від місцевих умов. Найважливішим чинником життя латиноамериканських республік став рух за Народний фронт. В Латинській Америці він мав яскраве антифашистське й антиолігархічне забарвлення. В цьому регіоні ще не існувало місцевого монополістичного капіталу і не могло скластися фашизму європейського типу. Тут йшлося про реакційні профашистські течії та тенденції серед представників місцевої влади, котра надихалася прикладом європейського фашизму, прагнула перейняти багато чого з його ідеології та терористичних засобів, але не була за своєю природою власне фашистською. З іншого боку, загроза фашизму в регіоні з'явилася зовні — через посилене проникнення туди держав вісі, особливо в Аргентині, Бразилії та Чилі. Воно виявлялося в економічній,

зовнішньоторговій і дипломатичній експансії, в зростанні військових зв'язків, в активізації діяльності нацистської агентури, у спробах використати для цієї мети місцеві колонії німецьких переселенців. Поєднання такої діяльності з активізацією місцевих реакційних сил становило реальну небезпеку для народів регіону.

Боротьба за Народний фронт мала свої особливості й в окремих країнах. У Бразилії ця боротьба набула форми Національно-визвольного альянсу, що виник в умовах режиму президента Варгаса. Альянс, створений 1935 р., набув характеру масової демократичної організації, що поставила на меті боротьбу з реакційними силами, повалення диктаторського режиму і встановлення народної влади. Його вплив зростав досить швидко — у червні Альянс об'єднав більше 1,5 млн чол. Однак частина керівництва зайняла радикальні позиції й розпочала підготовку до збройного повстання. Це призвело до відходу від Альянсу багатьох його учасників. У липні 1935 р. уряд Варгаса заборонив діяльність Альянсу, що перейшов на нелегальне становище.

В Аргентині в умовах наступу реакції активізувався демократичний рух, представники якого одержали в березні 1936 р. перемогу на виборах до палати депутатів Конгресу. Радикали, соціалісти та декілька дрібних партій утворили єдиний парламентський блок під багатозначною назвою "Народний фронт", що зажадав від уряду дотримання демократичних свобод та приборкання крайньої реакції. 1 травня 1936 р. радикали, соціалісти, комуністи організували 100-тисячну демонстрацію в столиці під гаслом "Народного фронту". Однак керівники радикалів і соціалістів не зважилися прийняти пропозицію про створення "Народного фронту" і винести боротьбу за стіни парламенту. Парламентський блок "Народного фронту" у вересні 1936 р. розпався. Активізація демократичного руху в країні змусила владу припинити наступ на умови життя і права трудящих, відмовитися від спроб встановлення терористичного режиму. В лютому 1938 р. президентом Аргентини став представник ліберального крила національно-демократичної партії Рікардо Ортіс, що пішов на поступки демократичним силам і вжив заходів щодо зміцнення конституційних свобод.

Великих успіхів рух "Народний фронт" досяг у Чилі. Безпосередньою причиною створення "Народного фронту" виявилася розправа уряду зі страйком залізничників у

лютому 1936 р., введення облогового стану і переслідування демократичних сил. У відповідь на це в березні 1936 р. було створено "Народний фронт", до якого увійшли соціалісти, комуністи, радикали, демократи, профспілкові організації. Програма "Народного фронту" містила ряд прогресивних заходів: захист і розширення демократичних прав і свобод трудящих, стимулювання розвитку національної економіки та обмеження позицій іноземного капіталу, посилення ролі держави в економіці, аграрні перетворення на користь селян, піднесення рівня життя, освіти і культури народних мас, захист національного суверенітету і боротьбу за мир, проти фашизму на міжнародній арені. На президентських виборах 25 жовтня 1938 р. "Народному фронту" вдалося одержати перемогу. Його кандидат—радикал Педро-Агірре Серда отримав 50,2% голосів і був обраний президентом країни. Він сформував уряд "Народного фронту" в складі радикалів, соціалістів і демократів. Уряд "Народного фронту" (1938-1941 рр.) розширив демократичні свободи, права трудящих, вжив заходів проти вкрай правих організацій. Було підвищено зарплату, знижено ціни на продукти харчування, розширено систему соціального забезпечення. Уряд ужив заходів для розвитку національної економіки, що сприяли зростанню виробництва. Було подано допомогу дрібним і середнім сільським власникам, частину земель, що пустували, передано безземельним селянам. Значних успіхів було досягнуто у сферах народної освіти, медичного обслуговування. Однак всередині "Народного фронту" намітилися серйозні хитання і незгода. Внаслідок цього не було зачеплено власність іноземних компаній, фактично не було проведено аграрну реформу. Становище ускладнила й Друга світова війна, що розпочалася. Врешті-решт у січні 1941 р. "Народний фронт" розпався.

Створення Народних фронтів в Латинській Америці, активізація демократичних сил були яскравою сторінкою в боротьбі проти консерваторів, олігархії, диктаторських режимів, за національні інтереси суверенних латиноамериканських держав.

? Запитання і завдання

1. У чому полягають особливості розвитку країн Латинської Америки міжвоєнного періоду?
2. Якими були наслідки засилля іноземного капіталу для економіки латиноамериканських держав?

3. *Визначте специфіку диктаторських режимів у країнах регіону. Якою була їхня соціальна опора?*
4. *Чому в Латинській Америці не затвердився фашизм європейського зразка?*
5. *Яких успіхів досяг демократичний рух в Латинській Америці?*
6. *Чому зазнали поразки уряди, блоки "Народного фронту" в Чилі та Бразилії?*
7. *Поясніть терміни:*
 - латифундія;
 - метиси;
 - мулати;
 - олігархія;
 - консерватори.
8. *До яких країн має відношення політична діяльність латиноамериканських політиків?*
 - Варгас;
 - Корденас;
 - Мочадо;
 - Урібуру;
 - Сандіно.
9. *Яка мова була і залишається державною в:*
 - Чилі;
 - Бразилії;
 - Мексиці?

Документи і матеріали

1. Капіталовкладення США і Великої Британії в Латинській Америці у період між Першою і Другою світовими війнами

а) приватні довгострокові капіталовкладення США (у млн дол.):

Рік	Прямі	Портфельні (вкладення капіталу в цінні папери за кордоном)	Всього
1914	1281	368	1649
1919	1988	418	2406
1924	2819	854	3673
1930	3634	1610	5244
1937	2918	1183	4101

б) капіталовкладення Великої Британії (у млн ф. ст.):

Країна	1913 р.	1930 р.	1938 р.
Аргентина	320	360	368
Бразилія	148	151	164
Чилі	61	49	63
Уругвай	36	—	25
Перу	34	84	37
Інша Південна Америка	26	—	28
Куба	33	—	28
Мексика	99	50	66
Центральна Америка	—	—	8
Всього:	757	694	754

? Запитання до документа

1. Про що свідчать ці дані?
2. Порівняйте капіталовкладення Великої Британії до різних країн Латинської Америки. Зробіть висновки.

**2. Маніфест Національно-визвольного альянсу
Бразилії (витяг).
5 липня 1935 року**

“Програму Національно-визвольного Альянсу може успішно здійснити лише справжній народний революційний уряд. Ось ця програма: 1) Невизнання й відмова від сплати зовнішніх боргів. 2) Анулювання антинаціональних договорів з імперіалістичними державами. 3) Націоналізація найбільших комунальних підприємств і підприємств іноземного капіталу, власники яких не підкоряються законам Народно-революційного уряду. 4) Введення 8-годинного робочого дня, соціального забезпечення, збільшення заробітної плати... 5) Боротьба проти невільницьких і феодальних умов праці. 6) Повернення індійцям всіх земель, що були силою відторгнені у них. 7) Забезпечення народу найширших свобод, повне знищення расової і національної дискримінації або привілеїв, надання найширшої релігійної свободи та відокремлення церкви від держави. 8) Боротьба проти будь-якої імперіалістичної війни, за тісний союз з Національно-визвольними альянсами інших країн Латинської Америки... Ми швидко йдемо до встановлення в Бразилії народно-революційного уряду, уряду самого народу, що веде боротьбу проти імперіалізму і феодалізму, уряду, що

на практиці покаже широким трудящим масам країни, що таке демократія і свобода. Народний уряд, здійснюючи програму Альянсу, об'єднає Бразилію і врятує життя мільйонів трудящих, яких переслідують голод, хвороби і жорстока експлуатація імперіалізму та великих власників”.

? Запитання до документа

1. З якою метою було створено Національно-визвольний альянс?
2. В чому полягала програма альянсу?

Запам'ятайте дати:

- вересень 1924 р. — встановлення диктаторського режиму в Чилі.
- 1925 р. — обрання президентом республіки Куби Херардо Мочадо-і-Моралеса.
- 1927-1931 рр. — встановлення режиму особистої диктатури в Чилі Ібаньеса дель Кампо.
- 1930-1945 рр — правління в Бразилії президента Ж. Варгаса.
- 6 вересня 1930 р. — військовий переворот в Аргентині, владу захопив генерал Хосе Урібурю.
- березень 1935 р. — створення в Бразилії національно-визвольного альянсу.
- 25 жовтня 1938 р. — січень 1941 р. — Народний фронт при владі в Чилі.

ПОВТОРЮВАЛЬНО-УЗАГАЛЬНЮЮЧИЙ УРОК

Період 1918-1939 рр. в історії країн Азії, Африки та Латинської Америки відзначений бурхливими, строкатими й суперечливими процесами. Мінялися вікові підвалини, руйнувалися традиції, ремесла, звичний уклад життя. Користуючись з економічної відсталості країн Азії, Африки та Латинської Америки, відсутності сильної політичної влади, єдності патріотичних і національних сил, до цих регіонів інтенсивно проникав іноземний капітал, що майже повністю підпорядкував собі найбагатіші природні і людські ресурси латиноамериканських та азіатських країн.

Проте фінансові інвестиції та впровадження нових технологій привели до розвитку нафтової, гірничорудної, обробної галузей промисловості, створення транспортної мережі, розвитку комунікацій, зв'язку. Зберігаючи місцевий колорит, усе більше ставали схожими на європейські найбільші міста цих континентів: Стамбул, Багдад, Делі, Шанхай, Токіо, Бомбей, Каїр, Кейптаун, Мехіко, Ріо-де-Жанейро та інші. У них склалися міцні ринкові відносини, з'явилися сучасні фабрики і заводи.

У сільському господарстві посилювався монокультурний напрям, що відповідав потребам метрополій, обсяг виробництва продовольчих потреб залишався з року в рік приблизно на тому ж самому рівні. Зовсім інакше розвивалося виробництво експортних культур. Завдяки припливу іноземних інвестицій і розвитку плантаційного господарства, експорт каучуку, рису, бавовни, джуту, какао-бобів, кави різко збільшився у цей період і слугував джерелом збагачування численних західних і змішаних компаній.

Після Першої світової війни більшість афро-азіатських країн були колоніями й напівколоніями західних держав, тому віссю новітньої історії країн Азії та Африки був національно-визвольний рух. Колосальний вплив на народи азіатських і африканських країн справляє релігія. Вплив ісламу, індуїзму, буддизму на життєвий уклад сотень мільйонів людей важко переоцінити. Тому національно-визвольний рух тут мав яскраве релігійне забарвлення. Опіраючись посиленню європейського впливу, цей рух спирався на традиційні політичні еліти, національні та націоналістичні партії, прошарок підприємців, що почав утворюватися, які болуче реагували на обмежування своєї

влади, на велику соціальну активність інтелігенції, студентства, робітників, селян, дрібних власників, що мали свої специфічні інтереси. Чим вищий був рівень розвитку країни, тим швидше вдавалося згуртувати патріотичні й національні сили, тим швидше й радикальніше провадилися реформи (Туреччина, Іран). Специфічною була тактика визвольного руху в Індії та в ряді сусідніх з нею країн. Тут найбільшу увагу приділяли кампаніям громадянської непокорі і ненасильницьких дій, до яких включали і бойкоти — відмови від посад, відмови купувати англійські товари, ухилення від виборів і, як крайній засіб, несплата податків. Незважаючи на очевидну наївність подібної тактики, вона істотно послабила позиції британського колоніалізму в Індії.

Китай з його багатомільйонним населенням і багатою давньою культурою та історією особливо болюче сприйняв утвердження європейського панування. Адже китайці традиційно дивилися на свою країну як на центр Всесвіту, Піднебесну імперію, оточену васалами і варварами. Тим сильнішим був шок, пережитий китайцями після неодноразових воєнних поразок не лише від європейців, але й від Японії. У ході революції 1911-1913 рр. впала Цінська династія і Китай було проголошено республікою. Вся наступна його історія міжвоєнного періоду була відзначена боротьбою за владу між Гоміньданом, що стояв на національно-патріотичних позиціях, і КПК, в основі якої була марксистська ідеологія. Це протистояння завершилося лише у повоєнний період створенням КНР, де при владі перебували комуністи.

Національно-визвольний рух висунув цілу плеяду видатних громадських і державних діячів, погляди й діяльність яких справляли істотний вплив на народні маси. Серед них — Сунь Ятсен, М. Ганді, М. Кемаль Ататюрк, Реза-шах, Сукарно, Дж. Неру та інші.

Перші повоєнні роки відзначалися хвилею повстань, національних війн, визвольних рухів у багатьох країнах Сходу: "рисові бунти" в Японії, "Рух 4 травня" у Китаї, війна Афганістану за незалежність проти Великої Британії 1919 р., національне піднесення в Індії у 1919-1922 рр., визвольна війна турецького народу 1919-1922 рр., повстання в Єгипті у 1919 й 1921 рр. Хоча у більшості випадків колонізаторам вдалося зберегти своє панування, їхні позиції в Азії похитнулися.

Особливе місце в історії країн Азії посідають кардинальні реформи 20-30-х рр. у Туреччині, Ірані, Афганіста-

ні, що сприяли усуненню найбільш потворних пережитків феодалізму в адміністративній, судовій, освітній сферах і деяких галузях економічного життя цих країн.

Країни Латинської Америки отримали незалежність ще у ХІХ ст., тому в міжвоєнний період основним змістом їхнього політичного життя була боротьба демократичних сил з диктаторськими режимами, встановленими у багатьох країнах. Боротьба ця виливалася у створення Народних фронтів.

Історія країн Азії, Африки та Латинської Америки як складник світової історії міжвоєнного періоду проходила лінією боротьби старого архаїчного укладу життя, характерного для цих регіонів загалом, і народжуваної сучасної цивілізації, заснованої на всебічному розвитку економіки, демократичних інститутів і прагненні довершеності й соціального прогресу.

? Запитання і завдання

1. Чим було викликане, на ваш погляд, відставання країн Азії та Африки від європейських країн у період новітньої історії?
2. Як вплинула на історію країн Азії та Африки Перша світова війна?
3. Як ви вважаєте, чому Японія не стала колонією західних держав на відміну від інших азійських країн?
4. Порівняйте історію Індії та Китаю в 1918-1939 рр. за показниками:
 - економічний розвиток;
 - політичне становище;
 - державний устрій;
 - рушійні сили визвольної боротьби;
 - роль у ній різних соціальних верств;
 - характер визвольного руху;
 - засоби боротьби;
 - політичні партії та їхня роль у визвольному русі.
5. У чому полягають істотні відмінності країн Тропічної і Південної Африки? Чим можна їх пояснити?
6. Що було спільним у політичній і державній діяльності М. Кемаля Ататюрка, Реза-шаха, Сукарно, що їх істотно відрізняло?
7. Прокоментуйте наведені міркування, авторами яких є індійці:
 - "Велика Британія принесла Індії мир, прогрес і західну цивілізацію";

- "Докорінних суперечностей між Англією та Індією не існує";
 - "Поступове введення в Індії інститутів західноєвропейської демократії виведе країну зі стану занепаду". Чому? З якими із цих тверджень ви згодні, з якими ні? Як ви вважаєте, до яких соціальних верств належали автори наведених висловлювань?
8. Чим ви можете пояснити зовнішню політику щодо азійських держав?
 9. Поясніть смислове значення перерахованих понять, наведіть історичні події, до яких ці поняття мають відношення:
 - бойкотування товарів;
 - кампанія громадянської непокорності;
 - національно-патріотичні сили;
 - Гоміньдан;
 - расизм;
 - сегрегація;
 - латифундизм.
 10. Які інтереси переслідували західні країни в країнах Азії та Африки? Яку роль відігравав іноземний капітал в економічному розвитку цих країн?
 11. Як ви розцінюєте судження, що "колонізаторська політика в країнах Африки принесла більше користі, ніж шкоди"?
 12. В чому полягали особливості економічних процесів у країнах Латинської Америки в 20-30-ті рр.?
 13. Як позначився вплив іноземних держав на економічний розвиток латиноамериканських країн?
 14. В чому, на ваш погляд, полягали причини приходу Народних фронтів у країнах Латинської Америки, зокрема в Чилі? Порівняйте цей процес з Європою.
 15. Який вплив на долю латиноамериканських народів справило встановлення диктаторських режимів в Аргентині, Бразилії?
 16. Подумайте, в чому спільні й відмінні риси національно-визвольного руху країн Азії, Африки та Латинської Америки в 20-30-х рр.

Т Е М А VII

РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ

ОСВІТА. НАУКА. ТЕХНІКА

1. Вдосконалення системи освіти

Новий технічний рівень виробництва, його ускладнення і спеціалізація, масовий характер і стандартизація вимагали поліпшення загальноосвітнього і технічного рівнів населення. Поступове підвищення значущості освіти супроводжувалося розвитком різних форм спеціалізованого технічного навчання, особливо в нових галузях промисловості. Загальна і спеціальна освіта ставала потребою розвитку суспільства, неодмінною умовою його прогресу і вдосконалення. Істотно мінялися структура і зміст освіти в різних країнах. Значно більше уваги стали приділяти вивченню математики, фізики, хімії на всіх стадіях навчання, зважаючи на потреби виробництва; освіта дедалі більше почала набувати прикладного характеру. В основі спеціалізації і диференціації освіти було підвищення її загального рівня.

У Великій Британії ще 1902 р. було видано закон, що зобов'язував місцеві органи освіти створювати державні граматичні школи. 1918 р. термін обов'язкової початкової освіти було подовжено до 14 років, тобто діти з 5 до 14 років обов'язково повинні були навчатися в школах. Згідно із законом 1944 р. термін обов'язкового навчання було подовжено до 15 років, неповна середня школа проголошувалася обов'язковою.

Університетська освіта у Великій Британії перебувала на вищому світовому рівні, а її центри — Лондонський, Кембриджський, Оксфордський, Едінбургський університети, — були своєрідною Меккою для кращих наукових сил світу і привертали талановиту молодь багатьох країн Європи, Америки, Азії.

Передові позиції США у виробництві, нових технологіях, зростання великого фабричного виробництва, конвеєрна система його організації з технікою, що безперервно ускладнюється, зумовили швидке зростання освіти в країні. Якщо 1910 р. у середній школі (9-12 класи) навчалася 15,4% молоді віком 14-17 років, то у 1920 — 32,3%, у 1930 — 51,4%. Перероблювався й зміст середньої освіти.

Ще 1918 р. закони про обов'язкову початкову освіту було прийнято в усіх штатах. У школах США було встановлено досить низький мінімум обов'язкових знань, зате істотно розширювалася програма необов'язкових предметів, що давало простір для творчості як педагогам, так і самим учням. Приблизно з 20-х років в американській школі здійснювалася диференціація навчання між тими, хто має "академічні здібності", й тими, хто "практично мислить". До шкільної програми включалися курси, що готували до професії, ведення хатнього господарства.

Високого рівня досягла освіта у Франції. Ще наприкінці XIX ст. було прийнято закони, що передбачали обов'язкове навчання дітей обох статей з 6 до 13 років. На початку XX ст. встановлено нову структуру середньої школи, що формально зрівнювала класичне й реальне відділення у праві отримання подальшої освіти. На початку 30-х років демократичні сили добилися введення безкоштовного навчання в державних середніх школах. Уряд Народного фронту подовжив 1936 р. термін обов'язкового навчання до 14 років. Вища освіта у Франції розвивалося в ті роки здебільшого у стінах університетів.

Німеччина досягла значних успіхів в освіті та науці у другій половині XIX — на початку XX ст. Центрами освіти і зосередження кращих наукових сил країни стали Гейдельберзький, Кельнський, Лейпцигський, Фрейбургський університети. Однак під час встановлення фашистської диктатури всю систему освіти в Німеччині було поставлено на службу нацизму. Освіта була вкрай ідеологізованою: правильним визнавалося лише те, що відповідало фашистським догмам. У школах процвітали расизм і антисемітизм. Заборонялися будь-які прояви вільнодумства, інакомислення. Німецька школа і вуз мали на меті лише готувати кадри для військового виробництва і вермахту. Престиж освіти катастрофічно знизився. Навіть у вищому політичному керівництві Німеччини фактично не було функціонерів з вищою освітою (лише А. Розенберг свого часу закінчив Ризький політехнічний інститут). Багато видатних вчених або покинули країну (Ейнштейн, Шредингер, Франк, Штерн, Вейль, Габер), або різко скоротили свою діяльність (Гільберт, Планк, Лауе).

У ці роки освіта і наука в Німеччині мали суто прикладне спрямування й були насамперед підпорядковані військовим потребам рейху.

2. Найважливіші досягнення науки

20-30 рр. були переламними для розвитку цілого ряду наук. Передусім ядерної фізики, що зробила колосальний крок у своєму розвитку: від створення датським фізиком Нільсом Бором моделі атома, відкриття радіоактивності англійським фізиком Е. Резерфордом до практичного здійснення Енріко Фермі у США 1942 р. реакції поділу ядер урану та створення атомної бомби, що відкрила атомне сторіччя.

1932 р. Дж. Чедвіком було відкрито нейтрон, передбачено існування нових елементарних часток, в тому числі мезонів, що дало змогу наблизитися до пояснення характеру сил, діючих усередині ядра.

1934 р. Ірен і Фредерік Жоліо-Кюрі відкрили штучну радіоактивність, поклавши початок застосуванню радіоактивних ізотопів не тільки у фізиці, а й у біології, медицині, техніці. Досягнення ядерної фізики вплинули й на інші науки: поняття і засоби, вироблені при вивченні мікросвіту, засвоювалися й використовувалися в астрономії та біології, хімії та медицині, збагачували усі галузі природознавства.

У 20-30-ті рр. великих успіхів було досягнуто також у математиці. Багато теорій, які раніше вважалися чистою абстракцією, дедалі частіше знаходили втілення у вирішенні різнобічних завдань наук про природу, завдяки чому суттєво розширювались і поглиблювались уявлення про єдність та взаємозв'язок природних явищ і процесів. Значне місце в працях математиків тих років посіло інтенсивне дослідження самих основ математики, зокрема детальна розробка математичної логіки, яка перетворювалася на одну з провідних математичних наук.

Значного розвитку набула в перші десятиріччя ХХ ст. хімія. Поштовх до її розвитку було дано Першою світовою війною, коли терміново знадобилось створювати отруйні гази та протигази, збільшувати випуск вибухових речовин, шукати штучні замітники багатьох природних продуктів, які стали недоступними через блокади, особливо для Німеччини. В повоєнний час було розроблено й створено штучні матеріали, які знайшли широке застосування як в багатьох галузях економіки, так і в побуті людей.

Одним із авторів хімічної зброї став хімік Ф. Габер, який керував у роки Першої світової війни хімічним відділом у військовому міністерстві Німеччини. Ніякі моральні принципи не зупиняли цього вченого. На звинувачення,

що ввів у використання нову страшну зброю масового винищення, Габер цинічно відповідав, що гази, авіація й підводні човни стали новітніми досягненнями людства у військовій справі. З метою захисту від хімічної зброї було винайдено декілька видів протигазів, один з яких створив російський вчений Н. Зелінський 1915 р.

У пошуках штучних речовин особливо плідним був метод французького вченого В. Грин'яра. Використовуючи його, можливо було синтезувати велику кількість органічних речовин. За ці розробки Грин'яра було удостоєно Нобелівської премії.

Вчені-біологи продовжували вивчення процесів спадковості. Одні з них, зокрема датський біолог В. Йогансен, котрий розробив генну теорію, продовжували вивчати генотип та фенотип організмів. Інші, особливо американський біолог Т. Морган, який розпочав систематичні експерименти з плодовою мухою (дрозофілою), розробив основні уявлення хромосомної теорії спадковості.

У галузі фізіології та психології теж було досягнуто значних успіхів. Російський вчений І. Павлов в міжвоєнний період займався систематичним експериментальним вивченням вищої нервової діяльності й створив теорію умовних рефлексів, яка ствердила уявлення про цілісність організму тварини.

Мікробіологи продовжували розробку вірусної теорії. Так, англійський бактеріолог Ф. Творт 1915 р. зробив відкриття, що бактерії мають вірусні хвороби, які призводять до загибелі їхніх колоній. Канадський бактеріолог Ф. д'Ерелль 1917 р. повторив це відкриття і назвав віруси, що знищують бактерії, бактеріофагами. На базі цих відкриттів було розроблено нові ліки — антибіотики.

Проте найзначніші відкриття було зроблено при взаємопроникненні понять і методів фізики, хімії, математики та інших природничих наук. З'являються нові напрямки у вивченні природи, виникають такі нові науки, як хімічна фізика, біофізика, біохімія, геофізика і геохімія. Використання електрофізіологічних методів діагностики в медицині й встановлення хімічної однорідності Всесвіту в астрономії — ось лише самий короткий перелік практичного застосування цих наук, що ніякою мірою їх не вичерпує.

Таким чином, у галузі фізико-математичних наук цього періоду визначилися три головні напрямки: дослідження будови речовини, дослідження проблеми енергії й створення нової фізичної картини світу. Вони знайшли своє

відображення у квантовій теорії М. Планка, теорії відносності А. Ейнштейна, у вченні про створення нової моделі атома.

В біологічних науках стверджувалось еволюційне вчення Ч. Дарвіна, яке творчо доповнювали й розвивали вчені різних країн. Зокрема, під впливом еволюційного вчення було висунуто нові теорії в геології, які розглядали геологічні явища в їхньому взаєморозвитку і взаємозв'язку.

3. Відкриття А. Ейнштейна, Н. Бора, М. Планка, Е. Резерфорда, З. Фрейда та ін.

Найвизначніші відкриття першої половини ХХ ст. було відзначено Нобелівськими преміями. Нобелівську премію засновано 1901 р. шведським інженером-хіміком А. Б. Нобелем. Присуджується щорічно за видатні праці у галузі фізики, хімії, фізіології та медицини, економіки (з 1969 р.), за літературні твори, за діяльність по зміцненню миру. Премії з фізики, хімії, економіки присуджує Шведська королівська академія наук, з фізіології та медицини — Королівський Каролінський інститут, з літератури — Шведська академія, премії миру — комітет Норвезького парламенту. Розмір премії 1988 р. становив 2,5 млн крон.

Макс Планк (1858-1947 рр.) — німецький фізик-теоретик. Народився в родині юриста. Навчався в Мюнхенському та Берлінському університетах, професор університетів у Кілі та Берліні, член Берлінської Академії наук, її беззмінний секретар (1912-1943 рр.). Ще студентом захопився термодинамікою, обґрунтуванню другого начала термодинаміки присвячено його докторську дисертацію (1879 р.). М. Планк досліджував застосування термодинаміки у фізико-хімічних процесах, зокрема в дисоціації газів і слабких розчинах. На основі теорії електролітів Планк обчислив різницю потенціалів двох електролітичних розчинів (1890 р.). 1900 р. довів, що на рівні атома енергія рухається не постійним струмом, а порціями, які він називав квантами.

Важливе місце в науковій спадщині Планка посідають його монографії з основних розділів теоретичної фізики, що вирізняються глибиною та ясністю викладення.

Почесний член АН СРСР, член Лондонського королівського товариства. Нобелівську премію присуджено 1918 р.

Альберт Ейнштейн (1879-1955 рр.) — видатний фізик, творець теорії відносності, один із створювачів квантової

теорії та статистичної фізики. З 14 років разом із родиною жив у Швейцарії. Після закінчення політехнікуму (1900 р.) працював вчителем, після цього патентознавець (до 1909 р.). У ці роки створив теорію відносності, провів дослідження по статистичній фізиці, броунівському руху, теорії випромінювання.

Відкриття Ейнштейна були визнані вченими всього світу й створили йому міжнародний авторитет. Ейнштейна дуже хвилювали суспільно-політичні події 20-40-х рр., він рішуче виступав проти фашизму, війни, застосування ядерної зброї. Брав участь в антивоєнній боротьбі на початку 30-х років. 1940 р. Ейнштейн підписав листа президентові США, в якому вказав на небезпеку появи ядерної зброї в фашистській Німеччині, що стимулювало організацію ядерних досліджень у США.

Нільс Бор (1885-1962 рр.) — видатний датський фізик, учень Е. Резерфорда. Спільно з Резерфордом розробив нову модель атома, що увібрала в себе всі зроблені ними відкриття. Бор, спираючись на ідею квантів Планка, створив квантово-планетарну теорію будови атома. Його праці присвячено корпускулярній теорії світла, дослідженню електронів, інших елементарних часток, енергії внутрішньоатомних посуювань тощо.

Заснував у Копенгагені Інститут теоретичної фізики, лауреат Нобелівської премії (1922 р.).

Енріко Фермі (1901-1954 рр.) — італійський фізик, зробив великий внесок у розвиток сучасної теоретичної та експериментальної фізики. Навчався в університетах Італії, Німеччини, Голландії. В 1926-1938 рр. — професор Римського університету. Емігрувавши з фашистської Італії, працював у Колумбійському університеті (США), керував дослідницькими працями у США в галузі використання ядерної енергії.

У 1934-1938 рр. Фермі із співробітниками вивчав властивості нейтронів і практично заклав основи нейтронної фізики: вперше спостерігав шгучну радіоактивність, викликану бомбардуванням нейтронами ряду елементів (у тому числі урану), відкрив явище сповільнення нейтронів і створив теорію цього явища (удостоєний Нобелівської премії 1938 р.). У грудні 1942 р. Фермі вперше вдалося здійснити ядерну ланцюгову реакцію у збудованому ним ядерному реакторі, де як сповільнювач нейтронів використовувався графіт, як пальне — уран. Останні роки життя займався фізикою високих енергій.

Ірен Жоліо-Кюрі (1897-1956 рр.) — французький фізик, прогресивна громадська діячка. Дочка П. Кюрі та М. Склодовської-Кюрі. Після закінчення Паризького університету працювала у лабораторії М. Склодовської-Кюрі, 1925 р. захистила докторську дисертацію. Завідувала кафедрою у Сорбонні. У роки фашистської окупації брала активну участь у боротьбі французького народу проти фашистів.

Основні наукові праці — відкриття штучної радіоактивності, відкриття й дослідження процесів анігільції і народження пар та ін. — Ірен Жоліо-Кюрі виконала спільно з чоловіком Фредеріком Жоліо-Кюрі. Досліджувала реакцію поділу ядер, працювала в Комісаріаті з атомної енергетики.

Член Всесвітньої Ради миру. Нобелівської премії удостоєна 1935 р.

Фредерік Жоліо-Кюрі (1900-1958 рр.) — французький фізик, один із засновників всесвітнього Руху прибічників миру. 1923 р. закінчив Школу фізики і прикладної хімії, 1926 р. одружився з Ірен Кюрі. 1930 р. захистив докторську дисертацію, з 1935 р. викладав у Сорбонні, 1937 р. отримав кафедру фізики і хімії в Колеж де Франс, якою керував до кінця життя. Очолював лабораторію атомного синтезу, працював у галузі фізики атомного ядра; за відкриття явища штучної радіоактивності удостоєний (разом з І. Жоліо-Кюрі) Нобелівської премії.

Після Другої світової війни керував будівництвом першого французького атомного реактора. З листопада 1950 р. — голова Всесвітньої Ради миру.

Ернест Резерфорд (1871-1937 рр.) — видатний англійський фізик. Вперше дав наукове пояснення суті радіоактивності на базі вчення про будову атома. В 1898-1900 рр. встановив, що при розпаді радіоактивних елементів виділяються два види випромінювання, які мають різну ступінь проникності, й означив їх першими літерами грецької абетки α (альфа) і β (бета). 1902 р. він виділив ізотоп торію (торій-Х). 1903 р. Резерфорд разом із фізиком Ф. Содді запропонували загальну теорію радіоактивності. Цю теорію вчений підтвердив низкою блискучих дослідів.

1911 р. Резерфорд запропонував планетарну модель атому, згідно з якою атом являє собою складну систему, що складається з позитивно зарядженого ядра дуже малого діаметра (порівняно з діаметром атома), навколо якого рухаються електрони.

1918 р. Резерфорд створив першу установку для штучного розщеплення атома азоту, які він "бомбардував"

α -частками (тобто ядрами атомів гелію). В результаті цього експерименту Резерфорду вдалося спостерігати перетворення одного елемента на інший.

Проте наприкінці життя, 1934 р., Резерфорд висловив сумнів у тому, що отримання ядерної енергії в кількостях, достатніх для практичного використання, буде колись досягнуто. Можливо, знаменитий вчений розумів, що якщо буде звільнено "ядерного джина", люди використають його насамперед у військових цілях, тому він хотів якомога довше утримати його в лабораторних стінах.

Зігмунд Фрейд (1856-1939 рр.) — австрійський лікар-психотерапевт і психолог, засновник психоаналізу. Розвинув теорію психосексуального розвитку індивіда. В процесі формування характеру та його патології головну роль відводив переживанням раннього дитинства. Він розробив разом із Й. Брейером "катартис". Від методу відреагування за допомогою гіпнозу забутих психічних травм перейшов до методу вільних асоціацій як основи психоаналітичної терапії. Принципи психоаналізу розповсюдив на різні галузі людської культури — міфологію, фольклор, художню творчість, релігію та ін. Головні праці Фрейда: "Тлумачення снів" (1900 р.), "Психопатологія повсякденного життя" (1904 р.), "Тотем і табу" (1913 р.), "Я і Воно" (1923 р.).

На основі вчення Фрейда виник цілий науковий напрям — фрейдизм. Фрейдизм, виходячи з теорії Фрейда про підсвідомість як основи діяльності людини, намагається звести форми культури та соціального життя до проявів первинних інстинктів, у першу чергу до статевого потягу.

4. Технічний прогрес

Стандартизація й раціональна організація праці відкривали можливість широкого розповсюдження конвеєра і масового виробництва. Розвивалася тенденція, що намітилася ще з кінця ХІХ ст., перетворення науки на безпосередню продуктивну силу. Якщо до початку ХХ ст. значна частина технічних винаходів була справою рук талановитих самоуків, то надалі все більша частка відкриттів, що становили інтерес для виробництва, були результатом використання наукового знання. Революційний переворот у природознавстві відкривав гігантські можливості розвитку продуктивних сил. Вражаючими були досягнення в машинобудуванні, авіації. Ще на початку сторіччя француз Поль Карню побудував літальний апарат з лопастями, що обер-

галися, який, щоправда, ледве зміг відірватися від землі. 1939 р. американський винахідник українського походження Ігор Сікорський сконструював апарат, який вважається першим сучасним гелікоптером. 1942 р. у США було випробувано літак з турбореактивним двигуном. Ще на початку сторіччя автомобіль був дуже дорогим і досить повільним видом транспорту. Однак вже у першій половині ХХ ст. автомобілі ставали все більш дешевими, швидкими, легкими й доступними покупцям, оскільки в їхньому виробництві почали використовувати більш легкі метали і пластмаси. Лідером автомобільної промисловості, безумовно, були США. Основне виробництво легкових автомобілів було зосереджене на заводах "великої трійки" — "Дженерал моторс", "Форд", "Крайслер".

Досягнення французької авіації пов'язані з іменами Е. Ньєпора і А. Фармана. В 20-30-ті рр. у Франції розпочалася розробка проблем реактивного польоту і ракетобудування (Р. Лорен, Р. Рено-Пельтрі). В 30-ті роки ряд конструкцій ракет запропонував Л. Дамблан. Швидкими темпами у Франції розвивається транспортне і загальне машинобудування. Центри виробництва легкових автомобілів — фірми "Рено", "Пежо-Сітроен", "Крайслер-Франс" та ін.

На початку 20-х років поряд з радіотелеграфним зв'язком виникло радіомовлення. Для вивчення законів розповсюдження радіохвиль багато зробили Б. О. Введенський, О. Н. Шукін, А. Зоммерфельд та інші вчені та практики. Успішно розвиваються в ці роки радіолокація і радіонавігація. Засоби радіолокації, наприклад, дозволяли визначати місцезнаходження віддалених предметів, їхню швидкість і в деяких випадках розпізнавати об'єкт. Зростала суспільна значущість радіомовлення, що транслювало як інформаційні, так і розважальні програми. 1926 р. вперше було встановлено трансатлантичний телефонний зв'язок між Лондоном і Нью-Йорком, заснований на використанні радіотехніки.

Першу систему телемовлення було продемонстровано у 20-ті роки в Англії Джоном Лоджі Бердтом. Телевізійна картинка являла собою чергування рухомих чорних і білих смуг. Такі експерименти вперше було проведено у 1925-1926 рр. з використанням лампових підсилювачів. 1928 р. було здійснено перші спроби кольорового телебачення. В 1931-1932 рр. створено іоноскоп — першу телевізійну трубку, що передає, з накопичуванням електричних зарядів.

Цей винахід належить В. К. Зворикіну, що працював у США. В лабораторіях Всесоюзного електротехнічного інституту під керівництвом П. В. Шмакова було розроблено механічну систему, що давала зображення з розкладенням на 30 рядків. 1932 р. було здійснено першу передачу рухомого зображення (СРСР), а 1934 р. — зі звуковим супроводом. Регулярні телепередачі вперше розпочалися у Великій Британії та Німеччині 1936 р., до США телебачення прийшло 1941 р.

Істотні зміни відбуваються на транспорті, що посідає дедалі важливіше місце у повсякденному житті людей. Після Першої світової війни авіація перетворюється на перший різновид транспорту, спочатку для перевезення пошти, потім — пасажирів. Багато значили для розвитку повітряного транспорту випробувальні та рекордні польоти: 1927 р. американець Чарльз Ліндберг здійснив перший трансатлантичний безпосадковий переліт за 33 години. Через 10 років радянські льотчики В. П. Чкалов, Г. Ф. Байдуков, О. В. Беляков здійснили безпосадковий політ Москва — Північний полюс — Ванкувер (Канада).

Електрика, що до Першої світової війни вважалася розкошем у побуті, у ці роки стає звичайним атрибутом житла мешканців міста. Разом з тим у будинках з'явилися й нові побутові прилади — пылососи, праски, пральні машини тощо. Виробництво електроенергії стає важливою галуззю економіки. Будуються перші електростанції, у тому числі й перші гідроелектричні (ГЕС). Найбільшою з побудованих була ГЕС Боулдер ДЕМ на річці Колорадо у США — її гребля сягала заввишки 222 метри. Характерною рисою пейзажу стали металеві щогли ліній електропередач. Електричні машини витіснили парові з промисловості.

? Запитання і завдання

1. Чим було викликано необхідність підвищення значущості освіти у 20-30 рр.?
2. На конкретних фактах покажіть нові риси в процесі розвитку освіти.
3. Які нові відкриття визначали прогрес науки і техніки в середині ХХ ст.?
4. Які нові наукові дисципліни виникли у перші десятиріччя ХХ ст.?
5. Схарактеризуйте найважливіші досягнення лауреатів Нобелівської премії М. Планка, А. Ейнштейна, Е. Резерфорда та інших.

ЛІТЕРАТУРА

1. Основні напрями в розвитку світової літератури

У 20-ті роки новим явищем в літературі стала поява письменників "втраченого покоління" — американця Ернеста Хемінгуея, англійця Річарда Олдінгтона, німця Еріха Марії Ремарка, — покоління, чиє становлення як митців припало на роки війни. Вони найбільш гостро відчували й висловили руйнацію цінностей, що сталася після війни. Герої їхніх романів — сильні молоді люди, що також багато пережили і зневірилися. У більшості своїй вони не стали циніками: знають ціну чоловічій дружбі, відданості, любові, для них все це, можливо, останнє виправдання сенсу життя.

Термін "втрачене покоління", що вперше ужила американська письменниця Г. Стайн, став означати напрям у літературі, що відбивав протест проти нелюдської бойні Першої світової війни, настрої песимізму й зневіри у соціальній дійсності та способі життя.

Зародження фашизму і загроза нової світової війни не могли не відбитися на літературному процесі 20-30-х рр. Письменники, поети, публіцисти, можливо, глибше за інших розуміли, яку небезпеку приховує фашизм, які згубні наслідки несе людству. Світове визнання завоював антифашистський філософський роман у Німеччині — трилогія "Іосиф та його брати" Т. Манна та "Іудейська війна" Л. Фейхтвангера, де війну показано в усьому її антилюдському вигляді. У зв'язку з посиленням реакції актуального значення набуває антивоєнна тематика в Німеччині. Вона представлена романом Е. М. Ремарка "На Західному фронті нема перемін", книгами Л. Ренна, А. Цвейга. Героїчну сторінку вписали до історії німецької літератури твори поетів — учасників Опору, наприклад, "Моабітські сонети" А. Хаусхофера, знайдені після розстрілу автора.

Посилення антифашистських настроїв в Італії відбилося у творчості Ч. Павезе, А. Моравія, що написав сатиричний роман "Маскарад". У "Бесідах на Сицилії" Е. Вігторіні в алегоричній формі висловлено протест проти військових авантур фашизму. У роки руху Опору італійська прогресивна література набуває антифашистського духу, віри у людину з народу.

Антивоєнна тематика у французькій літературі представлена творчістю А. Барбюса. Його романи "Вогонь" і "Ясність" написано в кращих традиціях реалізму. Ідейним

ватажком міжнародного антифашистського фронту був письменник Р. Роллан, під керівництвом якого організувалися конгреси миролюбних сил. Французький письменник А. Мальро в романі "Надія" засудив фашистську агресію в Іспанії, широку відомість дістає автор пацифістського роману "Велика черед" Ж. Жюно.

Неприйманню війни, її викриттю як антилюдського явища присвячено творчість англійського письменника Річарда Олдінгтона, котрий добровольцем брав участь у боях на фронтах Першої світової війни. Його антивоєнний пафос втілено у романі "Смерть героя".

Іспанські події лишили помітний слід в літературі багатьох країн, і відгуки на них можна розглядати як невизначений пролог до літератури про Другу світову війну. Роман американського письменника Е. Хемінгуея "За ким дзвонять дзвони" став найвідомішим пам'ятником іспанським республіканцям і добровольцям-антифашистам усіх країн, що прийшли їм на допомогу. Значення цієї книги, що відбила трагізм поразки, виявляється передусім в образі її головного героя Роберта Джордана, людини, для якої антифашистська дія, незважаючи на багато сумнівів, була природною, бо спонукальні причини її лежать не поза, а всередині людини, в її почуттях і розумі.

У 30-ті роки в обстановці активізації боротьби народів проти фашизму і війни кращі представники літератури західних країн стали до лав активних борців. Р. Роллан, Л. Арагон, Т. Драйзер і багато інших діячів культури брали участь в антивоєнному русі. Вони виступали з публіцистичними статтями проти загрози війни, розвінчували сутність фашизму. Безпосередня участь в антифашистському русі дуже вплинула й на художню творчість, у ній наочно виявляються риси глибокого реалізму, аналітичного сприймання світу. До числа найбільших письменників увійшов Луї Арагон, що опублікував у ті роки перші три книги епопеї "Реальний світ" і цілу низку критичних творів. Прогресивні художні принципи розвивали у своїй творчості й багато інших, більш молодих літераторів: англієць Дж. Олдрідж, французи Л. Муссінак, Т. Ремі, А. Філіпп, Ж. Фревіль. Надзвичайним творчим піднесенням була позначена діяльність німецьких письменників-емігрантів. Широкої відомості набули романи В. Бределя, А. Зегерс, філософські поеми І. Бехера. Видатну роль в антифашистській боротьбі відіграла творчість поета і драматурга Бертольда Брехта.

Голосно попереджала про загрозу нової війни й радянська література 20-30-х рр. Власне, про минулу світову війну в радянській літературі говорилося тоді вкрай мало: "тему" Першої світової перекривала "тема" революції та громадянської війни. Однак кращі твори цього періоду — "Тихий Дон" М. Шолохова, "Ходіння по муках" О. Толстого — розкривали дуже складну завжди тему: війна і людська доля. Ці великі твори посіли гідне місце у світовій антивоєнній літературі.

Були й інші твори, що відбивали офіційну ідеологію та були насичені мажорним духом майбутніх перемог. Вірш О. Суркова "Якщо завтра війна", що став популярною піснею в 30-ті роки, відбивав радянську військову доктрину — ворога буде розбито "малою кров'ю" на його території.

Антивоєнна й антифашистська література 20-30-х рр., що розвінчувала антинародну сутність війни і фашизму, була потужною пересторогою майбутньої катастрофи — Другої світової війни.

У 20-ті роки виокремилася й велика група письменників, що намагалися, так само як і авангардисти в образотворчому мистецтві, виявити нові уявлення громадської свідомості, змінюючи не лише зміст, а й саму форму літературних творів. Цю течію в літературі назвали модернізмом. Найвпливовішими його представниками стали француз Марсель Пруст, австрієць Франц Кафка та ірландець Джеймс Джойс. Якщо традиційному реалістичному романові необхідні, як мінімум, характери, сюжет і певна композиція, то для модерністів була характерна відмова від цих звичних атрибутів. У циклі романів Марселя Пруста "В пошуках втраченого часу", наприклад, головний герой намагається відтворити минулий час, передаючи вигадливі асоціації пам'яті, переливання почуттів і настроїв, відтворюючи образи людей. Місце сюжету зайняв безперервний "потік свідомості". В романах і оповіданнях Франца Кафки зникає й інший атрибут реалістичного роману — характер.

Література також повинна була реагувати на появу масового читача, для якого читання стало формою дозвілля. У 20-30-х рр. на зміну пригодницьким книгам у дусі Жюль Верна, Луї Буссенара або Роберта Стівенсона приходять детективи. Саме в ці роки з'являються Еркюль Пуаро — герой детективних романів англійки Агати Крісті, комісар Мегре — француза Жоржа Сименона, Ніро Вульф і Пері Мейсон — американців Рекса Стаута і Ерла Стенлі Гардне-

ра. За всієї різноманітності жанрів західної літератури, серед неї переважала масова література.

2. Творчість Р. Тагора, Р. Роллана, А. Франса, Б. Шоу, Т. Манна, Дж. Голсуорсі, І. Буніна

Рабіндранат Тагор (1861-1941 рр.) — найбільший індійський письменник і громадський діяч. Навчався у Калькутті, після цього в Лондонському університеті. Друкувався з 1875 р. У 1878-80 рр. займався в Англії літературою і музикою. Тагор дав узагальнену картину колоніальної дійсності, свавілля влади, затурканості селян, створив образ борця з кривдою. В його поезії простежується еволюція ідейно-естетичних переконань, в підсумку якої він сформулював гуманістичну концепцію "джібандеботу" ("боже-ство життя").

В 20-х роках Тагор подорожував Європою, Азією, Америкою. Підсумки Першої світової війни, власні враження від повоєнної Європи й роздуми над долею народів відбилися в публіцистичних творах поета. Так, книга "Націоналізм" попереджає про мілітаристську сутність шовінізму на Заході та Сході. Повні роздумів над соціальними проблемами лірична збірка "Східний наспів", алегоричні драми "Визволений потік", "Червоні олеандри".

З кінця 20-х років політичні погляди Тагора стають більш радикальними. Відгукуючись на піднесення національно-визвольного руху 1929-34 рр., він у романі "Чотири частини" знов звернувся до питання про правомірність насильства як засобу соціальної боротьби. Проза цих років включає психологічні повісті "Дві сестри", "Квітник", оповідання. Оpubліковано поетичні збірки "Листя", "На краю", "Вечірній світильник". В "Оповіданні мусульманки" він знов попереджає про небезпеку релігійно-суспільного фанатизму. Творчість Р. Тагора і його громадська діяльність залишили великий слід в історії світової культури.

Ромен Роллан (1866-1944 рр.) — відомий французький письменник, громадський діяч, вчений-музикознавець. Народився в родині нотаріуса. Отримав гуманітарну освіту у Вищій Нормальній школі в Парижі. 1895 р. захистив у Сорбонні дисертацію "Походження сучасного оперного театру". З 1897 р. — професор курсу історії музики Нормальної школи, в 1902-1912 рр. професор Сорбонни.

Наприкінці 90-х років Роллан розпочав роботу над циклом драм про Велику французьку революцію: "Вовки", "Перемога розуму", "Дантон", "Чотирнадцяте липня". На-

рис про Бетховена започаткував серію біографій великих людей — творців мистецтва. 1907 р. з'явилося "Життя Мікеланджело", 1911 р. — "Життя Толстого".

Перша світова війна застала письменника у Швейцарії. З серпня 1914 р. він почав систематично друкуватися як публіцист, закликаючи до розуму і совісті народів, "яких убивають". Антивоєнні переконання Роллана по-різному відбилися у драматичній сатирі "Лілюлі" та ліричній повісті "П'єр і Люс".

Ромен Роллан багато зробив для консолідації антифашистського руху. Разом з Барбюсом був ватагом міжнародного антифашистського фронту. Основний художній твір Роллана після Першої світової війни — роман "Зачарована душа" (1922-1933 рр.), де він застерігає людство від небезпеки фашизму. 1939 р. Роллан закінчив монументальну трагедію "Робесп'єр", завершивши працю над циклом драм про Французьку революцію. Картини загибелі Робесп'єра і його сподвижників освітлені ідеєю величі, непереможної сили визвольного руху людства.

Джордж Бернард Шоу (1856-1950 рр.) — відомий англійський драматург. За походженням ірландець. Замолоду жив у Дубліні, після закінчення школи служив клерком. 1876 р. переїхав до Лондона, де займався літературою та журналістикою.

Вже в перших романах визначилося ядро його творчого методу — парадокс як засіб розтрощення ідеологічних догм. У п'єсі "Будинок, де розбиваються серця", написаній під відчутним впливом Чехова, він звинувачує паразитизм офіційного суспільства, втрату ним духовних цінностей, стирання індивідуальності характеру. П'єса "Свята Іоанна" — єдина трагедія Б. Шоу, присвячена новому тлумаченню історії Жанни д'Арк. Автор показує, що героїні французького народу притаманні не лише одержимість, але й розум, якого однаково бояться як англійці, так і французи.

Твори 30-х років "Візок з яблуками", "Погано, але правда", "Женева" та інші проникнуті думкою про те, що західне суспільство зайшло у безвихідь, а демократія переживає найгострішу кризу. В п'єсі "Женева" домінує антифашистське спрямування.

1925 р. Б. Шоу було присуджено Нобелівську премію. Крайці його п'єси надовго увійшли до репертуару кращих театрів світу.

Томас Манн (1875-1955 рр.) — німецький письменник, народився у старовинній бюргерській родині. Славу Манну

приніс вже перший роман "Будденброки" (1901 р.) — обширна розповідь про долю чотирьох поколінь любекського патриціанського роду. Стрижнем через увесь твір проходить думка автора про загальний занепад німецького суспільства, відчуття вичерпаності колишніх форм життя. Світове визнання завоював роман "Чарівна гора" про життя німецького суспільства наприкінці Першої світової війни, де головний герой долає складний шлях до засвоєння гуманізму та несприйняття насильства. 1929 р. Томасу Манну було присуджено Нобелівську премію.

У другій половині 20-х років Т. Манн активно виступає як критик і публіцист. Переборюючи консервативні погляди, він виступає проти зростаючої небезпеки гітлеризму (стаття "Німецька промова", "Звернення до розуму" та ін.). Антифашистськими ідеями проникнута новела "Маріо і чарівник", а також історична трилогія за біблійною темою "Йосиф і його брати".

Перехід до широкого зображення історичної й сучасної дійсності та висування масштабних героїв дозволили письменникові більш безпосередньо і повно висловити істотну проблематику епохи. З 1933 р., після приходу до влади нацистів, Т. Манн жив у еміграції в Швейцарії, а з 1938 р. — у США. Гуманістичні заповіді класичної німецької літератури, протиставлені фашистському варварству, затверджуються в романі про І. В. Гете "Лотта у Веймарі" — підсумку багаторічних роздумів Манна над творчістю Гете.

1943 р. Томас Манн розпочав роботу над романом "Доктор Фауст" — найзначнішим твором останнього періоду. Це роман про духовні витoki всього відсталого й реакційного, що призвело до виникнення німецького фашизму, — взагалі про глибоку кризу суспільства та його культури.

Творчість Т. Манна, письменника-антифашиста, здобула глибоку повагу й захват в усьому демократичному світі.

Джон Голсуорсі (1867-1933 рр.) — англійський письменник, син юриста. Закінчив Оксфордський університет. Літературну діяльність почав як неоромантик (романи "Джослін", "Вілла Рубейн"). Пізніше у Голсуорсі виникає ідея створення циклу про долю однієї родини — Форсайтів — на тлі найскладніших суспільних і соціальних явищ того часу. Зародженням циклу стала новела "Врятування Форсайта" (1901 р.), за якою побачив світ роман "Власник" — реалістична картина звичаїв вікторіанського періоду.

ду історії Англії. За новелою "Останнє літо Форсайта" Голсуорсі пише романи "В петлі", "Здається внайми", що склали разом із "Власником" і новелою "Пробудження" трилогію "Сага про Форсайтів". Після цього народжується друга трилогія про Форсайтів — "Сучасна комедія"; окремі члени цієї родини з'являються й у третій трилогії "Кінець глави". Хоча письменник був прихильником суспільного ладу, що існував у Англії, це не заважало йому гостро критично ставитись до проблем англійського суспільства. На творчість Голсуорсі вплинули Ч. Діккенс, У. Теккерей, Гі де Мопассан, І. С. Тургенєв, Л. М. Толстой. Виступаючи як публіцист, Голсуорсі висловлював гуманістичні погляди, а в своїх критичних статтях розвивав принципи реалізму. Удостоєний Нобелівської премії 1929 р.

Бунін Іван Олексійович (1870-1953 рр.) — видатний російський письменник, народився у збідній дворянській родині. Вороже зустрівши події жовтня 1917 р., Бунін 1920 р. емігрував до Франції. Тут він звернувся до інтимних ліричних споминів молодості. Роман "Життя Арсен'єва" ніби замкнув цикл художніх автобіографій, пов'язаних із життям російського дворянства. Одне з центральних місць у пізній творчості Буніна посідає тема фатальної любові — пристрасті. В еміграції Бунін до того ж створює філософсько-літературний трактат про Л. М. Толстого, написав "Спогади". 1933 р. І. О. Буніну присуджено Нобелівську премію. Творча спадщина Буніна має велику пізнавальну та естетичну силу. Спадкоємець традицій класичної російської літератури, він є одним з найбільших майстрів слова світової літератури.

? Запитання і завдання

1. Проаналізуйте течії, що з'явилися в літературі у 20-ті рр., вкажіть їхні особливості.
2. Поясніть, як ви розумієте вислів "втрачене покоління".
3. Як відбилася на літературному процесі загроза нової світової війни?
4. Які теми в творчості письменників стали провідними в ті роки?
5. З якими творами літератури ви познайомилися? Які проблеми в них підіймаються?

Документи і матеріали

1. Бернард Шоу. З п'єси "Інший острів Джона Булля"

"... Можна нам дізнатися, у чому полягає таємниця цього світу, Кігане?"

Цілком зрозуміло, що наш світ — це місце скорботи і мук, місце, де розквітає дурень, а мудрого переслідують і ненавидять; місце, де чоловіки і жінки тиранять одне одного заради любові; де дітей пригнічують і мордують задля виховання і батьківського обов'язку; де слабких тілом отруюють, щоби вилікувати, а слабких духом наражають на страшенні тортури позбавлення волі, — не на години, а на роки, — в ім'я правосуддя. Це місце, де люди згодні на найважчу працю, аби врятуватися від нестерпної нудьги своїх розваг; де справа добродійності твориться руками найманців заради спокутування душ розпусників і дармоїдів. Моя релігія навчає, що у світі є лише одне таке місце жаху і страждань — це пекло. Проте виходить, наша земля і є пеклом, і ми... знаходимось тут, щоби спокутувати гріхи, здійснені нами в попередньому житті".

? Запитання до документа

1. *Яке враження справили на вас слова Кігана про "таємницю цього світу"?*
2. *Чи згодні ви з цими словами?*

2. Анрі Барбюс. З роману "Вогонь"

"У цей скорботний ранок люди, змучені втомою, змокли під дощем, розбиті від цілої ночі гуркоту, вцілілі після виверження вулкану і повені, починають осягати, до якої міри війна й фізично й морально мерзотна; вона не тільки гвалтує здоровий глузд, спотворює великі ідеї, штовхає на всілякі злочини, але й розвиває усі погані інстинкти: самолюбство доходить до жорстокості, жорстокість — до садизму, потреба насолоджуватися межує з безумством.

Вони уявляють собі усе це, як нещодавно смутно уявляли свої лиха. Їхній гнів рветься назовні; вони пробують висловити його словами, стогнуть, горлають.

Вони ніби намагаються звільнитися від омани, від невігластва, що плямує їхню душу, як бруд — тіло, і хочуть нарешті дізнатися, за що їм ця кара".

? Запитання до документа

1. *Яку оцінку дає автор війні?*

МИСТЕЦТВО

1. Основні ідеї і напрямки у розвитку мистецтва в першій половині ХХ ст.

Відмітною особливістю суспільної свідомості початку ХХ ст. була віра у невідпинність прогресу людства, безмежний оптимізм. Цей оптимізм виник у специфічній обстановці 44-річного відносно мирного й благополучного розвитку Європи. Успіхи науки дозволяли сподіватись на всемогутність розуму. Здавалося, ніщо не може завадити людині, озброєній науковим пізнанням, зробити довкілля і суспільство кращими.

Перша світова війна серйозно похитнула ці переконання. Самий її початок, жорстокість, злидні, нею спричинені, викликали перелам у громадських настроях. Він передусім виявився у зникненні оптимізму, на зміну якому прийшов песимізм — зневіра у щасливому майбутньому. Характерною рисою свідомості стало відчуття занепаду європейської цивілізації — відчуття, що на початку сторіччя було розповсюджене лише серед частини європейських інтелектуалів-декадентів. Маніфестом цього нового світосприйняття стала книга німецького історика Освальда Шпенглера "Занепад Європи".

Іншою, не менш важливою рисою зрушень у суспільній свідомості стало розповсюдження ірраціоналізму — зневіри в можливостях людського розуму. Ці два великих зрушення суспільної свідомості — затвердження песимізму та ірраціоналізму — залишили глибокий слід в європейському мистецтві.

Світова економічна криза, наступ фашизму, розповсюдження тоталітарних режимів не могли не відбитися трагічно на долі й творчості літераторів і митців. Еміграція архітекторів, скульпторів, музикантів, митців з країн, де утвердилися фашизм і тоталітаризм, внесла істотні зміни до художньої культури багатьох країн. Так, митці "паризької школи", що знайшли притулок у США, сприяли перетворенню Нью-Йорка на міжнародний художній центр.

У творчості діячів мистецтва у 20-30 рр. особливої вагомості набули соціально-політичні чинники. Соціальні рухи викликали до життя в багатьох країнах новаторські, революційні течії в мистецтві. З іншого боку, тоталітарні режими, що з'явилися, створили своє, обслуговуюче ці системи, мистецтво. Загострення боротьби тоталітаризму й демократії визначило зростання ідеологізації мистецтва,

зіткнення полярних течій. До нових явищ міжвоєнного періоду відноситься й інтенсивний розвиток інтернаціональних і національних мистецьких процесів. Відбувається зближення мистецтва різних країн і народів.

У Німеччині на початку 20-х років дістало розвиток абстрактне мистецтво, що зводилося до певного співвідношення ліній та фігур. Його засновником був російський митець Василь Кандинський. Абстракціоністи були представлені творчістю художника В. Баушайстера, скульптора Р. Беллінга. За фашистської диктатури чимало митців (К. Кольвіц, Е. Барлах, О. Нагель) продовжували працювати нелегально, зберігаючи вірність гуманістичним ідеалам.

Руйнуючи культуру, фашизм намагався пристосувати мистецтво до своїх огидних пропагандистських цілей. У Німеччині (як і в Італії) активно відроджувалися найвульгарніші форми реакційного й міщанського мистецтва. Гротесково-помпезний стиль пізньої Римської імперії насаджувався в Італії, щоб викликати у населення думку про національну велич нащадків і спадкоємців Давнього Риму. В Німеччині розвивалися шовіністичні традиції німецького реакційного романтизму, символізму й німецького варіанту модерну — "югендстилю". Ідеї грубої сили, жорстокості, зневажливої пихи втілювалися в архітектурі й особливо у скульптурі фашистських країн (статуї, що уособлюють провінції Італії на "Форумі Муссоліні" в Римі, скульптури А. Брокера в Німеччині та ін.).

В Італії — батьківщині Відродження — у міжвоєнний період офіційному фашистському напряму протистояли митці ряду угруповань ("Римська школа", "Корренте" та ін.), що закликали до свободи творчості й висловлювали соціальний протест у драматично-експресивних формах (роботи живописців Шипіоне, Р. Гуттузо). Реалістичний прогресивний напрям у мистецтві Італії представляли живописці й графіки Г. Муккі, А. Піццінато, Д. Мелоні.

Не менш значними були культурні традиції Франції. Після Першої світової війни тут великого поширення набув сюрреалізм (фр. буквально — надреалізм). У музичному мистецтві Франції затверджуються тенденції неокласицизму, експресіонізму, конструктивізму та ін. Засновником конструктивізму став композитор Е. Саті, що спільно з драматургом і живописцем Ж. Кокто очолив рух молодих композиторів проти витонченості, за "мистецтво повсякдення". Серед їхніх послідовників були А. Онеггер, Д. Місто, Ф. Пуленк, Ж. Орік, Л. Дюрей, Ж. Тайфер, що

утворили творче об'єднання "шістка". Значний вплив на них справили музика І. Стравінського, а також темп і ритми американського джазу.

У мистецтві США міжвоєнного періоду посилюються реалістичні тенденції, йдуть пошуки нових тем і засобів вираження, зростає критичне сприймання дійсності. Довкола засновника нової реалістичної школи Р. Хенрі об'єдналися Дж. Споун, Дж. Лакс, У. Глеккенс та інші живописці й графіки, що з різних боків показували соціальне життя американського міста. Склалася й зміцніла після 1918 р. гостросоціальна графіка А. Янга, Р. Майнора, У. Гроллера, Ф. Елліса. Один з найбільших прогресивних митців ХХ ст. Р. Кент, а також Е. Хоппер, Ч. Бергфілд розвивали американську реалістичну традицію в живописі та графіці, доповнюючи її глибокими роздумами про сучасне життя, прагнучи узагальненості, чітких форм.

Різноманітне за жанрами й напрямками мистецтво Великої Британії представлено творами О. Джона, У. Оржна, Ф. Бренгвіна, С. Пеплю (реалістичний напрямок, портрет, графіка); М. Сміта, А. Хітченса (фовізм); У. Льюїса (кубізм, футуризм); С. Спенсера, Г. Сазерленда, П. Неша, Ф. Бейкона (витончена фантастика); Б. Ніколсона (абстракціонізм). Інтенсивно розвивається музичне життя Великої Британії, охоплюючи дедалі більше міст, у яких створюються музичні школи, оркестри, хорові товариства, провадяться музичні фестивалі й конкурси (Бірмінгем, Лідс, Норідж, Шеффілд та ін.). Міжнародне визнання одержує творчість Б. Бріттена. Велике значення для пропаганди оперного мистецтва мала діяльність Т. Бічема, головного диригента лондонського оперного театру "Ковент-Гарден".

У 20-30-ті рр. мистецтво ряду країн Азії, Африки й Латинської Америки наближується до європейського. Образотворче мистецтво, особливо це помітно в Китаї та Японії, відгукується на досвід творчості, накопичений європейськими школами, на різноманітні течії художньої творчості. Майстри національного живопису, не відмовляючись від звичних тем і стилів, прямують до нових висот творчості, особливо в зображенні природи (Ці Байші у Китаї, Тагтуеті Сейхо в Японії). Світ природи у творах цих митців традиційного живопису представляється як носій мудрої краси. З іншого боку, в 20-ті роки традиційне мистецтво починає зближатися з європейським. Цей досвід створення нового мистецтва, що з'єднує національну

художню культуру з "новим традиціоналізмом" європейського живопису, помітно виявився в Японії, Китаї, Індонезії. Вартим уваги для мистецтва країн Далекого Сходу в 20-ті роки став розвиток революційного політичного мистецтва. У ньому провідні ролі відігравали плакат, листівка, газетний малюнок, гравюра. Воно великою мірою черпало художні засоби не стільки з жанрових і традиційних стилів народної творчості, скільки від радянської та західно-європейської революційної графіки.

У країнах Латинської Америки вже на початку ХХ ст. зміцніла так звана "іспанська" течія в образотворчому мистецтві (Мексика, Колумбія, Куба, Чилі), а також вплив французьких художніх шкіл і течій (Аргентина, Бразилія, Венесуела, Уругвай та ін.). Ці напрямки не внесли істотних змін і не створили самобутніх творів у мистецтві. Великі переміни 20-х років пов'язані з діяльністю мексиканських митців-монументалістів, що здебільшого були учасниками мексиканської революції 1910-1917 рр. Вони провели кілька років в Європі та набралися нових ідей. "Велика трійка" (Д. А. Сікейрос, Д. Рівера, Х. К. Ороско) створила зразки нового монументального живопису. У своїх творах вони прагнули інколи в прямій публіцистичній формі наочно пояснити соціальні та історичні проблеми. Їхня творчість здійснила переворот у художній культурі регіону.

Важливим новим явищем 20-30-х рр. стало народження масової культури внаслідок тих різноманітних перемін, що відбувалися в ХІХ і ХХ ст. Більша частина населення європейських країн стала писемною й внаслідок цього — "споживачем" культурної продукції. З іншого боку, під впливом промислової революції руйнувався старий життєвий уклад, мільйони людей залишили село і стали мешканцями міста. На їхні мислення і поведінку почали впливати вже не традиції, а засоби масової інформації, насамперед газети і журнали, що володіли у ті роки колосальним впливом. З появою радіо розпочинається й століття масової естрадної музичної культури, пісень, що буквально одразу ж завдяки виконанню по радіо, а після цього — тиражуванню на грамплатівках ставали надбанням мільйонів, які робили їхніх виконавців "зірками". Це Марлен Дітріх у Німеччині, Моріс Шевальє у Франції, Вадим Козін та Ізабелла Юр'єва в СРСР.

Специфіка масової культури полягає в тому, що фільм, книга або пісня стають справді культурною продукцією, яка створюється та розповсюджується в масовому порядку.

Вона має в силу своєї специфіки відповідати потребам масової аудиторії у дозвіллі, розвазі, розрядці, нарешті, постійно ніби балансує між високими критеріями мистецтва та рівнем його масового сприйняття.

Масова культура 30-х років була двох типів. У демократичних країнах вона була комерціалізована, але лишалася децентралізованою і в політичному відношенні різноманітною. В країнах з тоталітарними режимами (СРСР, Німеччина, Італія) масова культура стала використовуватися для маніпулювання і контролю над громадською свідомістю.

2. Реалізм

До Першої світової війни в мистецтві панував реалізм. Світ тоді здавався гідним його реалістичного відбивання. Особистість творця, його смаки та пристрасті могли виявитись у виборі жанру, композиції, форми або кольору. Коли світ втратив свою гармонійність і раціональність в очах художників, архітекторів, музикантів, його реалістичне відображення ніби втратило сенс. Відбулася переміна в осмисленні ролі митця. Вона тепер полягала не у відображенні світу, а у вираженні митцем його бачення й розуміння.

Хоча панорама західноєвропейського образотворчого мистецтва в означені десятиріччя вирізнялася мозаїчністю, співіснуванням і суперництвом різних шкіл і напрямків, основна маса мистецтва розвивалася в рамках реалізму. Йдеться про ту загальну творчу діяльність художників і творців, що спиралася на спадкоємність реалістичної зображальності, коли джерелом творчості слугує реальність життя — людина, природа, предметність. Проте вже була "нова реальність", створена після дерзань авангарду.

У 20-30-ті рр. формується міжнародний художній простір, художні напрямки набувають міжнародного характеру, зростає взаємовплив культур і мистецтв народів світу. Однак у цьому процесі спостерігаються регіональні, цивілізовані відміни. В країнах Східної і Південної Європи, що дістали самостійність після Першої світової війни, вплив абстракціонізму та ірраціональних течій був незначний. Визначальний вплив на розвиток мистецтва виявляли тут національно-державні ідеї. Митці цих країн дотримувались головним чином однієї з двох концепцій розвитку національного мистецтва. Деякі зверталися до "паризької школи", прагнучи прилучитися до сучасного мистецтва і течій. Передусім запозичалися уроки так зва-

ного "нового традиціоналізму" з його відродженим реалізмом. Особливо це відбилосся на жанровому портреті. Інша концепція мала своєю опорою національні традиції. Ставилосся завданням створити власне, нове, сучасне національне мистецтво. Звідси звернення до класичної спадщини, національних, художніх і народних традицій. Однак найбільш загальним напрямком у мистецтві країн цього регіону було звернення до теми народного буття. На цьому ґрунті й народився неопримітивізм.

3. Авангардизм

Західноєвропейські митці, що репрезентували на початку сторіччя нові модерністські течії, у 20-ті роки вже стали "старими" майстрами. Фовісти, кубісти, футуристи заспокоїлися. Вони вже не "бунтівники", а визнані метри, хоча й не створюють більше нічого незвичайного (окрім П. Пікассо). До модерністів поступово приходить визнання, але більшість музеїв ще не поспішає придбати їхні твори. Час "зірок" минув. Прийшла широка хвиля приблизно рівнозначних багатолюдних шеренг митців. Лише ряд видатних митців завоював міжнародне визнання і авторитет. Потужна творча особистість П. Пікассо втілила у собі різні течії та напрямки образотворчого мистецтва, суперечності власної свідомості та суперечності життя мистецтва ХХ ст. В його творах залунала тема трагічного зіткнення світла і п'їтьми. 1937 р. він написав найвідомішу свою картину — трагічну композицію "Герніка" (Герніка — іспанське місто, знищене фашистськими бомбами). Виставлена в іспанському павільйоні Всесвітньої виставки, ця картина сприймалася як попередження, як символ загибелі людства, що загрожувала йому з боку фашизму.

Того ж часу в перші повоєнні роки стає помітним підйом абстрактного мистецтва. Після Першої світової війни інфляція духовних цінностей, прискорена еволюція стилів і напрямків, що стала дуже інтенсивною у другій половині 10-х років, призводять до появи безпредметного мистецтва. К. Малевич створив свій знаменитий "Чорний квадрат" 1915 р. Ця крайня школа модерністського мистецтва розвивалася з 1912 р. як протистояння кубізму і вихід на безпредметне зображення, позбавлене всякого зв'язку з предметним світом. У 20-ті роки його представляли француз Р. Делоне, голландець П. Мондріан, К. Малевич та інші митці, що потрапили під вплив абстракціоністських живопису й теорії. Інше русло еволюції стилів, що йшло

від символізму і стилю модерн, призвело до появи унікального засобу абстрактного живопису, засновником якого був В. Кандінський, що практично не мав прямих послідовників. Творчість В. Кандінського однаково належить як російському, так і німецькому авангарду. Якщо безпредметність, залишивши всі компроміси з реальністю на стадії кубізму, прямує шляхом рішучого розриву з конкретністю, створюючи мову універсальних першоелементів, то абстракціонізм Кандінського йде від особистого до загального, поступово звільнюючись (абстрагуючись) від реальних форм. На відміну від безпредметності, в абстракціонізмі мова не вільна від абстракцій з рослинними і біоморфними формами та енергіями, хоча вони не нагадують нічого конкретного. У 20-ті роки в наукових і творчих лабораторіях Парижа, Москви, Мюнхена робилися спроби узагальнити досвід абстракціонізму, вивчити першоелементи художніх форм (лінія, крапка, пляма, колір тощо), а також опрацьовувались ідеї синтезу живопису, архітектури, прикладного мистецтва, початок дизайну. В другій половині 20-х років інтерес до абстракціонізму зменшується. В ряді країн з авторитарними й тоталітарними режимами ця течія підпадає під утиски та заборону.

Науково-технічний прогрес дав поштовх формуванню нових стильових напрямків у мистецтві супрематизму (лат. — вищий), конструктивізму, раціоналізму. Становлення конструктивізму було продовженням супрематизму К. Малевича. Конструктивізм протистояв абстрактній філософічності супрематизму Малевича, прагнучи за допомогою безпредметної форми винайти компроміс мистецтва і техніки. У Росії цей напрямок (В. Татлін, А. Родченко, Е. Лисицький) відіграв важливу роль в архітектурному мистецтві, дизайні та будівництві. В Москві з того часу лишилося багато будинків, створених у стилі конструктивізму. Проекти та ескізи російських архітекторів справили значний вплив на найбільших західноєвропейських зодчих Ле Корбюз'є та Міс ван дер Роє.

Створена В. Гропіусом у Німеччині школа Баухаус (1912-1932 рр.) проголошувала єдність всіх мистецтв, відкидала традиційні відміни між ремісником і митцем, прагнучи створити нові зв'язки між ремеслами й промисловістю, виробництвом і науками, між художньою творчістю й технічною творчою думкою. Його лабораторія дизайну опрацьовувала проекти для промисловості. З приходом фашистів до влади у Німеччині школа припинила існування, але її діячі продовжували творчість в еміграції.

Поряд з цим поворотом до "речовинності", а також до реалізму, в перші повоєнні роки майже в усіх галузях мистецтва і творчості можна помітити характерну рису спрямованість до майбутнього, сподівання світового розквіту й духовного перетворення світу шляхом мистецтва. У цей час розквітає жанр антиутопії (Є. Замятін, А. Платонов, О. Хакслі, Дж. Оруелл). Кандінський мріяв про створення храму Всесвітньої утопії. Ле Корбюз'є будував місто-сад у передмісті Бордо у Франції. Однак реальне життя не давало підстав для оптимізму. Жахи Першої світової війни, її тяжкі наслідки та й загалом умови повоєнного крутого історичного зламу викликали в Європі рухи протесту проти дійсності та самого мистецтва.

4. Сюрреалізм

Наприкінці війни та у перші повоєнні роки на зміну кубізму, футуризму й експресіонізму приходять нові течії — дадаїзм і потім сюрреалізм. Дадаїзм (від безладного дитячого бубоніння "дада") об'єднав у роки війни велику групу швейцарських митців, що займали агресивну антиестетичну позицію. Вони відкидали сенс життя, мистецтва як творчої діяльності. Дадаїсти захоплювалися колажем, фотомонтажем, спорудженням механічних приладів, маскарадними діями. Вони відкидали ідею художнього синтезу, навмисне її пародуючи. Дадаїсти пропонували творчість без усякої мети, виходячи з проявів суті життя. Ця ірраціональна течія незабаром змінилася новою — сюрреалізмом, течією, що виникла 1924 р. і розглядала світ як нагромадження парадоксів, кошмарів і соціального безумства. Сюрреалізм також відкидав художній синтез, створив свою стильову форму та ідейну концепцію безглуздості буття, що уявляються митцю у вигляді жахливих кошмарів або неправдоподібно-фантастичних видінь. Створюючи свої картини, художники цього напрямку намагалися, за їх висловлюваннями, розірвати "ланцюги розуму", поринути в безодню підсвідомого, дати волю інстинктам, снам і зафіксувати на полотні або папері ті слова, образи, асоціації, що в них виникають, якими б хаотичними і незв'язними вони не були.

Світової слави набула творчість каталонця Сальвадора Далі, що з 1929 по 1940 рр. жив у Франції. Сюрреалісти на чолі з С. Далі намагалися зобразити ірраціональний світ. На їхніх картинах, на відміну від картин абстракціоністів, присутні предмети начебто знайомі, але інколи вони вигля-

дають химерно й поєднані у незвичайній композиції, як це буває в нічних мареннях. Картини С. Далі "Постійність пам'яті" та "Палаюча жирафа" найбільш ясно відбивають цей напрямок у образотворчому мистецтві, центром якого став Париж.

У 30-ті роки вплив сюрреалізму поширився за межі Західної Європи, досягнувши Латинської Америки та Японії.

5. Театр і музика

Після закінчення Першої світової війни значно пожвавилось театральне життя в Західній Європі та США. В ньому поряд з модерністським "новаторством" виникло багато реалістичних напрямів. Театр Заходу зазнав дуже сильного впливу славетної системи К. С. Станіславського, а також впливу радянської режисерської школи В. Е. Мейерхольда. Велике значення в міжнародному культурному житті мали гастролі радянських театрів, особливо МХАТ.

У Радянському Союзі в 20-х роках працювало багато талановитих режисерів-новаторів. Найбільш відомими з них були К. Станіславський, що створив свою цілісну театральну систему, в якій кожен працівник театру знав свою роль, а також В. Немирович-Данченко, В. Мейерхольд, О. Таїров та інші. В Україні найбільш цікавим і талановитим режисером того часу був Лесь Курбас. Вони ставили вистави за творами відомих драматургів М. Островського, А. Чехова, М. Горького, М. Булгакова, Вс. Вишневського. З цими режисерами в кращих театрах Москви та Ленінграда працювали блискучі актори В. Качалов, М. Царьов, А. Нежданова, в Україні — М. Литвиненко-Вольгемут, П. Саксаганський та інші. Найбільш популярними були вистави "Оптимістична трагедія" Вс. Вишневського, "Зойкіна квартира" М. Булгакова, "Машенька", "Салют, Іспаніє" О. Афіногенова. Доля багатьох режисерів та акторів трагічна: одних було репресовано сталінським режимом, інші покінчили життя самогубством. Проте багато було й псевдореалістичних вистав, в яких оспівувались "трудові подвиги" робітників і колгоспників, прославлялася керівна роль Комуністичної партії та її вождів.

Серед музичних вистав світових вершин досяг балет "Ромео і Джульєтта" на музику С. Прокоф'єва з великою балериною сучасності Галиною Улановою в головній ролі. Досяг творчої зрілості й світового визнання видатний композитор і диригент Д. Шостакович. 1938 р. у Ленінграді відбулася прем'єра опери Д. Кабалевського "Кола Брюнь-

он" за Р. Ролланом. Великою популярністю в народі користувалися пісні композиторів І. Дунаєвського, О. Александрова, В. Соловйова-Седого та інших. Свої перші симфонії в 30-ті роки написали молоді композитори А. Хачатурян та Т. Хренніков.

У театральному мистецтві Німеччини прогресивне значення мала творчість невтомного шукача, майстра яскравої виразності режисера Макса Рейнгардта. Світового визнання дістала новаторська діяльність талановитого драматурга і режисера Б. Брехта, який ще в 20-х роках створив у Берліні "епічний театр" високої художньої якості. Славу принесли Брехту постановки його п'єс "Тригрошова опера" (1928 р.), "Матінка Кураж та її діти" (1938 р.) та ін.

Музична культура Німеччини періоду Веймарської республіки була різноманітною за ідейно-естетичними напрямками. Багатостороннім був репертуар музичних театрів, концертів, фестивалів. Плідно працювали найбільші композитори Німеччини П. Хіндесміт, К. Вейль, що перебували на гуманістичних позиціях у своїй творчості. Всесвітньої слави набули Берлінський філармонічний оркестр, Лейпцигський симфонічний оркестр, Дрезденська і Берлінська опери.

У Франції в 30-х роках великої популярності набув новаторський театр "Картель", що успадкував також кращі традиції минулого. Найталановитішим режисером цього театру був Шарль Дюллен, що усував з нього натуралізм та декадентські елементи. Велику роль у пропаганді драматургії А. Чехова у Франції відіграв Жорж Пітоєв. Продовжувачем класичних традицій лишається театр "Комеді франсез". Найбільшим центром передового театрального мистецтва став Національний Народний театр, очолюваний Ж. Віларом. Кращі режисери (Ж. Сарту, Л. Сельє) ставлять прогресивні, часом гостро соціальні п'єси ("Полковник Фостер визнає себе винним" Р. Вайяна, "Страх" Ж. Сорія та ін.).

Складний творчий шлях пройшов найбільш визначний композитор Франції Артюр Онегер. В 20-х роках разом з іншими композиторами він виступав з вимогою "новаторства" в музиці, вважаючи, що сучасна музика повинна відбивати індустріальний ритм великого міста. Однак, коли у Франції розпочалися виступи фашистів, Онегер стає активним учасником Народного фронту, пише музику до п'єси Ромена Роллана "14 липня" й один з кращих своїх творів ораторію "Жанна д'Арк на вогнищі". Головна тема

цього твору — протест проти насилля й заклик до боротьби.

У 30-ті роки в Франції набирає сили політична пісня, більшість прогресивних музикантів і співаків співпрацюють з Народним фронтом і підтримують його (А. Руссель, Ш. Кеклен та ін.). На цей період припадає розквіт творчості Ж. Ібера, К. Дельвенкура, Ж. Міго, Ж. Рів'є, Е. Бродевіля та інших композиторів. З'являється творча група "Молода Франція", що прагнула створювати живу, зрозумілу, гуманістичну музику.

В Італії найпопулярнішим драматургом був Луїджі Піранделло. Найближче до народного життя стояв Неаполітанський театр, на сцені якого йшло багато п'єс місцевого драматурга Рафаеля Вівіані. Музична культура Італії мала глибокі традиції і вважалася однією з провідних у світі. Всесвітньої слави набули італійські майстри оперного мистецтва Е. Карузо, Тіто Руффо, Б. Джильї, Т. Даль Монте, Ф. П. Тості та ін. Велику роль у світовій музичній культурі відігравали диригент А. Тосканіні, піаніст і композитор Ф. Бузоні. Дж. Маліп'єро і Р. Піцценеті прагнули відродження традицій старовинної італійської музики. Для творчості композиторів О. Респігі та А. Казеллі характерним було захоплення імпресіонізмом і неокласицизмом. Світове визнання дістали театри "Ла Скала" (Мілан), "Сан-Карло" (Неаполь), "Феніче" (Венеція), Римська опера.

У Великій Британії в театральному житті прогресивне новаторство впроваджувалося повільно, тут давався взнаки традиційний консерватизм. Класичні традиції успадкував і розвивав шекспірівський будинок "Олд Вік". Дуже вплинула на розвиток англійського театру драматургія Б. Шоу та Д. Прістлі. Серед режисерів виділявся Гордон Крег (син славетної актриси Елен Террі). З акторів найвідоміші Джон Гілгуд, Сібл Торндайк, Едіт Еванс, Пеггі Ешкрофт, Лоуренс Олів'є. Велике значення для пропаганди оперного мистецтва країни мала діяльність Т. Бічема, головного диригента лондонського оперного театру "Ковент-Гарден".

США до світової війни 1914—1918 рр. були країною невисокої театральної культури. Тільки під час війни виник рух за створення самобутнього високохудожнього театру, очолений драматургом Юджіном О'Нейлом. Центром театального життя став Нью-Йорк. У 1931 р. виник новий театр "Гілд", з якого через десяток років виділилася нова труппа, що заснувала свій театр "Групп". Передові принципи режисури в американському театрі утверджува-

ли Джо Мілзенер, Лі Сімонсон, Маргарет Вебстер. З акторів найбільшу популярність завоювали Джон Баррімор, Кетрін Корнелл, Пол Робсон.

Збагачувалася музична культура Сполучених Штатів. Посилилося зацікавлення у вивченні національного фольклору, поширювалися стиль кантрі-мюзик ("сільська музика"), негритянський фольклор, блюз. Найбільший американський композитор I половини ХХ ст. Ч. Айве, що поєднав у своїх творах багатства різних стилів і напрямів музики, став першим справжнім національним композитором США. Національну композиторську школу, що сформувалася у 20-30-ті рр., було представлено Р. Харрісом, Р. Сеншинсом, А. Копплендом, У. Пісгоном, Г. Коуеллом та іншими авторами. Незважаючи на індивідуальні творчі особливості цих композиторів, вони виражають американський національний стиль, якому притаманні більш вільне, ніж в Європі, ставлення до музичних традиційних форм, підвищений динамізм і загальна інтенсивність.

Серед виконавців 20-30-х рр. — симфонічні диригенти А. Родзінський, Ю. Орманді, Д. Селл, Д. Мітропулос; керівники симфонічних оркестрів Ф. Уерінг, П. Уатмен; піаніст В. Горовіц, скрипалі Н. Мільштейн, І. Мінухін, І. Стерн; співаки М. Ланца, Дж. Лондон; співачки Е. Стібер, М. Андерсон. Всесвітнє визнання отримала опера Дж. Гершвіна "Поргі та Бесс", що з того часу не сходить зі сцен кращих театрів світу.

Подальший розвиток дістало мистецтво джазу, що народилося на межі ХІХ-ХХ ст. у Новому Орлеані й набуло найширшого поширення в Європі.

6. Кіно

Найбільш популярним видом масового мистецтва 20-30-х рр. безсумнівно було кіно. Воно у ті роки якісно змінилося: 1927 р. було знято перший звуковий фільм, у другій половині 30-х років кіно отримало колір.

На новаторських позиціях перебувала група передових французьких кінематографістів "Авангард" (Л. Деллюк, Ж. Ентгейн, М. Л. Ерб'є, Ф. Дюлак). Тут починали свою діяльність режисери реалістичного напрямку — А. Ганс, Ж. Ренуар, Р. Клер, Ж. Фейдер.

На кінець 20-х років на світове кіномистецтво починають серйозно впливати радянські кінодіячі, особливо С. Ейзенштейн і О. Довженко. Фільм С. Ейзенштейна "Броненосець Потьомкін" справив величезний вплив на

глядачів багатьох країн світу. В 30-ті роки Ейзенштейн створив фільм "Олександр Невський", який увійшов до числа кращих історичних фільмів світового кіномистецтва. Великою популярністю користувалися фільми О. Довженка "Арсенал", "Земля", "Аероград". Проте найбільш відомими й улюбленими для багатьох поколінь глядачів були фільми "Чапаєв" (1934 р.) братів Васильєвих та "Веселі хлоп'ята" (1934 р.) Г. Олександрова — перша радянська музична комедія з блискучими акторами Л. Орловою та Л. Утьосовим. Через 2 роки вийшов ще один надзвичайно популярний фільм цього режисера "Цирк".

У Німеччині, де повоєнна криза суспільства відчувалася найбільш гостро, фільми мали експресіоністське спрямування і були присвячені психопатологічним переживанням людей, що втратили контакт з навколишньою дійсністю (режисери Р. Віне, П. Лені).

Екрани всього світу заповнила продукція голлівудських студій. Це були фільми, різні за жанрами, стилями і якістю. Різноманітною було й їхнє спрямування: музично-розважальні, родинно-побутові, гостросоціальні. Серед останніх — фільм Е. Штрогейма "Ненажерливість", анти-воєнний фільм К. У. Відера "Великий парад". Улюбленим актором мільйонів людей став Чарльз Спенсер Чаплін, що комічним гротеском підкреслював трагедію життя "маленької людини". Зірки тогочасного кіно — це головним чином американці: Діна Дурбін, Дуглас Фербенкс, Кларк Гейбл, Гарольд Ллойд. Кращі фільми американського кіно 30-х років, що увійшли до скарбниці світового кіномистецтва, відзначені реалізмом, соціально-критичним спрямуванням, блискучою майстерністю режисерів і артистів. Серед них фільми Ч. Чапліна "Нові часи", Дж. Форда "Грона гніву", У. Уайлера "Тупик".

У таких країнах, як Німеччина, Італія та Японія, аж до їхнього воєнного розгрому кіно було підпорядковано цілям фашистської шовіністичної пропаганди. У Німеччині та Італії широко демонструвалися "історичні" фільми, що фальсифікували дійсність та історію на догоду фашистським ідеологам.

В Японії великого поширення набули фільми, де оспівувалася звитяга самураїв, їхня готовність пожертвувати своїм життям за імператора, пропагувалися насильство і расова нетерпимість.

Поступово на перший план у західному кінематографі виходять психологічна глибина характерів, поетичне відоб-

раження життя, спроба вирішення проблем "середнього класу"; дедалі глибше виявляються демократичні тенденції. Серед кращих фільмів 30-х років — "Під дахами Парижа" (реж. Р. Клер, Франція), "Життя належить нам" (реж. Ж. Ренуар, Франція), "Відпустка банківських службовців" (реж. К. Рід, Англія).

В Англії у 30-ті роки зароджується художньо-документальне кіно.

Кінематографічне мистецтво завойовувало все більше шанувальників в усьому світі й ставало найважливішим явищем суспільного життя.

7. Спорт

Фізична культура — складова частина загальної культури. Заняття фізкультурою збагачують особистість людини, допомагають їй займатися як фізичною, так і розумовою працею, сприяють оздоровленню, продовжують активне повноцінне життя.

Складова частина фізкультури — спорт. Зайняття спортом притаманне людству з найдавніших часів. Ще у Стародавній Греції влаштовувалися різні змагання, під час яких атлети демонстрували свої можливості в силі, спритності, швидкості. Особливо популярними були Олімпійські ігри.

Напр. ХІХ — на поч. ХХ ст. людство знов повернулося до проведення масових змагань, чемпіонатів, першостей з різних видів спорту, в тому числі виникла ідея відродити олімпійський рух і проводити Олімпійські ігри. З такою ініціативою виступив французький громадський діяч П'єр де Кубертен. Він мріяв, що ідеали античних Олімпійських ігор, в основу яких покладено прагнення до підтримання загального миру й гармонійного розвитку особистості, сприятимуть відродженню духу свободи, мирного змагання й фізичного вдосконалення. Ініціативу де Кубертена було підтримано громадськістю, і з 1896 р. Олімпійські ігри почали влаштовуватися знов.

П'єром де Кубертемом та його однодумцями було розроблено принципи й структуру олімпійського руху у новітні часи. Ігри організовуються згідно з Олімпійською хартією — основним правовим документом цього руху, який регламентує питання символіки Олімпійських ігор, допуску до них спортсменів, види спорту, що включаються до ігор. Як і у стародавніх греків, Олімпіадою стали вважати чотирьохрічні періоди. Відлік Олімпіад ведеться з 1896 р.

(1896-1899 рр. — I Олімпіада, 1900-1903 рр. — II Олімпіада і т.д.), і першого року кожної Олімпіади влаштовуються Олімпійські ігри. Олімпіади дістають номер і в тих випадках, коли ігри не відбулися (VI Олімпіаді завадила Перша світова війна). Олімпійським рухом керує Міжнародний Олімпійський Комітет (МОК). Імена переможців Олімпійських ігор викарбовуються на стінах стадіону. В XX ст. Олімпійські ігри стали грандіозним святом спорту.

Перші Ігри проходили під знаком переваги спортсменів США. Високих результатів добивалися англійці, французи, німці та шведи. В цих країнах заняття фізкультурою і спортом мали масовий характер, для спортсменів було створено відповідні умови для тренувань.

На зимових Олімпійських іграх, які було започатковано 1924 р., першими були команди скандинавських країн. Спортсмени Росії брали участь в Олімпійських іграх 1908-го і 1912 рр. Великих успіхів вони не досягли. В міжвоєнний період Радянський Союз у олімпійському русі участі не брав.

Крім Олімпійських ігор, в перші десятиріччя XX ст. влаштовувалися різноманітні чемпіонати світу, де переможці, як на Олімпійських іграх, нагороджувались золотими, срібними та бронзовими медалями.

Розвиток фізкультури та спорту в демократичних і тоталітарних країнах мав свою специфіку. В країнах Західної Європи та США наголос ставився на тих видах спорту, які сприяють оздоровленню населення, а також на видовищних ігрових видах змагань, які збирають тисячі глядачів. У тоталітарних державах велика увага приділялася військово-спортивній підготовці молоді до служби в армії, тому культивувалися такі види спорту, як біг, стрільба, кінний спорт, боротьба та ін. В СРСР 1931 р. було встановлено загальносоюзний комплекс "Готовий до праці та оборони СРСР". Було визначено нормативи, за виконання яких присвоювалися значки різних ступенів. Також було встановлено значок "Ворошилівський стрілок" за найкращі показники у стрільбі. В нацистській Німеччині, яка активно готувалася до завоювання чужих земель, культивувалися біг, плавання, лижний спорт, велика увага приділялась альпінізму, спортивній орієнтації, мотоциклетному спорту.

Таким чином, політичний устрій країн світу безпосередньо впливав на розвиток спорту в першій половині XX ст.

8. Відмінності в розвитку літератури у демократичних і тоталітарних державах

Література завжди найсильніше впливала на громадську свідомість, на всю духовну культуру суспільства. Не були винятком і міжвоєнні роки. Умови розвитку літератури в тоталітарних і демократичних країнах істотно розрізнялися.

У країнах з тоталітарними режимами (СРСР, Німеччина, Італія) літературу почали використовувати для маніпулювання й контролю над громадською свідомістю. Вона перетворилася на пропаганду, механізм формування у мас певних поглядів і світогляду. 1932 р. у СРСР було прийнято постанову ЦК ВКП(б) "Про перебудову літературно-художніх організацій". З цього часу літературний процес цілком потрапив під контроль партійних чиновників. До тих, хто не міг або не хотів пристосовуватися, застосовувались репресії.

Перша хвиля репресій проти письменників прокотилася 1936 р., коли "ворогами народу" і "троцькістами" оголосили Б. А. Пільняка (з яким у Сталіна були давні рахунки) і Галину Серебрякову.

Важко перерахувати усіх заарештованих у 1936–1939 рр. Загинув І. Бабель. Помер в ув'язненні Бруно Ясенський. 1938 р. був заарештований вдруге О. Мандельштам і помер від голоду. Біля двох років тримали у в'язниці О. Бергольд. У грудні 1938 р. після повернення з Іспанії був розстріляний Михайло Кольцов. Список жертв сталінського терору в літературі можна продовжити.

З іншого боку, більшовицький режим намагався використати авторитет "червоних письменників" для зміцнення своєї влади. Це була особлива література. Жорстокі життєві реалії — насильницька колективізація, голод 1932–1933 рр., інші злочини тоталітарного режиму — лишалися за межами художніх творів.

Література була частиною пропагандистської машини і в нацистській Німеччині, де пропаганді приділялась особлива увага. Вірних служників фашизму заохочували, супротивників і хитких спочатку викликали на "бесіду", більше схожу на поліцейський допит, де застосовувались всі засоби залякування й заохочування; "невиправних" відправляли до концентраційних таборів. Після встановлення в Німеччині нацистської диктатури з країни емігрували Т. Манн, Л. Фейхтвангер, Е. М. Ремарк, Л. Франк, А. Цвейг, Б. Брехт, І. Бехер, А. Зегерс, Е. Вайнерт. Ім не

знайшлося місця в тоталітарній державі. В Німеччині залишаються Гауттман, Г. Фаллада, Б. Келлерман, Р. Хух, але в літературному житті країни вони майже не беруть участі.

Двадцять років фашистської диктатури в Італії призвели до відходу частини представників літератури Італії від соціальної тематики, від реалістичних традицій. Ілюзорною втечею від дійсності був "магічний реалізм" М. Бонтемпеллі, католицький фаталізм історичних романів Р. Бакеллі, де історія суспільства розглядається з релігійною визначеністю. В поезії 20-30-х рр. панують мотиви самотності, трагічного відчуття світу, висловлені у вишуканій поетичній формі (Дж. Унгаретті, Е. Монталле, У. Саба).

В 30-40-х рр. в японській літературі панувала апологетична тенденція уславлення "священної війни". Трилогія Асіхей Хіно "Хліб і солдати", "Земля і солдати", "Квіти і солдати" (1938-1939 рр.) проповідувала культ війни і насильства, переконувала японців у необхідності нести "цивілізаторську" місію в Азію. Японські письменники, обслуговуючи потреби режиму, обґрунтовували тезу політиків "Азія для азіатів", де Японії відводилося центральне місце. Уславлялися імператор, його влада. Віддати своє життя за японського монарха, як пропагувала література, вважалось метою життя і проявом вищої доблесті для японців.

Характерною рисою свідомості в тоталітарних державах було відчуття занепаду, що було логічним наслідком необмеженої авторитарної влади, революцій і війн, інших суспільних катаклізмів. Маніфестом цього нового світосприймання стала книга німецького історика Освальда Шпенглера "Занепад Європи", що публікувалася в 1919-1922 рр. В ній історію людства показано не як звичайний лінійний процес розвитку від простого до складного, від дикості до цивілізації, а як ланцюжок не зв'язаних одна з одною культур, кожна з яких народжується, зазнає підйому, а потім йде до занепаду й помирає, лишаючи за собою туманні спомини і руїни. Так і Європа, на його думку, переживши вищу стадію свого розвитку в XVIII ст., вступила до смуги занепаду, так само, як колись давньоєгипетська, греко-римська або індійська цивілізації.

Це загальне відчуття занепаду в різних формах відбилося в ідеологіях тих політичних рухів, про які вже йшлося. Для комуністів цей занепад був "загальною кризою капіталізму", вихід з якого вони пропонували шукати на шляхах всесвітньої соціалістичної революції, ліквідації капіталізм-

му. Для німецьких націонал-соціалістів цей занепад був результатом відмови від національних традицій через "забруднення раси", шлях до подолання занепаду вбачався ними у поверненні до "коренів", "витоків" германського духу і в боротьбі за чистоту "арійської раси".

В західних демократичних країнах письменники, поети, журналісти, звичайно, мали набагато більше свободи у своїй літературній творчості. Однак і їх не можна назвати цілком вільними, бо вони залежали від редакторів, видавців, заробітної плати тощо. Крім того, література на Заході була значною мірою комерціалізована й у політичному відношенні різноманітна.

У 20-30-х рр. культура в західних демократичних і тоталітарних країнах відбивала саме ті політичні, економічні, духовні реалії, що склалися у тривожний міжвоєнний час.

? Запитання і завдання

1. Схарактеризуйте основні напрямки розвитку мистецтва першої половини ХХ ст.
2. Чому, на вашу думку, реалізм домінував перед Першою світовою війною?
3. Як ви розумієте поняття "авангардизм" у мистецтві? Які течії входили до цього напрямку?
4. Назвіть найбільш відомого представника сюрреалізму в мистецтві Західної Європи. Що ви про нього знаєте?
5. Проаналізуйте розвиток театрального мистецтва в країнах Європи, США та СРСР у 20-30-ті рр.
6. Розкажіть про кіномистецтво цього періоду. Що ви знаєте про Чарлі Чапліна?
7. Яку роль відіграв олімпійський рух у першій половині ХХ ст.?
8. Чому, на вашу думку, СРСР не брав участі в Олімпійських іграх 20-30-х рр.?
9. Схарактеризуйте відмінності в розвитку культури у демократичних та тоталітарних державах.

Документи і матеріали

1. Зі статті Н. Л. Мальцевої про творчість Пабло Пікассо

"Небачена напруга художньої атмосфери, гострі протиріччя й контрасти мистецтва ХХ ст. зосереджено у творчості Пабло Пікассо (1881-1973 рр.). Життя цього великого художника проникнуто неспокійними пошуками, драматич-

но-пристрасним і саркастично-гострим відношенням до світу, киданнями від формалістичних рішень до виразних реалістичних образів, до осмислення великих тем сучасних історичних конфліктів. Багатогранно обдарований, працюючий у галузі живопису, скульптури, графіки й прикладного мистецтва, Пікассо винахідливий у своїх різнобічних пошуках, що ламали традиційні уявлення. Узагальнені примітивні форми, запозичені у негритянської скульптури, й античне розуміння краси людського тіла, реалістичність зображення, наслідування традицій старих майстрів й створення предметів як "конструкцій", відірваних від життя і природи, — такі різноманітні прояви мистецтва Пікассо. Гострий спостерігач натури, він разом з тим майстер імпровізації, необмеженої гри уяви.

Уже в ранній період творчості Пікассо став на чолі нових художніх течій. В картинах "блакитного" (1901-1904 рр.) й "рожевого" (1905-1906 рр.) періодів лунало глибоке співчуття до страждань простих людей, гостре відчуття несправедливості оточуючого світу. Його герої — це прості жінки, акробати, мандрівні комедіанти, письменники, жебраки, одинокі, знедолені, змучені життям люди. Це такі картини, як "Старий жебрак з хлопчиком", "Мати й син", "Дівчинка на кулі".

Після Першої світової війни Пікассо звертається до світлих, ідилічних образів сильних і здорових людей, які були нав'язані античною скульптурою. Це такі полотна, як "Мати й дитина", ілюстрації до "Метаморфоз" Овідія, літографія "Танок з бандерильями". В роки зростаючої загрози фашизму й війни в творчості Пікассо з'являються нові риси. Всесвітньо відоме панно "Герніка" — це гнівне звинувачення фашизму. Тема звірячого знищення іспанського міста Герніки вирішується як втілення жахливого разгулу антилюдських сил реакції в період фашизму й одночасно трагічного відчаю людей. У цьому художньому творі Пікассо звинувачує фашизм і війну."

? Запитання до документа

1. Які почуття у вас викликає творчість П. Пікассо?

ТЕМА VII

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ПРІОРИТЕТИ ПРОВІДНИХ КРАЇН СВІТУ

1. Вектори зовнішньої політики США

Після Першої світової війни США, користуючись зі своєї економічної могутності, прагнули зайняти провідне місце у міжнародному товаристві й влаштувати свої справи за допомогою Ліги Націй. Вони домагалися визнання принципів "відкритих дверей" і "рівних можливостей" для американської дипломатії та американських товарів у будь-якому куточку світу. Це був курс демократичної партії, зокрема президента Вільсона, що мав привести до послаблення позицій європейських держав і посилення американських позицій в країнах Азії, Африки та Латинської Америки. Саме тому Велика Британія і Франція повернули хід Паризької мирної конференції таким чином, що американська делегація практично не досягла своїх цілей.

Президент Вільсон зазнав зовнішньополітичної поразки, й це призвело до посилення в американському суспільстві прагнення відокремитись від європейських справ. Після перемоги республіканців на виборах 1920 р. ізоляціоністський курс став офіційним курсом США на довгі роки. Він означав відмову від військово-політичних союзів з європейськими країнами і активну зовнішньоекономічну експансію до країн Латинської Америки та Далекого Сходу.

Проте ізоляціоністська зовнішня політика була лише самообманом американських політичних діячів, оскільки країна, яка налічує 106 етнічних груп з усіх континентів світу, не може залишатися байдужою до великих і малих подій, де б вони не відбувалися. Тому ізоляціоністський курс на практиці багато разів порушувався вже в перші роки його проведення, особливо стосовно Німеччини (плани Дауеса та Юнга) та Японії (загострення американо-японських суперечностей у Китаї та в басейні Тихого океану). Однак представники різних соціальних верств, від великої буржуазії до профспілкових активістів, виходячи зі своїх власних інтересів, підтримували ізоляціоністський курс.

В 30-ті роки президент Рузвельт у підходах до мети і завдань зовнішньої політики США був прихильником Вудро Вільсона і вважав, що Америка повинна відігравати активну роль у світовій політиці. Однак він розумів, що у США зміцнилося прагнення дистанціюватися від перипетій неспокійного світу, провадити ізоляціоністську політику, не втручатися в європейські конфлікти та суперечності. Таку позицію займало багато його прибічників.

Опікуючись на початку своєї діяльності внутрішніми справами, адміністрація президента усвідомила марність спроб ігнорувати СРСР. Не будучи прихильником більшовизму на практиці та марксизму в теорії, уряд Рузвельта 17 листопада 1933 року встановив дипломатичні стосунки з СРСР на рівні послів.

Своєрідним закріпленням ізоляціоністського курсу став закон 1935 р. про нейтралітет. За цим законом, у разі виникнення збройного конфлікту президент повинен був накладати ембарго на експорт зброї країнам, що воювали, та заборонити американцям плавати на суднах цих країн. Закон не розрізняв агресора та жертву і був за своїми наслідками рівнозначний політиці "умиротворення", яку провадили Велика Британія та Франція в Європі.

Корпорації США постачали стратегічні матеріали до Японії, вважаючи, що Японія, загрузнувши у Китаї, не буде зазіхати на тихоокеанські володіння США. З іншого боку, американські політики були переконані, що японська агресія в Китаї неодмінно призведе до нападу на СРСР. Взагалі, як вважають деякі історики, у підходах до міжнародних справ Рузвельтові була притаманна деяка легковажність. Він, приміром, призначив послом до Лондона Джозефа Кеннеді, відомого своїми антибританськими поглядами, а до Москви послом поїхав Джозеф Девіс, який був замішаний в корупції і, головне, не був професіоналом у дипломатії, що дуже швидко позначилося на роботі американського посольства у Москві.

Проте в міру поширення агресії Японії в Китаї, зростання агресивності Німеччини та Італії Рузвельт закликає до створення системи "карантину" навколо агресорів, але не виявляє особливої наполегливості в організації такої системи.

Закон про нейтралітет було скасовано лише після початку Другої світової війни, коли США мали здійснювати військові постачання Великої Британії та Франції.

2. Загострення англо-німецьких та англо-японських суперечностей

1937 р. прем'єр-міністром Великої Британії став Невілл Чемберлен. Він мав посередні здібності і обійняв цей пост завдяки аристократичному походженню і родинним зв'язкам. Консерватори провадили внутрішню політику, спрямовану на збереження існуючих порядків. У зовнішній — здійснювали "політику потурання агресорові", що зрештою сприяло розв'язанню Другої світової війни й поставило Велику Британію перед суворими випробуваннями. Політика потурання агресорові провадилася Великою Британією тому, що у роки, які передували Другій світовій війні, вона не оцінила належним чином ту небезпеку, яку являла світові й англійському народові зокрема зовнішня політика нацистської Німеччини. Хоча були політичні діячі, зокрема У. Черчілль, які передбачали, що з приходом Гітлера до влади виникне реальна загроза загальноєвропейської війни. Втім, у середині 30-х років їх було ще небагато.

Велика Британія завжди намагалася грати на протиріччях континентальних держав Європи, особливо Франції та Німеччини. Активна зовнішня політика, яку провадив Париж у 20-30-х рр., не зовсім подобалася Лондону. Коли Гітлер вивів німецьку економіку з кризи і почав розбудовувати армію і флот, це не злякало Велику Британію. Англійські дипломати сподівалися спрямувати агресію Німеччини проти Радянського Союзу, вважаючи, що більшовицький режим — найлютіший ворог нацистів. І тільки коли Німеччина почала відкрито вимагати повернення колоній, виявила активність на Близькому Сході, у Африці, навіть у Індії, уряд Чемберлена мусив ужити деяких заходів для зміцнення оборони країни. З метою зміцнення своїх позицій у Європі та для того, щоб не виявитися самотньою перед об'єднаним фронтом агресорів, Велика Британія пішла на укладення військових союзів з рядом європейських країн, надавши військові гарантії Польщі, Румунії, Греції та Туреччині. Так, під час зустрічі майбутнього прем'єр-міністра Великої Британії У. Черчілля з тодішнім послом Німеччини у Лондоні Ріббентропом останній звернувся з проханням, щоб Велика Британія надала Німеччині свободу дій на Сході Європи. Німеччині потрібен життєвий простір для її дедалі зростаючого населення, сказав він, тому вона змушена буде проковтнути Польщу і Данцизький коридор. Що стосується Білорусії та України, то ці території абсолютно необхідні для існування німецького рейху. Тому єдине, чого хоче Німеччина, —

щоб Велика Британія не втручалася. Черчілль заявив, що його держава ніколи не погодиться надати свободу дій Німеччині у Центральній та Східній Європі. Після цього Ріббентроп роздратовано констатував, що війна стає невідвортною. "Ніщо не зупинить нас", — впевнено заявив він. Черчілль підкреслив у відповідь, що Німеччині не варто недооцінювати Велику Британію, яка у випадку великої війни об'єднає проти Німеччини увесь світ, як це вже було під час Першої світової війни.

Проте воювати за чийсь інтереси Велика Британія не збиралася та й не мала змоги, оскільки власна сухопутна армія була в той час значно слабшою, ніж армії інших європейських країн.

Правлячі кола Великої Британії починали розуміти небезпеку, яку становила для них експансія Японії в Азії та на Далекому Сході. Англо-японські суперечності посилювались у 30-ті роки, коли Японія вела великомасштабну війну в Китаї, намагаючись нав'язати цій країні кабальні угоди. Це серйозно загрожувало англійським інтересам, особливо морській могутності Великої Британії.

Зважаючи на те, що громадськість країни виступала проти участі у великій війні, уряд острівного королівства намагався якомога довше зволікати із вступом до прямого конфлікту з тоталітарними країнами. Однак в Лондоні прораховувались у головному: до планів світового панування нацистської Німеччини входило повне знищення Великої Британії як одного з найбільш серйозних конкурентів. Питання було тільки в термінах початку війни.

3. Зовнішня політика Франції. Франко-німецькі відносини

Французькі правлячі кола прагнули відновити свою гегемонію в Європі. Франція робила все можливе, щоб послабити Німеччину як в економічному, так і у військовому відношеннях. Коли Німеччина зменшила репараційні виплати, Франція разом із Бельгією ввели війська до Рурської області, але ця авантюра викликала осуд світової громадськості, й французи змушені були відступити. 1925 р. на Локарнській конференції було прийнято Рейнський гарантійний пакт, який мав забезпечити недоторканість кордонів між Францією та Німеччиною, Німеччиною та Бельгією. Німеччина, Франція та Бельгія брали зобов'язання не вирішувати конфлікти за допомогою війни. Велика Британія та Італія виступили гарантами цього договору.

світової війни (за мандатом Ліги Націй) під управління країн-переможниць.

МЕДЖЛІС — назва вищого законодавчого органу в низці мусульманських країн.

МЕТИСИ — нащадки шлюбів європейців з індіанцями в Латинській Америці.

МІЛІТАРИЗАЦІЯ — розповсюдження законів воєнного часу, військової дисципліни на цивільні галузі народного господарства, економіку.

МІНІСТР БЕЗ ПОРТФЕЛЯ — член уряду, який не очолює безпосередньо міністерство або інший центральний орган державного управління.

МОДЕРНІЗМ — загальне найменування напрямів у мистецтві та літературі кін. ХІХ — поч. ХХ ст. (абстракціонізм, кубізм, дадаїзм, експресіонізм), що відбивають у цілому розрив з реалістичною класичною традицією.

МУЛАТИ — нащадки змішаного шлюбу білих (європейської раси) і негрів.

НАЦІОНАЛІЗМ — психологія, ідеологія і політика в національному питанні, ґрунтовані на визнанні пріоритету національного чинника в суспільному розвитку, перебільшена оцінка значення і ролі власної народності, нації, аж до ідеї національної винятковості і вищості.

ОЛІГАРХІЯ — політичний і економічний режим, панування, правління невеликої групи, а також сама така група.

ОПОЗИЦІЯ — партія, група, що виступає проти більшості, панівної думки в політиці, провадить політику протидії.

ОПОРТУНІЗМ — пристосуванство, угодництво, співробітництво, компроміс з ворогом.

ПАРАФУВАННЯ — попереднє підписання міжнародного договору ініціалами осіб, які брали участь у його розробці.

ПАЦИФІЗМ — антивоєнний миротворчий рух, що виступає проти будь-яких війн, незалежно від їхнього характеру і мети.

ПЕОН — селянин, сільськогосподарський робітник, перетворений внаслідок кабальної залежності від поміщика на боргового раба.

ПЛЕБІСЦИТ — один з видів всенародного обговорення, опитування; в міжнародних відносинах визначення державної приналежності всієї або частини спірної території на основі волевиявлення населення шляхом всенародного голосування.

ПРОТЕКЦІОНІЗМ - економічна політика держави, спрямована на захист власної економіки від іноземної конкуренції.

"П'ЯТА КОЛОНА" - назва ворожої таємної агентури, що використовується для розкладання тилу тієї або іншої країни.

РАСИЗМ — сукупність антинаукових концепцій, основу яких складають положення про фізичну і психічну нерівноцінність людських рас, що поділяються згідно з цим на "вищі" і "нижчі", над якими перші нібито повинні панувати.

РАТИФІКАЦІЯ — затвердження органами верховної законодавчої влади держави міжнародного договору (укладеного повноважними представниками сторін, що домовляються), що надає договору юридичну силу.

РЕАЛІЗМ — напрям у літературі та мистецтві, що ставить основною метою правдиве, об'єктивне відображення дійсності.

РЕПАРАЦІЯ - вид матеріальної міжнародно-правової відповідальності, що полягає у відшкодуванні завданих збитків від агресії державою (що скоїла агресію) державі, що зазнала нападу.

РЕФОРМІЗМ - опортуністична течія в робітничому русі, що ставить своїм завданням здійснення соціальних змін шляхом реформ, які не порушують основ капіталістичного ладу.

САЛЬДО — в зовнішньоторговельних відносинах різниця між сумою експорту та імпорту або сумою вимог, зобов'язань.

САНАЦІЯ — засіб впливу (економічна, фінансова, військова) проти держав, установ і т.п., а також визначення норм і правил.

САТЕЛІТ — формально незалежна країна, фактично цілковито підлегла великій державі.

СЕПАРАТНИЙ МИР — мирний договір, укладений із супротивником однією з країн, що входять до воюючої коаліції, без відома або згоди союзників.

СИНДИКАЛІЗМ — опортуністична течія в робітничому русі, прибічники якої відкидають участь профспілок у політичній боротьбі, політичну партію робітничого класу і диктатуру пролетаріату, розглядають економічну боротьбу як єдиний шлях до соціалізму, за якого синдикати (профспілки) повинні управляти власним виробництвом.

СЮРРЕАЛІЗМ — модерністський напрям у мистецтві ХХ ст., що проголосив джерелом сферу підсвідомості, а засобом — розрив логічних зв'язків, замінених суб'єктивними асоціаціями.

УНІТАРИЗМ — державний устрій, що характеризується централізованим керівництвом адміністративно-територіальними одиницями і відсутністю відокремлених (самостійних) державних утворень.

ФАШИЗМ — політична течія крайньої реакції, що виникла в 20-х роках; за формою влади — відверта терористична диктатура, що використовує насильство, політику терористичних загарбань у прагненні світового панування.

ФУТУРИЗМ — авангардистський напрям в європейському мистецтві 10-20-х рр., що відкидав традиційну культуру і намагався створити основи нового стилю ("Мистецтво майбутнього").

ЦЕНТРИЗМ — політична позиція, проміжне, середнє положення між крайніми політичними платформами, поглядами.

ЧЕТНИК — учасник партизанського руху, член збройного формування, загону (чета) в Югославії.

ШОВІНІЗМ — агресивна форма націоналізму, проповідь національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої, розпалювання національної ворожнечі й ненависті.

ЗМІСТ

Вступ	3
Тема I. Перша світова війна 1914-1918 рр.	10
Початок Першої світової війни. 1914 р.	10
Кампанії 1915-1916 рр.	23
Події 1917-1918 рр.	35
Повторювально-узагальнюючий урок	47
Тема II. Облаштування повоєнного світу.	50
Паризька мирна конференція	50
Вашингтонська конференція 1921-1922 рр.	61
Спроби перегляду повоєнних договорів у 20-х роках	67
Тема III. Суспільно-політичні рухи	77
Лібералізм та консерватизм, їхні пріоритети і соціальна база	77
Антивоєнний і національно-визвольний рухи, їхні форми і методи боротьби	80
Робітничий і соціальний рухи	85
Комуністичний рух	89
Фашизм і націонал-соціалізм (нацизм)	96
Тема IV. Індустріальні країни Європи та Америки	104
Сполучені Штати Америки	104
Велика Британія	117
Франція	125
Німеччина	134
Італія	148
Іспанія	157
Повторювально-узагальнюючий урок	168
Тема V. Країни Центральної та Східної Європи	172
Польща	172
Чехословаччина	181
Угорщина	189
Румунія	195
Болгарія	202
Югославія	210
Росія — СРСР	219
Повторювально-узагальнюючий урок	251

Тема VI. Країни Азії, Африки та Латинської Америки . .	256
Японія	256
Китай	264
Індія	272
Країни Південно-Східної Азії	281
Країни Середнього та Близького Сходу	288
Країни Африки	302
Країни Латинської Америки	310
Повторювально-узагальнюючий урок	319
Тема VII. Розвиток культури	323
Освіта. Наука. Техніка	323
Література	333
Мистецтво	341
Тема VIII. Міжнародні відносини	360
Зовнішньополітичні пріоритети провідних країн світу	360
Виникнення двох воєнищ війни	373
Консолідація сил агресорів	380
Передень війни	391
Додаток № 1 до теми VII	404
Термінологічний словник	408